

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

87

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1987

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 225 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 100 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Allinge-Gudhjem kommunes skolearkiv: Registratur. Udg. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1987.
- Asminderød-Grønholt kommunes skolearkiv: Registratur. Udg. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1987.
- Bagge, S. & Mykland, K.: Norge i dansketiden. Politikens Danmarks Historie. Politiken, 1987.*
- Berg, L.O. m.fl.: Arkivvetenskapliga studier 6. Sth. 1987.
- Bieleman, J.: Boeren op het dreuzte Zand 1600-1910. A.A.G. Bijdragen 29.. Wageningen, 1987.
- Bjøl, E.: Historiens magt og mening. Politikens Verdenshistorie bd. 21. 1987.*
- Blüdnikow, B. (red.): Fremmede i Danmark – 400 års fremmedpolitik. Odense Universitetsforlag, 1987.*
- Burgman, T.: Japanbilden i Sverige 1667-1984. Sthlm., Almqvist & Wiksell, 1987.
- Carlsen, N.H.: Minne og Tradisjon. Muntlig kildestoff i sentrale institusjoner. Oslo, Norsk lokalhistorisk Institutt, 1987.
- Carlsen, N.H. & Dyrvik, S.: EDB i ættesogearbeid. Oslo, Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1987.
- Christensen, T.P./Elsbøll, L./Hamborg, G./Severin, A./Svendrup, T. & Nielsen, A.: Det arbejdende folks kulturhistorie I. Kbh., Fremad, 1987.*
- Danmarks Kirker. Ribe Amt 16.*
- Danske Domme 1375-1662. Registre. Supplement. Kbh., Det danske Sprog- og Litteraturselskab/C.A. Reitzel, 1987.*
- Det danske Missionsselskab: Arkivregistratur. Udg. C. Rise Hansen. Rigsarkivet, 1987.
- Grandien, B.: Rönndruvans glöd. Nordiska Museets handlingar 107. Sth. 1987.
- Haslev kommunearkiv: Registratur. Udg. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1987.
- Hellstrand, Å.: Resan genom historien. Historiska romaner för vuxna 1-2. Bibliotekstjänst, 1987.
- Henningsen, L.N. (red.): Ensted Sogns historie. Åbenrå, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1987.
- Ilsøe, H.: 555 danske selvbiografier og erindringer. Kbh., Det danske Sprog- og Litteraturselskab/C.A. Reitzel, 1987.*
- Jensen, N.E. & Ganshorn, J.: Randers bindingsværk. Randers, 1987.
- Krogh, Tyge: Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800. Odense Universitetsforlag, 1987.*
- Løberg, L. (red.): Bidrag til Lokal Historie 1907-1985. Bibliografi over Hovedfags- og Magistergradsaftandlinger med lokal- og regionalhistorisk ramme. Oslo, Norsk Lokalhistorisk Institut, 1987.

- Mann, Michael: *The Sources of Social Power* vol I. *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge University Press, 1986.*
- Mogensen, G. Viby: *Historie og økonomi. Samfundsvidenskabelige synsvinkler på dansk historieforskning efter 1970*. Kbh., Akademisk forlag, 1987.*
- Nyere nordisk personnavnskikk. *Norna Rapporter 35*. Uppsala 1987.
- Rasmussen, H.: *Gammelt dansk tin*. Kbh., Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1987.
- Ränk, G.: *Från mjölk till ost*. Sth., Nordiska Museet, 1987.
- Skibby kommunearkiv: Registratur. Udg. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1987.
- Spor – arkiver og historie. *Afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65 årsdagen*. Rigsarkivet, G.E.C. Gad, 1987.*
- Studia Historica in honorem Vilho Niitema*. Turun Historiallinen Arkisto 42. 1987.
- Svendsen, T.: *Arbejderbevægelsens udgivelser fra 1871-1919*, ABA, 1987.
- Tuxen, P.: *Stege 1500-1950, Scandinavian Atlas of Historic Towns no. 5*. Odense University Press, 1987.*
- Vallensbæk kommunearkiv: Registratur. Udg. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1987.
- Vier Jahrzehnte baltische Geschichtsforschung. Göttingen 1987.
- Voigt, H.: *Die Nordfriesen auf den Hamburger Wal- und Robbenfängern 1669-1839*. Neumünster. Karl Wachholtz, 1987.
- Wind, H.C.: *Historie og forståelse*. Århus Universitetsforlag, 1987.*

Oldtid og middelalder

- Augustin: *Om Guds stad* 1.-5. bog, 6.-10. bog. Oversættelse med indledning og noter af Bent Dalsgaard Larsen. Kbh., G.E.C. Gad, 1984-86.*
- Bak, J.M.: *Mittelalterliche Geschichtsquellen in chronologischer Übersicht*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1987.*
- Clæson, S.: *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*. Rättshistorisk Bibliotek 39. Sth., Nordiska Bokhandeln, 1987.
- Crawford, B.: *Scandinavian Scotland*. Leicester University Press, 1987.*
- Flodoards *Annaler*. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag, 1987.
- Gotfredsen, L. & Frederiksen, H.J.: *Troens Billeder. Romansk kunst i Danmark*. Herning, Systime, 1987.*
- Hastrup, K. & Meulengracht Sørensen, P.: *Tradition og Historiekrivning. Kilderne til Nordens ældste historie*. Aarhus Universitetsforlag, 1987.*
- Hikuin 12.*
- Jensen, H.: *Den Sorte død – og livet i senmiddelalderen*. Kbh., Gyldendal, 1987.*
- Jørgensen, S.: *Danmarks kongemagt og dens fødsel*. Aarhus Universitetsforlag 1987.*
- Lange, J. *Værn og våben i Kirker og Klostre*. Kbh., Rhodos, 1987.*
- Lexicon Mediae Latinitatis Danicae Fasc I*. Aarhus Universitetsforlag 1987.*
- McGuire, B.P. (ed.): *War and Peace in the Middle Ages*. Kbh., C.A. Reitzel, 1987.*
- Nordberg, M.: *Den dynamiske middelalder*. Kbh., Per Kofod, 1987.*
- Osborne, R. *Demos: The Discovery of Classical Attica*. Cambridge UP, 1987.*
- Roesdahl E.: *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. Gyldendal 1987.*
- Whitehead, D.: *The Demes of Attica 508/7 – ca. 250 B.C.* Princeton University Press, 1986.*
- Wiberg, B. (red.): *Bistum Roskilde und Rügen*. Roskilde Stiftsblad, 1987.*

16.-18. århundrede

- Andresen, C.E.: Slaget om Skåne. Kbh. Munksgaard, 1987.
- Bjerre Jensen, B.: Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730. Kbh., Rigsarkivet/G.E.C. Gads forlag, 1987.*
- Dübeck, I.: Fra gammel dansk til ny svensk ret. Kbh., Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1987.*
- Helk, Vello: Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet. Odense Universitetsforlag, 1987.*
- Lausten, M. Schwartz: Christian den 3. og kirken (1537-1559). Kbh., Akademisk Forlag, 1987.*
- Lausten, M. Schwarz: Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560) Kbh., Akademisk Forlag, 1987.*
- Oslo lagtingsprotokoll 1608-1616. Oppland lagtingsprotokoll 1611-1613. Utgitt av Kjell J. Kleivane. Oslo, Kjeldeskriftfondet, 1987.
- Peder Hansen Resen. Atlas Danicus VI D. Ribe Stift. Udg. af Susanne Lykke Nielsen. I dansk oversættelse ved Mette Molvig og Susanne Lykke Nielsen. Odense Universitetsforlag, 1987.*

19.-20. århundrede

- Abrahamsen, H.M. og Pedersen, J.T.: Arbejderbørn. Actaserien 22. Kbh., Munksgaard, 1987.
- Auguste-Viktoria-Schule, Flensburg 1886-1986. Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg, 1986.
- Bender, H.: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Aalborgs historie bd. 4. Aalborg kommune, 1987.*
- Berglund, B.: Kampen om jobben. Stålintustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. Göteborg, 1987.
- Bohman, S.: Mit liv och arbete. Kommunal- och industrianställda tjänstemäns minnen. Nordiska museet, 1987.
- Edgren, L.: Lärning-Gesäll-Mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847. Dialogus AB, Lund, 1987.
- Gersmann, P./Therkildsen, A. og Meyer, O. Tobiesen: Dansk Toldhistorie bd. V. Toldhistorisk Selskab, 1987.*
- Havrehed, H.: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Odense Universitetsforlag, 1987.*
- Hellinghausen, G.: Kampf um die Apostolischen Vikare des Nordens. J. Th. Laurent und C.A. Lüpke. Rom, 1987.
- Hietala, M.: Services and Urbanization at the Turn of the Century. The Diffusion of Innovations. Societas Historica Finlandiae. Helsinki, 1987.
- Hvidt, K.: Edvard Brandes. Gyldendal, 1987.*
- Jacobsen, H.A.: Fra Ulbricht til Honecker. Herning, Systime, 1987.
- Jansson, T.: Agrarsamhällets förändring och landkommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1987.
- Jensen, B.: Tryk og tilpasning. Sovjetunionen og Danmark siden 2. verdenskrig. Gyldendal, 1987.*
- Jensen, J.M. (red.): Da kvindesagen dukkede op. Dansk Kvindesamfund. Forlaget April, 1987.

- Jørgensen, K.-G.: Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieäm-
nets mål och frågor i den ryske og sovjetiska skolan 1900-1940. Lund, Dialogos, 1987.
- Kirchhoff, H.: Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45. Kbh., Gylden-
dal, 1987.*
- Kobylnski, H.: Kinas historie 2. Kejserrigets forfald 1840-1912. Kbh., Gyldendal, 1987.
- Kolstrup, S.: Mellemløstidens Danmark. Produktion og levevilkår. Herning. Systime,
1987.
- Lammers, K.C., og Tvarnø, H.: Vesttyskland 1945-85. Herning, Systime, 1987.
- Lippik, M.: Die Entstehung des Sparekassenswesens in Schleswig-Holstein 1790-1864.
Neumünster, Karl Wachholtz, 1987.
- Magnusson, M.-M./Nørgaard, O. og Qvortrup, J.: Sovjetunionen 1945-1980'erne. Her-
ning, Systime, 1987.
- Matthiessen: H.: Viborg fotograferet september 1917. Viborg, Hikuin og Specialtrykkeriet,
1987.
- Nielsen, Bo: Tyskerne på Anholt. Nordiske landes bogforlag, 1985.
- Nielsen, H.: Aftenskolens historie i Danmark. Udg. Dansk Folkeoplysnings Samvirke.
Viborg, 1987.
- Nielsen, J.: Da Europa gik af lave. Odense Universitetsforlag, 1987.*
- Nilsson, S.A. (red.): Halmstads historia III. Halmstad, 1987.
- Nordström, M.: Pojkskola-Flickskola-Samskola. Lund University Press, 1987.
- Olsen, E. Trap: Papirarbejdernes historie i Dalum. Fremad, 1987.*
- Rasmussen, P.M.: Den færøske sprogrejsning. Hoydølum, 1987.
- Revolutionen og historien. Tiden, 1987.
- Ringdal, N.J.: Mellem barken og veden. Politiet under okkupasjon. Oslo, Aschehoug, 1987.
- Screen, J.E.O.: The Helsinki Yunker School 1846-1879. Helsinki, SHS, 1986.
- Seip, J.A.: To linjer i norsk historie. Universitetsforlaget Oslo, 1987.
- Sund, B.: Nattens vita slavar. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1987.

Margaretica

ET BIDRAG TIL DEN DANSK-SVENSK PENNEFEJDE I DET 16. ÅRHUNDREDE

AF

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN

I årene 1572–74 foretog den danske digter Erasmus Lætus (Rasmus Glad 1526–82) en rejse rundt i Tyskland, Schweiz og Italien efter at have havde fået orlov fra sit teologiske professorat ved Københavns Universitet.¹ På rejsen udgav han seks lange, latinske digte i Frankfurt a.M. og Basel. Et af dem var et epos *Margaretica* (*Margareticorum... libri decem*, Frankfurt a.M. 1573), der handler om dronning Margrethes sejr over den svenske kong Albrecht i 1389 i slaget ved Åsle. Digtet består af 6666 vers, inddelt i 10 bøger, og er dediceret til Elizabeth af England.²

Efter en kort gennemgang af *Margareticas* indhold skal jeg i det følgende argumentere for, at digtet kan betragtes som en genoptagelse af den dansk-svenske litterære fejde inden Den nordiske Syvårskrig 1563–70; hertil havde de vigtigste bidrag været Johannes Magnus' stærkt dansk-fjendtlige Sveriges historie (Rom 1554 og Basel 1558)³ og den Gendrivelse af Johannes Magnus' beskyldninger, som Hans Svaning udgav i 1561 på opfordring af den danske regering.⁴ I modsætning til disse to værker er *Margaretica* blevet til efter Syvårskrigen og indeholder også mange hentydninger til den. Endda kan man sige at digtets beskrivelse af en stor dansk sejr over Sverige uvægerligt måtte føre til en

¹ Den grundlæggende Lætus-biografi findes hos H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1536–1621*, bd. II (København 1869–72) s. 462–86.

² Digtet er behandlet af K. Friis-Jensen og M. Skafte Jensen i 'Latindigtningens spejl', *Dansk Litteraturhistorie*, bd. II, s. 434–438 (København 1984).

³ Johannes Magnus: *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* (Rom 1554); *Gothorum Sveonumque Historia* (Basel 1558).

⁴ (Svaning, Hans): *Refutatio Calumniarum cuiusdam Ioannis magni... huic accessit Chronicon sive Historia Ioannis Regis Daniæ* (1561). (Udgivet under pseudonymet Petrus Parvus Rosefontanus og med trykkeår 1560).

analogi med den netop overståede dansk-svenske krig – som derved kom til at tage sig ud som en langt mere overlegen sejr end den var.

Hvis *Margaretica* altså kan betragtes som endnu et indlæg i den dansk-svenske litterære fejde og oven i købet også rummer hentydninger til selve krigen, bliver det et problem at forklare digtets forhold til den paragraf i Stettintraktaten efter Syvårskrigen, hvori smædeskrifter mellem Danmark og Sverige blev forbudt. Forbuddet blev begrundet med at den slags skrifter i høj grad havde bidraget til at forværre forholdet mellem de to lande, og begrebet smædeskrifter (*schande- und smehgetichte*), der ikke defineres nærmere, har formentlig skullet dække over alt hvad der kunne fornærme modparten – lige fra flyvebladsviser på dansk eller svensk til lange latinske værker beregnet på et lærd, udenlandsk publikum.⁵ *Margareticas* forhold til forbuddet mod stridsskrifter vil jeg tage op til slut og påvise hvordan *Lætus* søger at omgå forbuddet.

Digtet er skrevet som en tæt imitation af de antikke episke digte, først og fremmest Vergils *Aeneide*, hvorfra *Lætus* har hentet et utal af vendinger; også fra et andet romersk epos, Lucans *Pharsalia*, har han lånt flittigt. Jeg skal i øvrigt ikke gå nærmere ind på *Margareticas* forhold til den episke genre, men dog gøre opmærksom på et par steder hvor lånene fra de klassiske epos har betydning for forståelsen af *Margaretica*.⁶

Margareticas indhold

Kontrasten mellem svensk og dansk er et gennemgående tema i digtet, og den træder særligt klart frem i skildringen af de to regenter. Albrecht af Sverige er den hidsige og magtsyge tyrant, Margrethe derimod overalt den fromme, omsorgsfulde og ansvarsbevidste regent.

Hende møder vi dog først midt i 2. bog. I 1. bog og begyndelsen af 2. bog skildres forholdene i Sverige. Albrechts planer om at bekriige Danmark følges fra de opstod hos ham selv og blev videregivet til hans mænd og til de til sidst nåede til Danmark. Desuden antydes et modsætningsforhold mellem kongen og resten af befolkningen, der nemlig er i stand til at

⁵ Forbuddet mod stridsskrifter udgør punkt 22 i fredstraktaten fra Stettin, som er udgivet af L. Laursen: *Danmark-Norges Traktater 1523–1750* bd. II, s. 233–60 (København 1912).

⁶ Heller ikke spørgsmålet om *Lætus*' kilder til Margrethe-stoffet vil blive taget op her; kort kan det siges, at *Lætus* har kendt den svenske historiker Ericus Olais krønike fra midten af det 15. årh. og den tyske Albert Krantz' *Chronica Regnorum Aquilonarium* (1548); af danske fremstillinger har han benyttet Rimkrøniken (trykt første gang 1495) og især folkevisen om dronning Margrethe; for at spore kilderne til hver enkelt oplysning i *Margaretica* måtte man dog også inddrage den danske årbogstradition fra det 14.–16. årh. Se Kristian Erslev: 'Studier til Dronning Margrethe Historie', *Historisk Tidsskrift* 5. rk. III, s. 333–425 (København 1881–82).

forstå naturens mange varslere om kommende ulykker. Albrecht og hans mænd er derimod så forblindede af magtlyst, at de ignorerer naturens åbenlyse advarsler og oven i købet formår at omtolke dem til positive tegn. Ved et gæstebud hos den svenske konge er alt først præget af druk og skænderi mellem den tyske og den svenske del af Albrechts hof; da der omsider bliver ro, holder Albrecht og en af hans mænd et par selvsikre taler om kongens mulighed for at blive herre over de tre nordiske lande.

I sidste del af 2. bog præsenteres så den historiske situation i Danmark, og dronning Margrethe hyldes eftertrykkeligt. Hendes sene optræden i digtet understreger hendes uskyld i krigens udbrud – hun er den passive modtager af rygterne om Albrechts aggressive krigsplaner.

3. bog foregår udelukkende ved det danske hof. Under Margrethes ledelse beslutter rigsrådet at sende gesandter til Sverige for at undersøge Albrechts hensigter. Forskellen på Margrethes og Albrechts forhold til deres undersåtter bliver nu tydelig. Mens Albrecht i 1. bog hidsede sig voldsomt op over for en af sine mænd, Fickfindius, der havde frarådet ham at gå i krig, anmoder Margrethe her selv om råd. I det hele taget er rigsrådsinstitutionen fremhævet: Sanctus Senatus kaldes det, hvorimod Albrechts møder med rådgiverne ikke har faste rammer og for størstedelen foregår over drikkebægrene; tilsyneladende findes der slet ikke noget rigsråd i Sverige. Til sidst modtager Margrethe nogle svenske adelsmænd anført af Abraham Brodersen, der anmoder hende om hjælp mod den svenske tyrann, men dronningen har endnu ikke besluttet sig til om hun vil gå i krig.

I begyndelsen af 4. bog ligger Margrethe søvnløs af bekymring over Albrechts trusler. Skildringen af hendes ensomme vågen er afbrudt af de danske gesandters besøg ved det svenske hof. Når svenskere og danskere således konfronteres direkte, træder forskellen tydeligt frem: Albrecht farer hidsigt op ved gesandternes første ord, mens de forholder sig roligt, og først da kongen begynder at forvanske krigens årsager fuldstændigt, må de harmfulde forlade ham.

Efter den larmende forvirring ved det svenske hof vender vi tilbage til Margrethes søvnløshed. Hun drømmer nu at hendes afdøde mand, Håkon, lover hende sejr over Albrecht. Hermed er hendes beslutning truffet. Hun tilbyder sin hjælp til svenskerne på den betingelse at Sverige falder ind under den danske krone, hvis Albrecht besejres – et vilkår de svenske adelsmænd accepterer og aflægger ed på. Bogen slutter med et gæstebud hos Margrethe, hvor fred og fordragelighed hersker i tydelig modsætning til det svenske gilde i 1.–2. bog.

I begyndelsen af 5. bog overbringer et sendebud Albrechts krigserklæring, hvori den endelige kamp er fastsat til den 24. februar ved Falköping.

I sidste del af 5. bog og begyndelsen af 6. bog skildres de to hære. Mens den svenske hær indeholder en stor mængde udenlandske hjælpetropper, præges den danske af en udpræget national samhørighed. Det danske katalog er inddelt efter stænder, og bogdelingen følger lige efter adelskataloget, der således er placeret prominent i midten af digtet.

I resten af 6. bog følges den danske hærs rejse til Lund og op gennem Skåne til Varberg. Inden afrejsen vælges Iver Lykke på et rigsrådsmøde til hærfører, fordi Margrethe som kvinde ikke kan deltage på slagmarken. Hun tager selv ophold på Varberg og modtager bud fra den norske Hartvig Krummedige om nordmændenes iver efter at forsvare det fælles fædreland. Da både Iver Lykke og den norske leder Tuvo Gadlæus (Galle?) er nået frem, modtager Margrethe endnu en af Albrechts provokationer, en slibesten til at hvæsse våbnene med for at hun ikke skal opgive kampen på forhånd.

7. bog er for størstedelen viet det svenske hof hvor modløsheden gradvist breder sig. Der indløber foruroligere efterretninger om de effektive danske forberedelser, og en af de tyske soldater leverer et langt indlæg mod krigen, der høster vældig anerkendelse. Selv Albrecht begynder at vakle, men det sætter Rhamnusia (den personificerede skæbne) en stopper for ved at lade furien Alecto kaste slanger ned på Albrechts bryst, så at han bliver endnu mere krigsgal og energisk hidser sine soldater op.

Margrethe derimod udviser bestemt autoritet over for sin hær, hvorpå Lykke overtager ledelsen og fører tropperne ud til slagmarken; indtil kampens afgørelse erstatter Lykke nu Margrethe som den danske leder. Bogen slutter med at Margrethe tager ophold på en anden borg, Bohus, og straks ved sin ankomst beder en bøn.

Med 8. bog er dagen kommet hvor slaget skal stå, og det bekræftes af en række varsler. Stemningen i de to lejre følges på skift gennem hele bogen. Albrecht holder først en opildnende tale, hvis hovedpunkt er hans hærs talmæssige overlegenhed. Misfornøjelsen blandt hans mænd får endnu et udtryk i en soldats tale til en kammerat, men kammeraten trøster ham ved at prise danskernes milde behandling af deres overvundne fjender. En jordrystelse er lige ved at bringe Albrecht til fornuft, men hans tyske følge skynder sig at udlægge det som et godt varsel for ham – hvad han kun alt for gerne tror på.

I modsætning til Albrecht forstår Lykke naturens guddommelige tegn, og han opsender en bøn ved synet af solopgangen den næste dag. Hans opstilling af hæren bliver genstand for Lætus' lovprisning, hvorpå fanebæreren Hacco som et eksempel på hærens kampmod ivrigt opmun-

trer de andre. De svenske soldater gør nar af det lille antal danske soldater, hvorpå de to hære føres frem.

Den eneste scene i 8. bog, som ikke foregår på slagmarken, er en gudforsamling, hvor Jupiter med sin vægt viser, at Albrecht vil lide nederlag. Venus går dog i forbøn for den svenske konge og udvirker, at han i stedet for at blive dræbt i kampen lægges i lænker i syv år.

Bogen slutter med en tilsvarende tale af Lykke. Begge hærførere lover belønninger efter sejren, idet Albrecht opmuntrer sine folk med danskerens uduelighed, mens Lykke fremholder de svenske fornærmelser, Guds hjælp og pligten mod dronning og fædreland.

I begyndelsen af 9. bog står hærene klar til kamp. Efter at have undertrykt ansatser til tvivl om hele forhavendet sender Albrecht en af sine mænd, Esben, til Iver Lykke med et sidste tilbud om fred på betingelse af at Skåne overdrages til Sverige; desuden er Albrecht villig til at modtage Lykke blandt sine folk. Esben bringer kun den sidste del videre og modtager Lykkes bestemte afslag. Kampen kan nu begynde, men først viser en række varsler dens skæbnesvangre betydning.

Selve slaget optager resten af bogen. Danskerne har overtaget fra begyndelsen, men begge parter har dog tab. Opmærksomheden rettes efterhånden mod Lykke, hvis opmuntrende ord giver danskerne styrke til den afgørende offensiv, mens Albrechts mod synker. Han tager dog kampen op, da Lykke direkte angriber ham, men må til sidst overgive sig, og fangerne føres i triumf til den danske lejr.

I 10. bog optræder Margrethe for første gang, siden hun tog ophold på Bohus i slutningen af 7. bog. Her følges hendes spænding, inden hun kender slagets udfald, og hendes glæde ved meddelelsen om sejren.

Imens fører Lykke fangerne til Margrethe. Albrecht går ved siden af en af de tyske fyrster i hans hær, Bugislaus, som nu foreholder ham det retfærdige i nederlaget, hvorefter Lykke trøster den angrende Albrecht. Ydmygt og skyldbevidst anmoder Albrecht om en mild behandling, men Margrethe minder ham ubønhørligt om, at han kan takke sin egen spot af hende selv og Danmark for sin hårde skæbne. I stedet vender hun sig til Lykke, priser hans indsats og overlader til ham at bestemme de enkelte fangers straf – kun vil hun gerne skåne Bugislaus, som står hende nær. Til sidst føres Albrecht til sit fangenskab på Lindholm slot.

Digtet tegner et sort-hvidt billede af Sverige og Danmark. Danmark er det ideelle stændersamfund, hvor Margrethe sidder på toppen som den ansvarsfulde monark, der nærer bekymring for landet og tager hensyn til bøndernes vilkår under krigen. Hun rådfører sig med rigsrådet og

modtager til gengæld dets ærbødige respekt. Biskopperne stiller trofast op, da dronningen kalder til krig, og især adelen er rigt repræsenteret. Bøndernes samling giver anledning til at omtale de forskellige landsdele, og derved vises landets sammenhold rent geografisk.

Hvad angår landets forhold til krigen, fremhæves først og fremmest dets modvilje mod overhovedet at gå i krig. Det er dels vist i selve kompositionen ved at Margrethe først introduceres i slutningen af 2. bog, dels understreger hun det selv i sin første tale til rigsrådet, og Lykke gentager det til sidst over for Margrethe i sin gennemgang af krigens forløb. På rigsrådsmødet i 3. bog kommer to synspunkter til orde vedrørende muligheden for krig. Biskoppen af Lund taler med eftertryk for at en åben kamp er mere ærefuld end fej passivitet, men han er på den anden side heller ikke krigsgal og tilføjer, at danskerne altid kun har ført krig, når det ikke har kunnet undgås. En anden rigsråd, Christian Kaas, fremhæver herimod en krigs belastning for landet, og Margrethe accepterer hans forslag om at sende gesandter til Albrecht; dermed vises danskernes vilje til at prøve alle udveje, inden krigen anses for uundgåelig. Med i digtets idealbillede af Danmark hører desuden det gnidningsfrie forbund med Norge.

Margareticas fremstilling af Sverige er tvetydig. På den ene side står svenskerne i modsætning til Albrecht, lider under hans tyranni og forstår de uheldssvangre varsler; derfor henvender de sig til Margrethe, repræsenteret af Abraham Brodersen og andre stormænd, og lover hende Sveriges trone, hvis Albrecht besejres. Modsætningen mellem Sverige og Albrecht, der var indkaldt fra Mecklenburg til at overtage magten i Sverige, kunne Lætus finde hos den svenske historiker Ericus Olai (fra det 15. årh.); her opsøger adelsmændene dog kun nødtvungent den danske dronning og oplever da også endnu værre forhold under hende og hendes efterfølgere; Johannes Magnus lader endda Margrethe selv tage initiativet over for de undertrykte svenskere. Lætus har imidlertid udnyttet modsætningen mellem Albrecht og resten af Sverige til at lade de svenske adelsmænd selv erklære Margrethes ret til at herske i alle de tre nordiske lande.

På den anden side er Margareticas svenskere først og fremmest Danmarks modstandere, der gør fælles sag med Albrecht. Ofte forklarer Lætus, at landets nuværende elendighed skyldes dets tidligere forbrydelser, og Albrechts tyranni er altså en straf, som Sverige har fortjent.

Unionstemaet

Margareticas polemiske indhold ligger ikke kun i karakteristikken af dansk og svensk. Mindst lige så væsentligt er Lætus' valg af netop dette slag som emne for sit epos.

Slaget ved Åsle lagde grunden for dannelsen af Kalmarunionen i 1397, der bestod indtil 1523 med den danske konge som overhoved. Efter unionens ophør søgte de svenske konger Gustav Vasa og hans søn Erik XIV energisk at distancere sig fra den tidligere afhængighed af Danmark, og unionstemaet spillede således en vigtig rolle i 1550'ernes kolde krig mellem Sverige og Danmark. Et udtryk herfor er striden om, hvilket af de to lande, der havde ret til at føre de tre kroner i rigsvåbnet. I unionsperioden synes våbnet at være blevet brugt af unionskongen som symbol på foreningen af de tre lande, men siden unionens ophør havde det været brugt som Sveriges eget våben. I løbet af 1540'erne og 1550'erne anvendte det imidlertid ved flere lejligheder som dansk våben, og selv om dette næppe kan ses som et dansk ønske om at genskabe unionen, vakte det foruroligelse hos den mistænksomme Gustav Vasa.⁷ Foranlediget af såvel tre kroner-striden som udgivelsen af den danske Rimkrønike i 1555 pålagde han i 1557 biskoppen Peder Swart at udfærdige et modstykke til Rimkrøniken. Resultatet blev det såkaldte Gensvar, der netop kun behandler unionsperioden og er een lang påvisning af de danske unionskongers svig og svenskernes godtroenhed.⁸

Også flere af de latinske hyldestdigte, der blev til i disse år ved det svenske hof, henter deres stof i unionsperioden. I Henricus Mollerus' digte om Karl Knutsson og Sten Sture hyldes Vasaslægten som efterkommere af disse svenske oprørere mod unionen, mens de danske konger Erik af Pommern og Kong Hans skildres som listige og magtsyge regenter, der kun er ude på at narre de troskyldige svenskere. På samme måde prises Gustav Vasa for sin fordrivelse af ærketyrannen Christian II i Laurentius Petris digt *Den Gotiske Hærs Krigslist*, hvis første del er en bearbejdning af en tidlig episode i Johannes Magnus' *Historie* – som i øvrigt også har leveret stof til Mollerus' digte.⁹

⁷ Se Frede P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563–70*, s. 21–33 (Kbh. 1982).

⁸ Peder Swart: *Någor Stycker aff then Danske Cröneke... Teslikest the Swenskes rätferdelige och oumgångelige genswar* (Stockholm 1558). Skriftet er behandlet af Axel Nelson: 'Peder Swarts Gensvar 1558', Uppsala Universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921 (= *Acta Bibliothecae r. universitatis Upsaliensis*, I). (Uppsala 1921.)

⁹ Henricus Mollerus: *Carolus Canuti* (Rostock 1555), *Stheno Sture* (Wittenberg 1557). *Laurentius Petri: Strategema Gothici Exercitus* (Wittenberg 1559; genudgivet af J. Nordström: *Laurentius Petri Gothus' Strategema Gothici Exercitus. Ett återfunnet humanist-epos* (= *Sammlaren* 1922). Uppsala 1923). De tre digte er omtalt af Kurt Johannesson: 'Retorik och propaganda vid det äldra Vasahovet', *Lychnos* 1969–70, s. 1–60. (Sthlm. 1971).

Den popularitet, som Johannes Magnus' værk nød i udlandet, begyndte imidlertid at vække bekymring i den danske regering i slutningen af 1550'erne, og man engagerede derfor Hans Svaning til at udfærdige et svar på den svenske historikers beskyldninger. Resultatet blev Svanings »Gendrivelse af den bagvaskelse som en person ved navn Johannes Magnus har fremsat...« (*Refutatio calumniarum cuiusdam Ioannis Magni...*) fra 1561, hvortil var føjet Svanings portræt af Kong Hans.¹⁰ Gendrivelsen er bygget op som en gennemgang af de beskyldninger, som Johannes Magnus havde ladet biskoppen Hemming Gadh fremsætte i en tale i 1509 *Contra Danos* – højdepunktet af antidansk polemik i hele værket.

Gang på gang benytter Svaning lejligheden til at fremhæve unionens fortrin som et modtræk mod Johannes Magnus' (og hans efterfølgeres) fremstilling af Kalmarunionen som et langt dansk tyranni. Unionen blev iflg. Svaning dannet som et evigt og uløseligt forbund, og de svenske oprør mod den er derfor et tegn på svenskernes upålidelighed – et karaktertræk som Johannes Magnus derimod tillægger danskerne; han lader således Hemming Gadh hævde, at danskerne aldrig har besejret Sverige i åben kamp, men kun ved list – hvilket Svaning afviser ved at genfortælle historien om Margrethes sejr over Albrecht. Derpå gennemgår Svaning over de følgende seks sider de svenske oprørsforsøg i unionsperioden som en illustration af svenskernes troløshed over for det ubrydelige forbund og danskernes tapperhed. I Kong Hans' Historie skildres unionen på samme måde, og Svaning siger selv i Gendrivelsens efterskrift at den følgende skildring af Kong Hans er at betragte som en underbygning af det foregående. Et gennemgående tema er således Hans' bestræbelser på at bevare unionen på trods af de svenske frafald; for Hans følger i Margrethes spor og har indset fordelene for de tre lande i at være sluttet sammen i et forbund.

De unionsforherligende tendenser hos Svaning er – sammen med tre kroner-striden – tidligere blevet taget som udtryk for danske ønsker om at genoprette unionen i tiden op til Syvårskrigen.¹¹ Ilsøe (1972; jvf. note 10) har gendrevet de argumenter der blev fremsat herfor og i stedet påpeget den taktiske værdi der lå i at kunne fremhæve unionens fortræffelighed som modstykke til Johannes Magnus' og Peder Swarts angreb.

Når Lætus lader Margrethes sejr over Albrecht være emnet for sit epos, skal det derfor heller ikke opfattes som nogen antydning af danske

¹⁰ Se note 4. Om værkets tilblivelse og indhold, se Harald Ilsøe: 'Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis', *Historisk Tidsskrift* 12. rk. VI, s. 21–58 (København 1972).

¹¹ Især af G. Landberg: *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet* (Uppsala 1925).

interesser i at genskabe unionen. Efter Syvårskrigen stod de to lande langt fra hinanden. Roskildefredens bestemmelser fra 1568 var udtryk for rent danske interesser, og her ses tydeligt et ønske om løsrivelse fra de forpligtelser til udenrigspolitisk samarbejde, som havde været gældende under Brömsebroforbundet fra 1541.¹²

Lætus' valg af slaget ved Åsle var imidlertid en grov provokation. Hermed mindede han om det langvarige danske herredømme over Sverige i Kalmarunionen og Sveriges korte tid som selvstændigt kongerige under Vasakongerne. Ligesom Svaning i den omtalte passage kunne Lætus med dette slag forbinde sin fremstilling af en stor dansk sejr med hentydningen til Kalmarunionen.

Det er dog ikke kun selve Margrethes sejr over Albrecht, som forekommer hos både Svaning og Lætus. Også Lætus får lejlighed til at hylde Margrethes efterfølgere, særlig Christian I og Hans, for deres bestræbelser for at bevare forbundet med de upålidelige svenskere. Det sker i den drøm, hvor Margrethes afdøde mand Håkon overtaler hende til at gå i krig. Håkon bruger to argumenter – dels at Gud ønsker af straffe Sverige for landets tidligere forbrydelser, dels at en glørværdig række af danske konger vil følge efter Margrethe – og forudsætningen er at hun nu tager kampen op mod Albrecht.

Drømmen er modelleret efter en central scene i Aeneiden. I underverdenen møder Aeneas i 6. bog sin nyligt afdøde far, Anchises, der afslører en strålende fremtid for Aeneas' efterkommere, romerne, kulminerende med Augustus på Vergils egen tid; Aeneas forstår, at forudsætningen for alt dette er, at han selv påtager sig at gå i krig mod latinerne. Parallellerne til Margrethes drøm er klare: en afdød slægtning overtaler hovedpersonen til at gå i krig ved at afsløre den storslåede fremtid, der vil følge af krigen; og Lætus har desuden angivet sit forbillede med en række verbale lån. Men der er også en afgørende forskel: hvor Vergil lader Anchises' profeti gå helt frem til sin egen tid, holder Håkon i Margaretica inde efter Christian II, den sidste unionskonge. Implikationen er, at Margrethes dannelse af Kalmarunionen svarer til Aeneas' grundlæggelse af Romerriget.

Et andet lån fra Anchises' tale i Aeneiden skaber den samme parallel mellem Rom og Kalmarunionen. De svenske adelsmænd, der lover Margrethe Sveriges krone i tilfælde af sejr over Albrecht, bruger bl.a. følgende ord:

¹² Frede P. Jensen (1982), s. 262–63, 331.

Tu regere imperio populos, tu foedera nosti
 Asserere, et pactis promissa iuuamina seruas.
 Nunc igitur fas esse sinas Regina, volentes
 Acceptare manu Sueones, sceptroque potiri. . .
 (Marg. III, 526–29)

(Du forstår at regere over folkeslag, du forstår at knytte forbund, og du yder den hjælp du har lovet. Derfor må du nu, o Dronning, gå ind på at modtage og regere over svenskerne, der selv ønsker det sådan).

Anchises bruger samme ord om Roms magt over andre folkeslag:

Tu regere imperio populos, Romane, memento.
 Hae tibi erunt artes; pacis imponere morem,
 Parcere subiectis, et debellare superbos.
 (Aen. VI, 851–53)

(Du skal sørge for at regere over folkeslag, romer, din særlige kunst skal være at skabe fred og at behandle de undergivne mildt og de oprørske nådesløst).

De to lån er en del af Margareticas centrale budskab. Lætus udnytter sit litterære forbillede polemisk ved at associere Danmarks magt i Kalmarunionen med Roms magt over andre folk. I betragtning af Vasakongernes bestræbelser på at distancere sig fra unionen med Danmark er det klart, hvilken provokation der lå heri.

På samme måde udnytter Lætus indledningen til Lucans Pharsalia. Hele Margareticas begyndelse I, 1–17 er modelleret over Pharsalia I, 1–12; jeg nøjes med at gengive den sidste del, hvor Lucan beklager, at romerne bekrigede hinanden i stedet for den ydre fjende, partherne:

cumque superba foret Babylon spolianda tropaeis
 Ausoniis umbraque erraret Crassus inulta
 bella geri placuit nullos habitura triumphos?
 (Phars. I, 10–12)

(og mens man burde have berøvet det hovmodige Babylon det romerske krigsbytte og mens Crassus' genfærd vandrede rundt uden at være blevet hævnnet – så ønskede man altså i stedet at føre krige der aldrig kunne få en sejrherre?)

Med lignende ord beklager Lætus krigen mellem Albrecht og Margrethe:

Scilicet audaci *cum iam superanda* Gradiuo
 Aut delenda fuit Stygio gens ædita partu, . . .
Bella geri placuit: quæ nec sua præmia facto
Sint habitura: nec optatos inferre nepotes
 Imperijsue queant, firmisue adiungere regnis.
 (Marg. I, 10–17)

(mens man burde have besejret eller udslettet dette folk, der stammer fra helvede, i taper krig – så ønskede man altså i stedet at føre krige, der hverken vil blive belønnet efter fortjeneste eller vil give herredømmet til de efterkommere der forhåbentlig vil komme, eller knytte dem sammen i stærke riger).

Ligesom Lucan henviser Lætus til en ydre fjende, tyrkerne, der burde være blevet bekriget, mens man i stedet brugte kræfterne på en indbyrdes krig. Den dansk-svenske krig fremstilles altså som en parallel til den romerske borgerkrig, og unionen er dermed atter sidestillet med det antikke Rom. Dertil kommer en tvetydighed i de sidste linjer. Med henvisningen til tyrkertruslen taler Lætus snarere om sin egen tid end om Margrethes, og hans beklagelse af krigens resultat, der ikke knyttede rigerne sammen, må derfor også gælde Syvårskrigen. Digtets indledning kan altså opfattes som en beklagelse af at Kalmarunionen ikke blev genoprettet. Det har været ment som en kraftig provokation af Sverige – men det bør som nævnt ikke tages som udtryk for et ønske om en ny union.

Den litterære fejde i Margaretica

Det er ikke kun i udnyttelsen af unionstemaet, at Lætus knytter an til den litterære fejde før Syvårskrigen. I Margareticas fortale beklager han i skarpe vendinger Johannes Magnus' betydning for forværringen af det dansk-svenske forhold og giver ham direkte skylden for Syvårskrigens udbrud; årsagen til ærkebiskoppens udfald mod Danmark, tilføjer Lætus, »plejer vor ven Svaning at forklare på sin beskedne facon« (*Svaningius noster... solet... modeste explicare* b3r) – en hentydning til Svanings teori i Gendrivelsen om at Johannes Magnus ønskede at anstifte en krig mellem Danmark og Sverige med sit værk for også at skade sit fædreland, som han var blevet fordrevet fra. Med ordet *modeste* karakteriserer Lætus

Svanings prunkløse og jævne stil.¹³ *Margaretica* kan med rimelighed anses for hans eget bud på et mere værdigt modstykke til Johannes Magnus' *Historie*; som nationalt epos var det fuldt så imponerende og ambitiøst som det nationale historieværk. Denne antagelse bygger jeg ikke alene på Lætus' kritik af Johannes Magnus i forordet, men også på selve hans valg af unionstemaet og på en række mindre hentydninger i *Margaretica* til Johannes Magnus' og Svanings litterære fejde. Dem skal vi se nærmere på her.

Selve polemikkens betydning for Syvårskrigens udbrud anes ofte i *Margaretica* i overensstemmelse med forordets beklagelse af Johannes Magnus' indflydelse på det dansk-svenske forhold.

I præsentationen af Albrecht lægger Lætus vægt på kongens hån af Danmark: »Han udøste sin galde over os« (*Euomit in nostros bilem* I,179), og derpå erklærer forfatteren generelt, at stridsskrifter kan drive hele folkeslag i krig: »Ja, ofte kan de, der har skrevet smædeskrifter om mange mennesker, være anledning til gensidige forhånelser og endda krig mellem hele folkeslag; på grund af den slags ubetydeligheder følger voldsomme straffe, og en lille glød bliver til en stor flamme« (I,191–94).¹⁴ Bagvaskelsen af Danmark karakteriserer det svenske hof gennem hele *Margaretica*, og på baggrund af den citerede passage er det rimeligt at opfatte det som en allusion til Syvårskrigens stridsskrifter. Både Rimkrøniken og folkevisen om Margrethe, som Lætus begge har benyttet, omtaler ganske vist også Albrechts hån af Margrethe, men det forhindrer ikke at Lætus har grebet dette tema og ført det over på Syvårskrigen.

I begyndelsen af 7.bog anlægger Lætus igen generelle betragtninger over stridsskrifters betydning – og atter med adresse til Sverige før og under Syvårskrigen. Den imødekommende indrømmelse i begyndelsen: »Jeg behøver vel ikke gengive vores udfald, der ikke altid var særligt berettigede« (VII,16–17) viger for en skarp fordømmelse af de endnu værre naboer – og at han hermed mener svenskerne bliver klart i VII,32: »Albrecht... talte som svenskerne plejer«.¹⁵

¹³ Om Svanings stil, se Ilsøe (1972), s. 41–42.

¹⁴ Marg. I, 191–94:

Quin nonnunquam etiam famosus plurima scriptis
Nomina complexi totas in iurgia gentes
Atque in bella mouent, leuibisque immania causis
Supplicia accelerant, flammaque e fomite gignant.

¹⁵ Marg. VII, 16–17:

Aut quid nostra etiam populorum dicta referrem,
Non semper satis æqua?...
VII, 32:

Albertus sedenim Sueonum pro more locutus...

Disse ord hentyder til Johannes Magnus' beskyldninger mod Danmark og danskere. Ved Albrechts hof gengives nemlig nu indholdet af den svenske spot, og Lætus har her lagt anklager fra Hemming Gadhs tale hos Johannes Magnus i munden på Albrecht og hans mænd. De spotter det lille land, der må importere pjaltet tøj og brød fra Tyskland:

...angusta etiam tellure morari,
Externis et egere bonis, e littore pannum
Farraque Vandalico deferrier. (VII,39–41)

Men lignende ord håner Hemming Gadh danskerne:

Immo neque in nobilium curijs delicatior uictus præparatur, sed ex *Vandalicis* ciuitatibus panis potusque perenni commercio comparatur (s. 878) ... Probat eam Danicam inopiam Saxo, cum asserat, ipsam Daniam esse paruulam, et *angustam tellurem* (s. 884).

(Heller ikke i de fornemmes huse laver de mere velsmagende mad, men importerer brød og drikkevarer fra de tyske byer, som de evig og altid handler med ... Saxo beviser selv den danske fattigdom, når han fastslår at selve Danmark er et ganske lille og snævert stykke land).

– Også i Margareticas 8. bog genkalder Lætus Hemming Gadhs hån af Danmarks ringe størrelse:

... Danos *angusto rure* colentes
Exitio dabimus (VIII,401–02)

(vi vil tilintetgøre danskerne, der bor på et så lille område), praler Albrechts mænd inden slaget.

Ved Albrechts hof i 7. bog forsøger derpå en af hans mænd at tale kongen fra den dumdristige krig mod Danmark. Advarslen vinder ikke gehør, og Albrecht udbryder rasende, at den slags mænd er skyld i, at Sverige hidtil ikke har kunnet besejre Danmark:

Quos cum forte tegit Sueonum toga, Danica totos
Mens agit, ac nostris haud fida laboribus implet
(VII,117–18)

(selv om de tilfældigvis bærer en svensk dragt, er de udelukkende danske af sind og ikke oprigtige over for vores bestræbelser).

Samme billede indleder Hemming Gadh sin tale med. Der er alt for mange danskvenlige i denne forsamling, siger han:

... cum fortasse nonnulli in hoc amplissimo consessu inueniantur, qui sub pallio Suetico animum plane Danicum agere non verentur, quasi eis pro hoste contra patriam sentire, absque sempiterno infamiæ opprobrio, liceret (s. 873).

(... da der sikkert findes en hel del i denne høje forsamling, der ikke er bange for at bære et dansk sind under en svensk kappe – som om det kunne lade sig gøre at sympatisere med fjenden mod sit fædreland uden at blive udsat for evig skam).

Margareticas svenske bagvaskelse af Danmark er et udtryk for svenskerenes overmod og magtskyge, som er krigens egentlige årsag. Ved at genkalde Johannes Magnus her implicerer Lætus at den svenske historikers fornærmelser bar en del af skylden for Syvårskrigen. Også Svaning anså Johannes Magnus' Historie for en af årsagerne til det dårlige forhold mellem Danmark og Sverige (f.eks. Refut.L4r). Men hvor han kun kunne referere til de generelt spændte relationer, skrev Lætus på baggrund af Syvårskrigen og kunne derfor indpasse den svenske hån i sin moralske fortolkning: Albrechts hovmod, der viste sig i hans spot, blev straffet med hans nederlag, hvilket han selv indrømmer til sidst over for Margrethe: »Jeg erkender... at vi svenskere har udsat dig for store forhånelser, som vi nu har bødet for; og du har med rette følt dig udfordret til kamp under Guds hjælp og beskyttelse« (X,385–88).¹⁶ De svenske stridsskrifter før og under Syvårskrigen (incl. Johannes Magnus') fremstilles altså ikke alene som årsag til krigen, men også til det svenske nederlag.

Der findes også enkeltstående hentydninger til Johannes Magnus i Margareta. Nordmændenes had til Sverige skyldes ifølge Lætus, at den svenske kong Gunnar engang gjorde en hund til Norges hersker. Lætus udbryder indigneret:

»Kan man tænke sig en mere umenneskelig handling? Er svenskerne

¹⁶ Marg. X, 385–88:

Non ignoro...

... nos magna tibi cumulasse opprobria Suecos,

Quæ luimus. meritaque accensa in prælia causa

Propitio frueris coelo.

ikke de rene barbarer? Og viser den grusomme straf ikke Himmels retfærdighed?» (IX, 350–52).¹⁷

Historien stammer fra Saxo (GD VII, 9,4) og blev benyttet af Johannes Magnus i Hemming Gadhs tale, hvor Saxo citeres ordret; men her er det den svenske kong Attilus, der retfærdigt straffer danskerne ved at sætte den hund på den danske trone:

»Hvad andet kan han (Attilus) have ønsket at opnå med denne handling end at gøre det endnu mere klart for det uforskammede og oplæste folk (danskerne), at deres hovmod skulle straffes ved at lade dem bøje sig i ydmyghed for en hund?» (s. 888–89).¹⁸

Indirekte afviser Lætus altså Johannes Magnus' version ved at gøre historien, som den stod hos Saxo, til årsagen til Norges bitterhed mod Sverige.

Hemming Gadh havde desuden påstået, at Danmark ikke havde noget ærkebispesæde, fordi Skåne og dermed Lund rettelig tilhørte Sverige (s. 891). Som svar herpå lader Lætus ikke alene Lundebispen spille en fremtrædende rolle og bl.a. tale indtrængende i rigsrådet for at Danmark bør gå i krig mod Sverige (III, 200–310); han præsenteres også som *Sueonum primas* (III, 192). Lætus spiller her på, at lundebispen siden ærkebispesædets oprettelse havde haft primatværdigheden over den svenske kirke.

Dette modtræk kan være hentet hos Svaning, som i samme forbindelse henviser til lundebispens primatrettigheder i Sverige (Refut. I2v–3v). Sandsynligvis har Lætus også fra Svaning fået ideen til at lade Erik Banner udmærke sig i slaget mod en af Albrechts bedste mænd, Arvidus (IX, 465–67). Erik Banner havde holdt Gustav Vasa som gidsel på Kalø Slot efter Christian II's angreb på Stockholm i 1518 – hvad Svaning gør et stort nummer ud af med en eftertrykkelig hyldest til Erik Branner.¹⁹ Jeg skal senere vende tilbage til Margareticas brogede persongalleri, som blander personer fra Lætus' kilder om Margrethes tid med fremtrædende adelsmænd fra det 16. årh.

¹⁷ Marg. IX, 350–52:

Gunnarus his pro Rege Canem dedit esse. quid illo
Inciuilis est facto? non barbara Suecos
Mens agit? et non est iusto poena horrida coelo?

¹⁸ Johannes Magnus s. 888–89 (1558-udgaven):

Quo facto quid aliud eum assequi uoluisse putemus, quam ut plenus superbiz
populus, insolentiam suam manifestius puniri cognosceret, dum obnixos latranti
uertices inclinaret?

¹⁹ Refut. A4r; jvf. Ilsøe (1972) s. 40.

Skåne i Margareta

Vi har allerede set, hvordan de mange stridsskrifter fra perioden før og under Syvårskrigen har sat sig spor i Margareta – dog stort set kun som et svensk fænomen og som udtryk for svenskernes overmodige stridslust. En række andre træk i digtet peger også mod Lætus' samtid, og her spiller især det skånske område en stor rolle – dels som genstand for den svenske erobring, dels som indbegrebet af det egentlige og oprindelige Danmark. Det skal ses på baggrund af såvel Johannes Magnus' Historie som de aktuelle, svenske krav i Syvårskrigen.

Albrechts mål med krigen er at gøre Skåne til svensk område. Det fastslås straks i digtets begyndelse: »han ønsker at generobre de tabte dele af riget og de skånske områder« (I, 161–62).²⁰ Områdets tilhørsforhold fremstilles i det hele taget i Margareta som et konstant stridspunkt mellem Danmark og Sverige. Albrecht siger selv i sin krigserklæring:

Tum quia dissidijs occasio maxima semper
Scania sola fuit: longoque hinc plurima bello
Materies fluxit... (V, 169–71)

(... eftersom Skåne alene altid har været den største årsag til stridigheder, og de fleste anledninger til de lange krige er udgået herfra...) –

og lignende ord bruger en af hans mænd i et blik ud i fremtiden:

Scania materies semper fuit: vna manebit
Materies semper bellique et cædis: ab isto
Posteritas rapiet tristes sibi fomite pugnas.
(VII, 262–64)

(Skåne har altid været og vil altid i sig selv være anledning nok til krige og drab: fra dette arnested vil sørgelige kampe opstå blandt vore efterkommere).

Måske er vendingen *Scania... Materies... belli (-o)* en allusion til Johannes Magnus og dermed endnu et eksempel på at Margaretas svenske lægges hans ord i munden. I hvert fald præsenteres Skåne i hans indledning som et evigt stridens æble:

²⁰ Marg. I, 161–62:

.. Auulsas regno partes, et Scanica rura Restituat.

ob quas assidua est inter Gothos et Danos controuersia, ingensque bellorum materia. Dani enim transmisso brachio maris (quo Scandiam ab ipsis seperari diximus) eas regiones ob malitiam, uel negligentiam Regis Magni Smeech... occupauerunt (s. 9).

(på grund af dem (Skånelandene) hersker en vedvarende strid mellem svenskere og danskere, en stor anledning til krig. For danskerne krydsede havet (der som nævnt skiller Skandinavien fra dem) og på grund af kong Magnus Smecks ondskab eller forsømmelighed kunne de besætte disse områder).

Senere bliver det endnu tydeligere, at Johannes Magnus plæderer for et Sverige til Øresund. Ved at give afkald på Skånelandene opnåede Valdemar Atterdag støtte fra Sverige i sin kamp mod de tyske grever; det dokument der blev udformet i den anledning har Johannes Magnus gengivet med en indledning, hvori han erklærer Skånes uløselige forbindelse med Sverige og antyder at Danmark har brudt den højtideligt aflagte ed ved senere at bemægtige sig Skånelandene (s. 766); og kort efter fordømmer han da også Magnus Smecks overdragelse af området til Valdemar Atterdag (s. 776).

Også i Hemming Gadhs tale betones Skånes rette tilhørsforhold, men Svaning nøjes i Gendrivelsen med foragtligt at afvise denne reduktion af Danmarks territorium som et udslag af vanvid (Refut. I2v).

Lætus behandler Skåne-spørgsmålet med væsentlig større grundighed end Svaning gør i Gendrivelsen, hvad der sikkert skal ses på baggrund af Syvårskrigen svenske fordringer. Erik XIV rejste krav på Skåne i forhandlinger både før og under krigen, hvad Lætus formentlig hentyder til ved at lade Albrecht gøre det samme. Allerede i et traktatforslag fra 1562 optræder kravet, og igen ses Eriks planer om at gøre Øresund til den dansk-svenske grænse af hans tilbud til den tyske lejetropsfører Günther v. Schwartzburg i 1564 om at blive konge i et Danmark uden Skånelandene; henvendelsen var kendt i Danmark, fordi brevet blev opsnappet og sendt til Frederik II. Ligeledes fastholdt Erik XIV i 1565, at hans ret til Skåne skulle nedfældes i en fredstraktat.²¹

Johannes Magnus' Historie harmonerer derfor her med de svenske fordringer under krigen. Det giver Svaning også udtryk for i det skrift, *Retractat*, som han blev sat til at udfærdige af den danske regering i 1567.²²

²¹ Se Frede P. Jensen (1982) s. 51, 114, 168–69 om de svenske skånekrav.

²² Den latinske udgave af Svanings *Retractat* er ikke bevaret, men i håndskrift findes en dansk beretning, der sandsynligvis er en oversættelse af Svanings skrift, beregnet for ikke latinkyndige, der skulle kontrollere fremstillingen inden udgivelsen. Se herom i Rørdams

... den Suenske, som haffuer ladet denne beretning vdgange, skammer sig icke ved at ville beuise med same spee sckriffter, at Sckone land skal høre med rette til Suerigis Rige. Saadane drabelig oc kostelig beuising fører den Suenske (s. 141).

Selv om Svaning ikke nævner »den Suensk« navn er det fristende at se dette som en hentydning til Johannes Magnus' omhyggelig bevisførelse for Sveriges ret til Skåne i forbindelse med Valdemar Atterdags overdragelse; for det svenske stridsskrift, *Narratio*, fra 1566, som foranledigede Svanings *Retractat*, indeholder ingen diskussion af Skåne-spørgsmålet.

Da krigen imidlertid ikke medførte territoriale forandringer, kan Lætus i *Margaretica* fremstille Albrechts Skåne-præentioner som et eksempel på hans helt urealistiske ambitioner. I sit andet store Danmarkshistoriske værk *Res Danicae* (Frankfurt a.M. 1574) berører Lætus mere direkte Syvårskrigen svenske krav på Skåne og præsenterer dem som den egentlige årsag til at Sverige påførte Danmark krig:

... Mon Sverige nærer et blindt håb om at skulle komme til at besidde Skåne? ... Guderne tillader ikke at landenes retfærdige grænser bliver rokket, og Skåne vil ikke finde sig i at blive regeret af de upålidelige svenskere (s. 455).²³

Danmark besidder altså iflg. *Res Danicae* Skåne efter Guds vilje. Og også i *Margaretica* betoner Lætus, at de nuværende grænseforhold er skæbnebestemte; da Margrethe tager ophold på Bohus omtales Götaelven, som også løber forbi Elfsborg – »hvor skæbnen fastsatte, at svenskernes grænser skulle løbe, og tangere vores bredder« (VII, 661–62).²⁴

I det hele taget understreges Skånes danske tilhørsforhold i *Margaretica* som modstykke til Albrechts absurde ideer om at trække grænsen i Øresund; området frugtbarhed prises desuden, og de lidelser, som svenskernes hærgen påfører indbyggerne, er fremhævet. Dette punkt er

indledning til hans udgave af *Retractat* i *Monumenta Historiæ Danicæ* II, s. 122–62; Rørdams indl. s. 117–21 (København 1875).

²³ *Res Danicae* s. 455:

... an cæca rerum spe ducta futurum
Id putat (Sverige), vt Gotthis accedat Scania? ...
... sed nec

Numina iusta sinunt conuelli limina regnis,
Nec sua iura leui concedet Scania Gottho.

²⁴ *Marg.* VII, 661–62:

... Vbi Gotthorum procurrere summos
Fata dabant fines, nostrasque attingere ripas.

uden tvivl en hentydning til Syvårskrigen, der for størstedelen foregik i Skånelandene og Sydsverige og var skyld i stor nød for befolkningen der. Gyldenstjernes *Krønike*, der er en dansk beretning om krigen skrevet kort før fredsslutningen,²⁵ gør meget ud af de svenske grusomheder i Skåne og Blekinge; den skjuler dog heller ikke, at den danske hær plagede Skånes befolkning med sine krav på proviant, men lægger her skylden på den gennemgående syndebuk i skriftet, den tyske hærfører Günther v. Schwartzburg.

Mere aggressivt går det svenske stridsskrift *Narratio* til værks. Det blev udsendt fra Erik XIVs kancelli i 1566 og er en latinsk fremstilling af svenskernes indtagelse af Varberg og det følgende slag ved Falkenberg i 1565.²⁶ Skånebefolkningens lidelser udnyttes i skriftet til at sætte Frederik II i dårligt lys. Under den svenske belejring af Varberg ankom nogle danske bønder iflg. skriftet til den svenske hær og klagede over Frederik, der havde påført dem denne blodige krig (*quod bellum istud ille suis subditis plane funestum mouisset C2r*). Også den danske grusomhed i Sydsverige males i barske farver:

Den list og upålidelighed som danskerne havde lagt for dagen, ... syntes kun at blive bekræftet af deres indfald i Vestergötland, hvor de hærgede nogle landsbyer med brand og mord og desuden udøvede en sådan grusomhed mod nogle stakkels piger, at man end ikke hos tyrkerne har hørt om en tilsvarende grusom og barbarisk opførsel; de skar tungerne af pigerne for at de ikke skulle røbe voldsmændenes forbrydelser, og også deres brystvorter skar de af – for nu at forbigå deres andre ugeringer i tavshed (B1v).²⁷

På baggrund af den slags beskyldninger kan det ikke undre at *Lætus* har

²⁵ Gyldenstjernes *Krønike* er bevaret i flere håndskrifter og udgivet af Rørdam i *Monumenta Historiæ Danicæ* II, s. 233–445 (København 1875). Skriftet er behandlet af Hasse Petrini: *Källstudier til Erik XIV.s och Nordiska Sjuårskrigets Historia*, s. 292–305 (Lund, København 1942). Petrini daterer værket til 1570 inden fredsslutningen og påviser, at værketens tendens tyder på at det stammer fra det danske kancelli; men forfatteren kan ikke udpeges med sikkerhed.

²⁶ *Vera et brevis eorum Narratio, quæ tam in pacificatione quam terrestri bello inter Suecos et Danos tractata et gesta sunt. Anno Christi 1565* (uden trykkested). Se Petrini (1942) s. 80–85 og Johannesson (1971) s. 35–36.

²⁷ *Narratio B1v*:

Quas Danorum fraudes ac dolos confirmare...videbatur quod...irruptionem in Vestrogothia Dani fecerint, ibique incendio et cæde pagos aliquot depopulati sint, et præterea tantam immanitatem in miseris quasdam puellas exercuerint, vt ne quidem apud Turcas talis audita sit crudelis barbaries exerceri, videlicet linguam ex ipsis puellis, ne turpitudines forte latronum patefacerent, et mammillas abscindi, vt cætera indigne hic ab ipsis commissa, silentio præteream.

fremhævet Margrethes omsorg for de skånske bønder. Hun indskærper Iver Lykke, at bønderne ikke må lide overlast under hans fremrykning til Varberg (VI, 446–49), og Lykke deler hæren for at undgå at belaste bønderne med en stor hær på en gang (VI, 520–26). Det indirekte budskab er klart – Syvårskrigenes ødelæggelser i Skåne skyldtes ikke den danske hær eller Frederik II's ligegyldighed over for undersåtterne.

Den direkte forbindelse i digtet til det 16. årh.s Skåne viser brødrene Ulfstands forekomst. De præsenteres i slutningen af det danske adelskatalog som energiske beskyttere af Skåne mod den svenske fjende, som hærger i området:

Holgerus Truttoque..././. velut.
 ... atroci sæuit lupus aduena rictu,
 Dilaniatque boues aut dissipat acer: in hostem
 Sic equidem Suecum grassati, auertere certant
 Funera, quæ varijs incursibus antea Scanis
 Intulit iste viris, subitisque tumultibus agros
 Turbat, et haud dicto cumulat loca Danica bello.
 Vsque adeo primis exposita assultibus vna
 Scania semper erat: semperque obnoxia curis
 Vicinas tolerat scelerata in vulnura dextras
 (V, 681–92)

(Som en ulv der nærmer sig og rasende viser tænder, og grådigt sønderriver og ødelægger kørerne – således styrter Holger og Trud løs på den svenske fjende og kæmper for at forhindre den slags drab, som han tidligere har påført de skånske indbyggere på forskellige togter; han hærger jordene med sine pludselige angreb og plager de danske områder, skønt der knap nok er erklæret krig. I den grad har Skåne altid ligget udsat for de første indfald; aldrig har området været uden bekymringer, men har måttet lide under naboens våben, der har foranstaltet skrækkelige lidelser).

Ved hjælp af sammenligningen med en sulten ulv kan Holger og Trud identificeres som forfædre til to brødre af slægten Ulfstand, – to skånske adelsmænd, der flere gange deltog i grænseforhandlinger med Sverige. De døde i henholdsvis 1542 og 1545, så Lætus refererer tydeligvis ikke kun til Margrethes tid her, men fuldt så meget til det 16. årh., og hans beklagelse af Skånes udsatte beliggenhed og den svenske fjendes grusomhed gælder derfor også dette århundrede. De følgende vers afslutter 5. bog og står derfor opsigtsvækkende placeret midt i værket. Her erklæres Skånes danske tilhørsforhold med eftertryk:

... viros magna virtute parique
 Ingenio claros semper tulit: vna vetustos
 Quæ patriæ mores nostra hæc in tempora mittit:
 Atque aliquid quod tu rectum discreueris, edit.
 (V, 696–99)

((Skåne) har altid frembragt mænd af stort mod og lige så stor begavelse; som den eneste bevarer denne landsdel fædrelandets gamle skikke op til vore dage – og udviser noget, som du må anse for rigtigt).

Her er Margrethes krig mod Albrecht helt trådt i baggrunden, og Lætus taler udtrykkeligt om sin egen tid (Nostra hæc in tempora) med appel til læseren (tu): Skånes fremragende befolkning er i særlig grad udtryk for det bedste og ældste hos danskerne.

Sveriges krav på Skånelandene i Syvårskrigen var ikke et hovedpunkt, men betegnede Erik XIVs optimale fordring i tilfælde af en stor sejr. Derimod indgik Gotland som en fast del af de svenske præventioner, og allerede i Brömsebroforbundet fra 1541 havde Sverige forbeholdt sig ret til at stille krav om øen. Den spiller imidlertid ingen rolle i Margaretica; når Lætus udelukkende fremhæver Skåne som Albrechts mål, er det vel dels for at understrege kongens tåbelige magtbegær, dels fordi Skånes svenske tilhørsforhold er en rød tråd i Johannes Magnus' Historie.

Begivenheder fra Syvårskrigen i Margaretica

Svenskernes erobring af Varberg i 1565 omtales flere gange i Margaretica. Da Margrethe ankommer til Varberg for at afvente den danske og den norske hær, foretager forfatteren en ekskurs om svenskernes nylige grusomhed under indtagelsen af borgen og byen omkring den; dens fordums pragt sættes i modsætning til dens nuværende ruin, som svenskerne har forårsaget; Lætus fremhæver det tapre danske forsvar, som kun modstandernes list var i stand til at få bugt med; siden blev dog denne sejr, som svenskerne vandt på uhæderlig vis, opvejset af mange danske triumfer, slutter Lætus – og hentyder altså her til den endelige danske sejr i Syvårskrigen (VI, 529–61).

Varbergs indtagelse var en af de største svenske triumfer i Syvårskrigen, og den svenske regering sørgede omhyggeligt for at den blev kendt i udlandet. I det omtalte latinske skrift Narratio gives en helt anden fremstilling af erobringen end hos Lætus: efter et indledende sammenstød mellem de to hære fandt svenskerne en ubevogtet indgang; herpå

kæmpede de længe og tappert mod de modløse danskere – men uden at røre kvinder og børn.

At svenskerne dog også benyttede andre midler end åben kamp, blev et hovedpunkt i de danske fremstillinger af nederlaget; allerede en uge efter kampen hævdede kansler Johan Friis, at nogle af de skotske lejesoldater i den danske hær forrådte byen til modstanderen.²⁸ På den baggrund virker Narratios gentagne understregning af den åbne kamp (B4r, C2v) næsten mistænkelig, eller under alle omstændigheder som en indirekte afvisning af danske beskyldninger om at sejren skyldtes forræderi. Den forklaring griber i hvert fald de senere danske beretninger til, Svanings *Retractat* (s. 153) og Gyldenstjernes *Krønike* (s. 312–14). I *Lætus'* fremstilling kommer dansk patriotisk tapperhed til kort over for umenneskelig svensk list; oven i købet har *Lætus* her lånt vendinger fra Vergils beskrivelse af grækernes indtagelse af Troja i *Aeneidens* 2. bog og herved associeret til skoleeksemplet på en bys indtagelse ved list.

Også senere i *Margareticas* 6. bog optræder Varberg. I sorg over Albrechts mange provokationer holder Margrethe en tale for Iver Lykke og Tuvo Gadlæus (VI, 817–69), hvori hun spår kommende danske nederlag til Sverige og særlig omtaler Varberg; men, slutter hun, en hævner af min slægt vil til sidst besejre de grumme svenskere. Ved således at lade Margrethe forudse Syvårskrigens danske sejr får *Lætus* fremstillet denne som den endelige afgørelse af de dansk-svenske stridigheder siden oprettelsen af unionen.

En anden af Syvårskrigens begivenheder, som har sat sig spor i *Margaretica*, skildres som om den foregår på Margrethes tid (IX, 15–150). Umiddelbart inden slaget i *Margaretica* foreslår Albrecht uden held Iver Lykke at gå over på svensk side. Her hentyder *Lætus* givetvis til Erik XIVs tilbud til hertug Magnus, Frederik II's bror, i 1561 om at stille sig under svensk beskyttelse mod en sum penge. Tilbudet vakte stor forargelse i Danmark og anføres både i *Retractat* (s. 137–40) og *Gyldenstjernes Krønike* (s. 243–45) som en af krigens årsager.

Lætus minder selv om det famøse tilbud i *Res Danicae*, da han lader Frederik II forklare for rigsrådet, at han må erklære Erik XIV krig: »Han (Erik XIV) har allerede tidligere plaget min højtelskede bror Magnus om, at han skulle svigte sin bror og sin troskab mod sin fædrene slægt og i stedet knytte sig til ham« (s. 288).²⁹

²⁸ Se Petrini (1942) s. 293.

²⁹ *Res Danicae* s. 288:

... antea fratrem

Et mihi præcipuo dilectum pectore Magnum

Sollicitat: fidei oblitus generisque paterni

Vt sibi se iungat deserto Fratre.

Margareticas persongalleri

Der optræder et væld af personer i Margaretica, hvoraf nogle stammer fra Lætus' kilder til Margrethes tid, andre – dog mest blandt danskerne – har navne efter indflydelsesrige adelige fra hans egen tid. Inden for digtets fiktion hører disse altså til i det 14. årh. Jeg har allerede nævnt de skånske godsejere Holger og Trud Ulfstand fra 1. halvdel af det 16. årh., men familien er også repræsenteret på anden vis. Inden slaget opdigner fanebæreren Hacco den danske hær ved at minde om de mange forgæves forsøg på at komme overens med svenskerne (VIII, 333–61). Han er skåning og præsenteres som en værdig søn af den handlekraftige Holger, og det drejer sig altså om en tilbageprojicering af Holger Ulfstands søn Hak Ulfstand (1535–94), der under Syvårskrigen var fører for den skånske adelsfane og udmærkede sig ved krigens store danske succeser, slaget ved Falkenberg og Daniel Rantzaus felttog i Östergötland i 1567–68. Også en forfader til rigsråden Bjørn Andersen Bjørn fra Stenalt (1532–83), der i 1566–72 var forlenet med Københavns Slot, gør sig fordelagtigt bemærket i Margrethes hær ved at besejre selveste Albrechts søn Erik (X, 121–25).

Flere af personerne omtales kun ved efternavn og kan derfor være svære at udpege som et bestemt medlem af den pågældende slægt. Bilde optræder to gange – dels besejrer han den svenske Halottus, dels overbringer han sejrsmeldingen til Margrethe. Muligvis tænker Lætus her særligt på Peder Bille (1518–80), der sad i rigsrådet siden 1556 og var en af Frederik II's nærmeststående rigsråder; f.eks. ledede han den danske forhandlingsdelegation til Stettin i 1570. Desuden var han i 1564–66 krigskommissær og opholdt sig som sådan sammen med hæren som rådgiver, der sendte rapporter til kongen og andre om begivenheder i felten. Det kan være denne funktion, Lætus hentyder til ved at lade Bilde overbringe Margrethe budskabet om sejren. Ligeledes peger Lætus muligvis på en bestemt person med navnet Grubbe, den rigsråd der sendes til Sverige for at undersøge Albrechts hensigter. Eiler Grubbe (1532–85) var i 1570 blevet udnævnt til rigskansler og må have været det mest fremtrædende medlem af slægten på dette tidspunkt. Såvel Peder Bille som Eiler Grubbe hylder Lætus i sin Danmarkshistorie *Res Danicae*, hvilket taler for, at det også er dem, han hentyder til i Margaretica.

Under alle omstændigheder priser han med disse to navne to betydelige adelsslægter på sin egen tid. Det gør han også ved at lade adelige personer fra det tidlige 16. årh. optræde i digtet, såsom den omtalte Erik Banner. Niels Brock er f.eks. navnet på den ene af de kun to danskere der falder i slaget; det samme hed en rigsråd der omkom i 1534 i et slag mod

Skipper Clement, hvilket Lætus omtaler i *Res Danicae*; det er sikkert denne begivenhed, der har gjort, at Niels Brock også hører til de faldne i *Margaretica*.

Digtets mest massive hyldest til det 16. årh.s indflydelsesrige slægter er det danske adelskatalog, der afslutter 5. bog. Lætus fastslår direkte slægternes betydning på sin egen tid: »Også nu stråler deres berømmelse« (*Nunc etiam famæ radios... spargunt V, 658*). Katalogets eneste enkeltperson (udover brd. Ulfstand) er Roosenkrantz – som dog ikke er så berømt som sin efterkommer, tilføjer Lætus og hentyder hermed sikkert til Holger Rosenkrants (1517–75), der var Frederik II's nære ven, rigsråd og storgodsejer. Under et fremhæver Lætus overensstemmelsen mellem adel og dygtighed ved at lovprise adelens høje moral og kampmod og troskab mod dronningen; landets bedste mænd er med rette de ledende og rigeste.

For svenskernes vedkommende har Lætus stort set begrænset sig til personer, han kunne finde i sine kilder til slaget ved Åsle; dog havde han i skildringen af selve slaget brug for flere navne på de svenskere, der omkommer. Svarende til det danske adelskatalog har han her benyttet navne på toneangivende svenske adelslægter i det 16. årh. såsom Brahe, Sture, Gylte og Gerus, og der er formodentlig ikke grund til at lede efter bestemte hentydninger i de enkelte navne.

Der optræder også tyskere i *Margaretica*, nemlig den store mængde hjælpetropper, som Albrecht har tilkaldt. I samlet flok er de en faretruende forsamling – hvilket understreger styrken i den danske hær, der var i stand til at besejre denne mængde. Enkeltvis er tyskerne dog altid positivt skildrede, således greven af Reppin, der under slaget tildeles en hel lille panegyrik, og den ædle Bugislaus, der både kæmper tappert og bagefter erkender sit nederlag; disse to optræder i de fleste beretninger om slaget, men Lætus har desuden fremstillet to andre tyskere mere indgående, og også de er skildret med sympati: Scopas fra Böhmen trøster en kammerat ved at fremhæve danskernes mildhed mod deres overvundne fjender, og en unavngiven prøjser forsøger forgæves at tale Albrecht fra krigen.

Lætus markerer dermed Danmarks gode forhold til de nordtyske fyrstendømmer, som Danmark både politisk og kulturelt stod i tæt forbindelse med. Det er ikke noget hovedpunkt i *Margaretica*, som i nogle af Lætus' andre digte (f.eks. hans hyldestdigt til Nürnberg fra 1574), men det er værd at notere sig også i *Margaretica*. Albrechts afstamning fra Mecklenburg må have været et prekært problem for Lætus. Ikke alene havde Ulrik af Mecklenburg under Syvårskrigen været en beredvillig kreditor, men han var også blevet Frederik II's svigerfar i 1572, og

Mecklenburg er derfor genstand for en lang hyldest i *Res Danicae*, hvis sidste halvdel handler om Frederiks og Sofies bryllup. Til gengæld er Albrechts herkomst tonet ned i *Margaretica* og omtales kun flygtigt tre gange.

De tyske havnebyer Stralsund, Rostock og Wismar forekommer i udløberen af det svenske troppekatalog, hvor de tyske hjælpetropper sejler over Østersøen. Det er det eneste sted i *Margaretica* hvor enkelte tyske områder kritiseres. Stralsunds hjælp til Albrecht var, siger Lætus, et udtryk for byens gamle skik, at slå mønt af ulykker (veteri pro more secundo/Vsa malo, V, 468–69), og ligesom Rostock og til en vis grad Wismar var byen ivrig efter at støtte Sverige og indtog en fjendtlig holdning til Danmark (V, 462–86). Lætus' eget engagement er tydeligt her, idet han tre gange i denne passage omtaler den danske side med 1. pers.plur. vi. Givetvis hentyder han her til byernes handel med Sverige under Syvårskrigen; trods henstillinger fra Danmark og Lübeck vedblev købmænd især fra Stralsund at forsyne Sverige med varer gennem det meste af krigen.³⁰

Res Danicae

I det foregående har jeg peget på en række af *Margareticas* hentydninger til Syvårskrigen og til den litterære fejde inden krigen. Digtet er en oplagt provokation af Sverige: ikke alene skildres en stor dansk sejr over en ynkelig svensk hær, hvis konge selv havde sat krigen i gang – men netop denne sejr banede vejen for Kalmarunionen, som Vasakongerne havde så travlt med at lægge afstand til.

Med sin negative fremstilling af svenskere – undtagen de der selv ønsker en dansk magtovertagelse – er *Margaretica* imidlertid en undtagelse blandt de digte Lætus udsendte på sin Europarejse i 1572–74. I de fire mindre af dem (et læredigt om søfart, en række moralske samtaler mellem dyr og planter, et hyldestdigt til Nürnberg og en gennemgang af de romerske kejsere)³¹, omtales Sverige kun flygtigt, men prises dog hver gang som et gammelt og frihedselskende folk; og særligt er Gustav Vasa flere gange omtalt som en af de store konger i nyere tid. Derimod spiller Sverige en stor rolle i Lætus' *Res Danicae*, som er et heksameterdigt på 511 sider om Danmarks historie fra Noahs sønnesøn frem til Frederik II.

³⁰ Se Frede P. Jensen (1982) s. 103.

³¹ *De re nautica libri IIII* (Basel 1573), *Colloquiorum Moralium libri IIII* (Basel 1573), *De Republica Noribergensium libri IIII* (Frankfurt a.M. 1574), *Romanorum Cæsares Italici* (Frankfurt a.M. 1574).

Hvad forhistorien angår, er værket dermed et sidestykke til Johannes Magnus' værk, hvori goterne også føres tilbage til Noahs sønnesøn, men Lætus tager på visse punkter udtrykkeligt afstand fra den svenske historiker. Derimod undgår han omhyggeligt at kritisere Sverige i behandlingen af de dansk-svenske konflikter gennem tiden. Selv dronning Margrethe for måske lidt hårdt frem mod svenskerne, mener Lætus her, og under omtalen af de første oldenborgske konger indrømmer han også svenskerne en vis ret til at klage over deres manglende indflydelse på valget af unionskonge.

I behandlingen af Syvårskrigen i *Res Danicae* er Lætus' hovedærinde at påvise, at Frederik II var uden skyld i krigsudbruddet. Også det kan han imidlertid gøre uden at fornærme nabolandet – nemlig ved at lægge hele skylden på den afsatte konge Erik XIV og hans håndlanger Sten Eriksson Leijonhufvud. På trods af Eriks mange provokationer går Frederik II her kun nødtvungent med til at erklære krig, ligesom Margrethe i *Margaretica* med sorg indser det nødvendige i at besvare Albrechts trusler. Og ligeledes er der en klar parallel mellem den grådighed og magtlyst, der driver *Margareticas* Albrecht og *Res Danicaes* Erik XIV. Men i *Res Danicae* understreger Lætus forskellen mellem Erik XIV og hans bror, den nuværende svenske konge Johan III, der i 1568 havde tilkæmpet sig magten og sat broderen i fængsel, og Lætus' billede af Erik XIV harmonerede derfor udmærket med Johans kampagne mod den afsatte bror. Han hylder Johans magtovertagelse og iver efter at slutte krigen – til trods for at Johan kort efter sin tiltrædelse havde afvist det dansk-dominerede fredsforslag i Roskildetraktaten 1568.

Res Danicaes skildring af Syvårskrigen er placeret i den 6. af værkets 11 bøger. Efter en lang beretning om det kongelige bryllup i 1572 vender Lætus tilbage til det dansk-svenske forhold i begyndelsen af 11. bog. Først slår han fast at Sveriges grund til at begynde Syvårskrigen var en absurd ide om at gøre Skåne svensk (jvf. s. 224) og understreger altså atter en gang Sveriges aggressive rolle i krigens udbrud. Derpå afviser han bestemt muligheden for, at de to lande atter kunne forenes under en konge: erfaringen viser, at ingen af de to lande har kunnet udnytte en sejr over naboen til at indføre en langvarig, fredelig forening.³²

Denne passage er interessant i forhold til *Margaretica*. Den benægter enhver tanke om genforening af de to lande, mens implikationen i digtet om unionens grundlæggelse derimod er, at de to lande hører sammen under et dansk overhoved.

³² *Res Danicae* s. 455:

Altera proposito superest via, totus vt vni

Margaretica som stridsskrift

Res Danicaes venlige holdning til Sverige og afstandtagen fra tanken om gendannelsen af et unionsforhold harmonerer med den officielle danske indstilling efter fredsslutningen. Gennem hele Res Danicae markerer Lætus da også sin tilknytning til Frederik II og den danske regering i det hele taget. Værket er dediceret til kongen og forordet derfor henvendt til ham, ligesom mange afsnit i selve digtet, og Frederiks navn er altid trykt med stort. Også i de fire mindre digte, der ikke henter deres emne fra Danmarkshistorien, findes panegyriske passager om det danske kongehus og alle indeholder de i fortalerne længere lovprisninger af kongen og andre fremtrædende danskere.

Anderledes i Margaretica. Her omtales Frederik II blot en enkelt gang i fortalen, og det endda mod slutningen og ikke med navns nævnelse, men kun som noster rex. Selv i forhold til de fire mindre digte er dette en meget tilbageholdende omtale, men Margaretica bør især sammenlignes med Res Danicae på dette punkt, eftersom de begge handler om Danmarks historie. Derved bliver det særligt påfaldende, at den danske konge stort set ikke optræder i fortalen til et digt, der hylder hans forgænger – og også at Lætus heller ikke omtaler andre danskere i fortalen (bortset fra hentydningen til Svanings Gendrivelse) – for Res Danicaes fortale slutter med et helt lille katalog over unge danske videnskabsmænd.

Forklaringen må være, at Lætus mente at det kunne blive kompromitterende for den danske regering at blive forbundet med Margaretica i lyset af forbuddet mod stridsskrifter fra 1570. Derfor undlod han i fortalen at omtale kongen, og det er formodentlig også baggrunden for at

Pareat imperio Boreas: plaga tota Monarchæ
 Hæc vni subsit, geminos quæ respicit Arctos
 Et latus hæc septem sublime trionibus addit.
 Ast mihi non etiam hæc ratio est ita nota, putarim
 Istud vt ex vsu fieri vel posse, vel esse
 Optandum credam. quid enim, si Suecia Danos
 Inducto premat alta iugo: vitrixque minando
 Cogat in obsequium: num res ea protinus orbi
 Induxit Suetico diuturnam lubrica pacem,
 Otiaque ampla parit? vetus est contentio, sed quid
 Obtinuit?...

s. 456:

At vero toties cum Dania vicerit, isto
 Quid rerum obtinuit motu tamen? arbitror esse
 in fatis positum, vt gentes si vulnera nostræ
 Mutua tentarint, tentarint vulnera læto
 Non tamen euentu.

digtet ikke er dediceret til en dansker, men til Elizabeth af England – en tilegnelse Lætus dog ikke havde svært ved at begrunde med den store lighed mellem de to imponerende dronninger. Derimod er fortalens udfald mod Johannes Magnus' Historie ikke i sig selv polemisk mod hele Sverige, men tværtimod et udtryk for Lætus' fredsvilje – for han beklager jo udelukkende værkets skadelige indflydelse på det dansk-svenske forhold.

Til sidst kan man så overveje, om den danske regering kan have været involveret i udsendelsen af *Margaretica*. Det ville i så fald være det eneste kendte eksempel på, at regeringen engagerede sig i antisvensk polemik i årene efter Syvårskrigen, og denne periode er også karakteriseret ved regeringens tilbageholdenhed med udnævnelsen af en officiel historieskriver.³³ På den anden side gør Lætus' forhold til kongen det sandsynligt, at der forelå en eller anden form for opfordring fra regeringen om udfærdigelsen af *Margaretica*. Kørt før – i 1569 – var Lætus blevet adlet, og i lyset af de seks Danmarkspræsenterende værker, han udsendte i 1573–74 (hermed mener jeg også de fire mindre digte, der ikke handler om Danmark i første række, men markerer landets gode forhold til udlandet), kan man formentlig betragte denne adling som en slags udnævnelse til hofdigter. Så selv om *Margareticas* officløse baggrund ikke kan bevises, taler meget for at digtet er resultatet af en eller andre form for aftale mellem Lætus og den danske regering.

³³ Se Harald Iisøe: 'Svaning, Vedel, Huitfeldt og Krag', Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj, s. 235–58 (København 1984).

SUMMARY

*Margaretica: A Contribution to the Danish-Swedish
Literary Feud in the Sixteenth Century*

In 1573, just shortly after the conclusion of the Seven Years War between Denmark and Sweden, the Danish poet Erasmus Lætus published a voluminous epos in Latin entitled *Margaretica*. The present article argues that *Margaretica* is a piece of anti-Swedish propaganda, composed for the purpose of belittling Sweden in the eyes of the rest of Europe. Yet the poem should be seen not only against the background of the Seven Years War, but also as an extension of the so-called literary feud between Denmark and Sweden that took place during the years prior to the war. One of the most important works in this feud had been the internationally renowned *History of Sweden* (1554, 1558) by Johannes Magnus, a lengthy work notable for its animosity towards Denmark. A thesis of this article is that Lætus wrote *Margaretica* in order to counter the national history of Johannes Magnus with a loftier Danish national epos.

The article first describes *Margaretica's* content and the background for the choice of topic. The poem relates the story of the Danish Queen Margrethe's victory over the Swedish King Albrecht in the Battle of Åsle in 1389. The Danes are consistently glorified throughout the poem, while the Swedes are correspondingly denigrated. Margrethe, able and devout, stands in stark contrast to the swaggering and power-hungry Albrecht. The choice of topic is itself provocative. The Battle of Åsle paved the way for the Union of Kalmar (1397–1523) under the rulership of the Danish monarchs. Once the union was dissolved, the new Swedish Vasa Dynasty assiduously sought to bury the Danish dominated past. But the inferiority of the Swedes under the Union is woven into the very fabric of Danish polemics during the literary feud preceding the Seven Years War. In *Margaretica* Lætus picks up the threads, embroidering the tale of the Great Danish Victory with allusions to Danish superiority during the Union of Kalmar.

The article then points out a number of minor references to the literary feud as well as to the Seven Years War; *inter alia* Lætus embellishes Queen Margrethe's army with some of the heroes from the Seven Years War. Thus a close connection is established between the great Danish victory in the poem and the recent Seven Years War, thereby making this was appear as a much greater Danish victory than was actually the case.

Finally, the article takes up the question of *Margaretica* in the context of the prohibition against Danish-Swedish defamatory writings, as stipulated in the peace settlement that ended the Seven Years War. It is argued that *Margaretica* is an attempt to circumvent the prohibition. In the preambles of his other contemporaneous poems Lætus is at great pains to sing the praises of King Frederik II and a host of other Danes of high-born rank. But in the preamble to *Margaretica* there is not the slightest mention of them. This is all the more conspicuous, considering the fact that the epos was all about one of Frederik's predecessors on the Danish throne. It was quite otherwise in Lætus' second great epos on Danish history, his *Res Danicae* (Frankfurt am Main, 1574): here Frederik II and this lineage are abundantly praised. It would seem that Lætus feared that the Danish court might be compromised by being associated with *Margaretica*.

Translated by MICHAEL WOLFE

Amerikanske flybaser på dansk jord i fredstid?

EN STUDIE I DANMARKS
BASE- OG STATIONERINGSPOLITIK I NATO
1951–1957

AF

POUL VILLAUME

Indledning

Danmarks nyere udenrigspolitiske historie indtil Anden Verdenskrig har været genstand for en række videnskabelige undersøgelser. Det 19. århundredes danske udenrigspolitik er således behandlet af især Georg Nørregård og Troels Fink, mens bl.a. forskere som Viggo Sjøqvist og Ole Karup Pedersen har undersøgt udenrigspolitikken og Danmarks stilling mellem stormagterne i dette århundredes første tre decennier.

Hvad angår perioden efter 1945, og især efter Danmarks indmeldelse i Atlantpagten i 1949, foreligger der derimod med nogle mindre undtagelser endnu ingen publiceret, systematisk historisk udforskning af landets førte udenrigs- og sikkerhedspolitik. Foruden den iøjnefaldende forklaring herpå, der ligger i periodens nærhed på vor egen nutid og de heraf følgende arkivadgangsproblemer (mere herom nedenfor), skyldes det forskningsmæssige vakuum formentlig også det seneste årtis fokusering på socialhistoriske og mentalitetshistoriske undersøgelser ('historien set nedefra'). Denne tendens i historieforskningen – dens berettigelse og fortjenester ufortalt – har sandsynligvis været medvirkende til, at den mere 'traditionelle', politisk-diplomatiske histories uopdyrkede områder i nogen grad er blevet overset og forsømt.

Det må derfor være på tide at begynde at råde bod på unladelserne, også på baggrund af den kendsgerning, at norske historikere allerede i adskillige år har arbejdet med deres lands udenrigs- og sikkerhedspolitiske efterkrigshistorie, som – ikke mindst fra 1949 – på mange måder har været parallel med den danske.

Denne artikel vil behandle et betydningsfuldt aspekt af den danske politik inden for Atlantpagten i dennes opbygningfase, nemlig spørgsmålet om eventuel permanent stationering i fredstid af fremmede (vestallierede) militære styrker på dansk jord, således som dette problem stillede sig for de danske beslutningstagere i 1950'erne. Fremstillingen vil være koncentreret omkring den såkaldte flystationeringssag i 1952–54, idet denne forekommer specielt velegnet til belysning af vilkårene for dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik i denne periode, eller anderledes udtrykt: for graden af dansk udenrigspolitisk handlefrihed inden for Atlantpagtens rammer under et af den kolde krigs højdepunkter.¹

Først dog nogle få bemærkninger om kildesituationen. Betingelserne for at drive systematisk historisk forskning i den danske udenrigs- og sikkerhedspolitik og alliancerammerne for dens udformning efter 1949 er vanskelige. Alle danske statslige akter er som hovedregel utilgængelige i 50 år, og specielt for materiale af udenrigs- og forsvarsministeriel proveniens efter Atlantpagtmedlemsskabets ikrafttræden gives der, med enkeltstående mindre undtagelser, ingen dispensationer². Den restriktive danske praksis vedr. arkivadgang, set i forhold til de fleste andre lande i Vesteuropa og især til USA, betyder, at den kildemæssige belysning af de danske positioner i f.eks. NATO-sammenhæng endnu hovedsagelig må foretages på grundlag af udenlandsk (især amerikansk og britisk) aktmateriale, med de metodiske og tolkningsmæssige problemer dette rejser. Det til denne artikel benyttede primære kildemateriale består således for størstedelens vedkommende af nyligt (1983–1986) frigivet amerikansk og britisk diplomatisk og militært arkivmateriale med oprindelig høj eller højeste klassificeringsgrad, som her offentliggøres for første gang. Et par snese af de amerikanske aktstykker vedrørende eventuel fredstidsstationering af fly i Danmark er blevet unddraget den rutinemæssige deklassificering efter de amerikanske arkivregler, men med benyttelse af USAs *Freedom of Information Act* og dennes appelmuligheder er det hidtil lykkedes mig at få frigivet godt en halv snes af disse aktstykker.

¹ Af såvel kilde- som afgrænsningsmæssige årsager har jeg her måttet afstå fra at behandle de dansk-amerikanske forhandlinger i denne periode vedrørende USAs baseretigheder i Grønland.

² Jeg har forgæves søgt om adgang til såvel Udenrigsministeriets akter vedrørende NATO-sager i perioden 1949–1954 som til udenrigspolitisk nævns mødereferater fra samme periode. Afslagene på arkivadgang er meddelt mig i breve fra Udenrigsministeriets overarkivar (16.12.1985), Udenrigsministeriets direktør (16.9.1986) og folketingets præsidium (31.1.1986). Desuden har Socialdemokratiet (18.9.1986) afslået min ansøgning om adgang til Hans Hedtofts og H.C. Hansens arkiver fra regeringsperioderne 1949–50 og 1953–57, og endelig er jeg af Rigsarkivet (8.1.1986) blevet nægtet adgang til Ole Bjørn Krafts og Harald Petersens privatarkiver fra disses ministerperioder.

Det har iøvrigt – også til den foreliggende undersøgelse – vist sig, at der i et vist, omend meget begrænset omfang kan kompenseres for problemet med den manglende adgang til de danske statslige aktiver, nemlig ved benyttelse af visse ledende danske aktørers privatarkiver, som der ganske ofte kan opnåes (delvis) adgang til, trods den eksisterende 80-års spærregel. På tilsvarende vis er der mulighed for at benytte danske parti- og organisationsarkiver med et vist udbytte. Bortset herfra er man stort set henvist til de åbne danske kilder, dvs. først og fremmest pressen og parlamentarisk materiale.

Spørgsmålet om stationering i fredstid af ca. 150 amerikanske taktiske jager- og jagerbombefly med tilhørende jordpersonel på 4-5000 mand på Tirstrup og Vandel flyvepladser var et af de dominerende temaer i den danske NATO-debat fra sommeren 1952 til udgangen af 1953. Det er et af de yderst få danske udenrigs- og sikkerhedspolitiske problemer i 1950'erne, som har været genstand for en vis historisk/politologisk udforskning, nemlig i form af Erik Beukels lille afhandling, *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53* (1974). Desuden foreligger Udenrigsministeriets fremstilling af sagen over en halv snes sider i *Dansk Sikkerhedspolitik 1948-1966, I, Fremstilling* (1968), omtalen i Erik Reske-Nielsens og Erik Kraghs ligeledes officielt prægede oversigtlige fremstilling *Atlantpagten og Danmark* (1972), som stort set bygger på Udenrigsministeriets version, samt senest den på 'inside'-oplysninger baserede, men temmelig fragmentariske behandling i Erling Bjøls *Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces* (1983).³ Fælles for den hidtidige litteratur om stationeringsspørgsmålet er, at den udelukkende bygger på et ret begrænset antal danske – herunder visse konfidentielle – kilder.

Den følgende undersøgelse behandler som nævnt spørgsmålet primært på grundlag af det nyfrivne (men på flere punkter stadig mangelfulde) amerikanske og britiske aktmateriale. Dette stiller på flere måder det allerede kendte danske materiale, som bl.a. Beukel benyttede, i nyt lys, og bekræfter nogle af sidstnævntes konklusioner, mens den afkræfter eller nuancerer andre. Artiklen falder i to hoveddele, som svarer til (og forhåbentlig også på) den historiske undersøgelses spørgsmål om dels 'hvad og hvornår', dels 'hvorfor'. I den første del vil især forhandlingsforløbet mellem de danske og de amerikanske beslutningstagere blive søgt

³ Desuden er flystationeringsspørgsmålet bl.a. blevet anvendt som 'case-study' til belysning af politologiske problemstillinger i flere (upublicerede) samsundsfaglige universitetsspecialer, hvis kildegrundlag dog alle er uhyre snævert (se f.eks. P. Rasmussen og P. Røjel: Danmarks forhold til NATO (Kbh. Univ., 1973), og N.P. Steffensen: Handlefrihedsproblematikken i dansk udenrigspolitik – belyst ved to 'case-studies' fra perioden 1945-1953 (Kbh. Univ., 1980).

rekonstrueret kronologisk, så vidt det er muligt på det foreliggende, nye kildegrundlag. I anden del skal det især søges afklaret, hvilke militærstrategiske overvejelser, der lå bag USAs og den militære NATO-ledelses (SHAPE) ønske om flystationeringen, samt hvilke hensyn der begrundede de danske beslutningstageres skiftende holdninger til problemet, herunder vægtningen af de interne og de eksterne faktoreres betydning for den endelige stillingtagen. Afslutningsvis vil stationeringspørgsmålets betydning for specielt den danske atomvåbenpolitik i NATO fra 1957 blive antydet.

Stationeringsønskets præsentation (november 1951–august 1952)

Under de dansk-amerikanske forhandlinger i februar 1949 forud for Danmarks optagelse i Atlantpagten havde USA – på dansk forespørgsel – ladet forstå, at det ikke ville blive aktuelt med oprettelse af fremmede baser i selve Danmark i fredstid (at sagen stillede sig anderledes mht. Grønland var underforstået). Dette punkt indgik da også i den socialdemokratiske Hedtoft-regerings forelæggelsestale i rigsdagsdebatten om tilslutningen til pagten.⁴ Også en af de borgerlige oppositionsledere, Thorkil Kristensen (Venstre), tilkendegav – under henvisning til Norges tilsvarende standpunkt – at dansk medlemskab af Atlantpagten ikke betød, at man ville »medvirke til en aggressiv politik, og at man ikke vil lade andre stater få baser på sit område, så længe man ikke er angrebet eller truet«.⁵

Disse standpunkter blev gentaget af flere ledende politikere i de følgende par år. Det socialdemokratiske folketingsmedlem og forsvarspolitiske ordfører Poul Hansen sagde f.eks. i november 1949, at selv om det fra et militært synspunkt ville være »ganske rart at have 40.000 amerikanske soldater stående her i landet«, ville noget sådant på den anden side være »en oplagt provokation imod russerne, og derfor kan vi ikke have disse soldater«. Og under en folketingsdebat i februar 1951 udtalte både den tidligere socialdemokratiske og den siddende Venstre-forsvarsminister (hhv. Rasmus Hansen og Harald Petersen), såvel som den konservative udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, at den hidtidige base- og stationeringspolitik lå fast; alle henviste til Norges tilsvarende politik.⁶

⁴ Foreign Relations of the United States (herefter: FRUS) 1949, IV, s. 193f. og s. 199f.; Rigsdagstidende 1948–49, 22.3.1949, sp. 3642, og 23.3.1949, sp. 3712.

⁵ Thorkil Kristensen: Tanker i pausen, kronik i Nationaltidende, 14.3.1949.

⁶ Cit. efter pjecen: Politikerne og basespørgsmålet, udg. af Studentersamfundets politiske udvalg (november 1952), s. 4; Rigsdagstidende 1950–51, 6.2.1951, sp. 2128, 2096f. og 2131f. D. 17.11.1950 udtalte den nyudnævnte statsminister Erik Eriksen på Venstres hovedbestyrelsesmøde, at den øgede militære integration »forhåbentlig ikke [indebar] baser her i landet« (Venstres Landsorganisations Forhandlingsprotokol, Rigsarkivet).

Det var derfor en politisk delikat sag, da der i efteråret 1951 fra militær (amerikansk) side i NATOs organer i fortrolighed blev rejst ønske om fredstidsstationering af allierede flystyrker i Danmark og Norge. Spørgsmålet blev tilsyneladende første gang nævnt klart i et memorandum fra den amerikanske flyverchef (general Taylor) i NATOs militære Nordkommando d. 19. september 1951. På NATOs ministerrådsmøde i Rom i slutningen af november 1951 forelå en rapport fra alliancens Militærkomité (bestående af alle medlemslandes forsvarschefer), som bl.a. anså det for påkrævet at have 900 fly til rådighed for at kunne bevare luftherredømmet i NATOs Nordregion, de fleste placeret i Norge og Danmark. Eftersom de to lande kun kunne stille med ca. halvdelen af disse fly, måtte et antal allierede fly fredstidsstationeres i Danmark og Norge. Militærkomiteens rapport (M.C. 5/3) blev på Rom-mødet godkendt af såvel forsvarsministrene som udenrigsministrene uden diskussion, iflg. de amerikanske referater.⁷ Et par uger senere udtalte finansminister Thorkil Kristensen (som også havde deltaget i mødet i Rom) ikke desto mindre i folketinget i forbindelse med en omtale af eventuel stationering af fremmede tropper i Danmark, at »dette spørgsmål har ikke foreligget«.⁸

At i al fald udenrigsminister Kraft på dette tidspunkt var indstillet på at acceptere NATOs ønske fremgår af hans udtalelser til den amerikanske ambassadør i Danmark, Eugenie Anderson, d. 11. januar 1952. Kraft sagde her, at han ikke forventede nogen alvorlig dansk modstand mod at oprette NATO-flybaser i landet, hvis der kun var kort tid til at forberede regeringen og offentligheden på det (end ikke hele regeringen var altså tilsyneladende informeret om baseønsket på dette tidspunkt). Han tilføjede dog, at timing'en ville være særdeles afgørende: hvis Norge først sluttede en bilateral baseaftale med USA, ville de politiske problemer i Danmark næppe blive uoverstigelige. Kun få dage senere afgav den norske repræsentant i NATOs Stedfortræderråd (Council of Deputies) imidlertid en erklæring hvori man udtrykkelig tog afstand fra fredstidsstationering i Norge; den danske repræsentant sagde angiveligt intet ved denne lejlighed.⁹

⁷ H.C. Hansens arkiv, Arbejderbevægelses Bibliotek og Arkiv (herefter: ABA), København, folder »Stationeringsproblemet«, Hans Hedtofts 'Notat angående samtale i Oslo d. 18. september 1952'; s.st., mødereferat 10.9.1952; FRUS 1951, III, s. 717 og 722; sml. også Udenrigsministeriet: Danmarks Sikkerhedspolitik 1948-1966, I, s. 89.

⁸ Rigsdagstidende 1951-52, 12.12.1951, sp. 1679.

⁹ United States National Archives (herefter: NA), Record Group (RG) 59, 759.5/1-1552, Tel(egram) 504, Anderson to Sec(retary of) State; H.C. Hansens arkiv, Hedtofts 'Notat angående samtale i Oslo...' (Hedtoft refererer her den norske socialdemokratiske udenrigsminister Halvard Langes redegørelse). Da Hedtoft på et møde mellem regerings- og oppositionsrepræsentanter i september 1952 fremholdt den norske afvisning på et meget

På NATO-ministerrådsmødet i Lissabon en måned senere (20.–25. februar) blev der omdelt et memorandum, hvori to danske (Tirstrup og Vandel) og en norsk flyveplads var afsat som internationaliserede. De danske deltagere, Bjørn Kraft og Thorkil Kristensen, som naturligvis på forhånd havde erfaret den norske afvisning,¹⁰ anmodede følgelig Norges udenrigsminister Halvard Lange om at gå med til en samtale med USAs udenrigsminister Dean Acheson, for at de kunne reservere sig mht. planerne om en stationering i fredstid. Lange indvilligede heri, idet han dog gjorde opmærksom på, at han ikke behøvede at fremhæve Norges reservation, da det allerede var gjort. Under det efterfølgende frokostmøde med Acheson supplerede Kraft sin norske kollega i dennes afvisning af fredstidsstationering som en politisk umulighed. I modsætning til Lange understregede Kraft dog gentagende gange over for Acheson, at afvisningen gjaldt i den nuværende situation, ligesom han mente, at når der var opnået tilstrækkelig styrke, ville det være muligt at benytte de omtalte flyvepladser permanent, dvs. også i fredstid. Lange fortalte iøvrigt Acheson, at de to nordiske udenrigsministre havde udarbejdet et forslag, ifølge hvilket Norge og Danmark kunne modtage besøgende allierede fly på rotationsbasis for korte perioder, som ikke ville kunne fortolkes som en permanent stationering; de besøgende flys opholdsperioder skulle så søges udstrakt mest muligt. Iflg. det amerikanske samtalerferat kommenterede Acheson ikke dette kompromisforslag direkte, men var iøvrigt overordentlig imødekommende: Han erklærede, at han fuldt ud forstod de to's politiske problemer, og at det ville være »most unwise politically« med en permanent stationering nu – ja, »nothing could be more foolish at this time«.¹¹

tidligt tidspunkt af fredstidsstationering under henvisning til sine tidligere (i 1949 og 1951) afgivne erklæringer (noter) til Sovjetunionen om at afstå fra en sådan stationering, svarede Kraft, at Norges stilling stadig ikke var definitiv, og at man allerede på Rom-mødet i nov. 1951 fra norsk side havde erklæret, at man ville søge at fortolke sig bort fra noterne til Sovjet (s.st., Referat af møde i Udenrigsministeriet 8.9.[1952]).

¹⁰ Kort tid før Lissabon-mødet blev stationeringsspørgsmålet tilsyneladende drøftet i udenrigspolitisk nævn (iflg. Politiken, 10.8.1952); her blev formentlig også behandlet den danske forsvarschef Qvistgaards skrivelse af 1.2.1951 til Forsvarsministeriet, som stærkt støttede en fredstidsstationering i Danmark (Udenrigsministeriet: anf.arb., s. 89).

¹¹ H.C. Hansens arkiv, s.st.; FRUS 1952–1954, V, s. 126 ff. Iflg. det amerikanske referat deltog Thorkil Kristensen ikke i samtalen mellem de tre udenrigsministre; der er iøvrigt ingen indholdsmæssige uoverensstemmelser mellem dette samtalerferat og Hedtofts (som dog er ganske kortfattet, og som gengiver Langes version). Acheson skriver i sine memoirer om denne samtale bl.a., at han mødtes med Lange og Kraft »to bring them relief from pressure by our Air Force« (Present at the Creation (New York, 1969), s. 624). Bemærkelsesværdigt nok dukker Langes og Krafts fælles forslag om en alternativ rotationsordning først op igen i de fortrolige kilder sent i efteråret 1953; amerikanerne har formentlig først på dette tidspunkt vist interesse for det.

De følgende par måneder udgør kildemæssigt set et vakuum, men iflg. Kraft selv regnede han efter samtalen med Acheson i Lissabon ikke med, at spørgsmålet ville blive aktuelt igen lige med det samme (hvilket måske er forståeligt i betragtning af Achesons tilsyneladende klare, bramfri udtalelser). Det blev det imidlertid (på den anden side måske mindre overraskende set i lyset af den tvetydige danske afvisning), iflg. Kraft fordi USA (Kongressen) ville have klarhed over, hvor de af USA finansierede faciliteter til baser kunne placeres.¹² Formentlig af denne grund rejste den danske udenrigsminister og forsvarsminister i slutningen af april til Oslo for påny at drøfte sagen med Lange. Hjemkommet herfra meddelte Kraft ambassadør Anderson, at de to lande nu var ved at være klar til forhandlinger med USA om stationeringsspørgsmålet. Kraft tilføjede, at en åben tilslutning til stationering af NATO-styrker i Danmark endnu ikke var politisk mulig, men ved at tage dette forberedende skridt nu kunne den offentlige opinion forberedes på en accept, når flyvepladserne var færdigudbygget. Både forsvarsminister Harald Petersen og finansminister Thorkil Kristensen var helt enige med ham, mens statsminister Erik Eriksen (Venstre) var mere bekymret over politiske vanskeligheder. Spørgsmålet havde endnu ikke været diskuteret med Socialdemokratiet, sagde Kraft, fordi regeringen regnede med, at partiet straks ville gå imod under henvisning til det nødvendige i at følges med Norge. Personligt mente Kraft imidlertid, at Danmark på dette tidspunkt godt kunne indtage en lidt anden holdning end Norge.¹³

Endnu den 6. maj undgik Kraft omhyggeligt at nævne stationeringsplanerne i sin gennemgang i folketinget af NATO-programmet for udvidelsen af de danske flyvepladser. Men en lille uges tid senere begyndte regeringen forsigtigt at 'forberede den offentlige opinion'. I en større tale i Give (15 km fra Vandel) om den aktuelle politiske situation indflettede Thorkil Kristensen nogle bemærkninger om, at det ville »være naturligt, at et stadig større antal amerikanske flyvemaskiner placeres i England og i andre vesturopæiske lande. Det er tanker, som hidtil har været os fremmede, men som vi skal vænne os til, fordi det er et nødvendigt led i vort forsvar«.¹⁴

I dagene efter fulgte Kraft og Harald Petersen sagen op i politiske taler; iflg. en embedsmand i Udenrigsministeriet havde regeringen påbegyndt »a publicity campaign for public support« til stationeringen,

¹² H.C. Hansens arkiv, s.st., Referat af møde i Udenrigsministeriet 8.9.1952.

¹³ NA, RG 59, 759.5/5-252, Tel 835, Anderson to SecState. V-K-mindretalsregeringen var i udenrigs- og forsvarspolitiske spørgsmål helt afhængig af Socialdemokratiets stillingtagen.

¹⁴ Rigsdagstidende 1951-52, 6.5.1952, sp. 3998; Vejle Amts Folkeblad, 12.5.1952.

indberettede den amerikanske ambassade. I samme uge, som offentligheden således for første gang blev præsenteret for sagen, afholdtes et møde (d. 15. maj) mellem repræsentanter for det danske Forsvarsministerium, NATOs Nordkommando og NATOs europæiske hovedkvarter (SHAPE), hvor man bl.a. enedes om, at sidstnævnte indbød Danmark til at indlede bilaterale forhandlinger med USA om udbygningen af Tirstrup og Vandel flyvepladser; for at udnytte den aktuelle byggesæson maksimalt foreslog SACEUR (den amerikanske øverstkommanderende for NATOs styrker i Europa), at der indledtes samtidige diplomatiske og tekniske forhandlinger mellem de to lande »as a matter of urgency«. ¹⁵

Sådanne dobbeltforhandlinger var den danske regering imod. For at understøtte den offentlige kampagne for stationeringen foretrak den to trin i forhandlingerne med USA, fortalte Kraft Anderson midt i juni: først de rent (ingeniør)tekniske, og derefter de politisk/diplomatiske, dvs. betingelserne for stationering af styrker m.v. Allerede d. 4. juni havde Harald Petersen i et personligt hastebrev til sin amerikanske forsvarsmisterkollega foreslået, at amerikanske forhandlere snarest muligt ankom til Danmark for at indlede de tekniske diskussioner. ¹⁶ Imidlertid kunne Anderson i slutningen af juni meddele Washington, at de socialdemokratiske oppositionsledere, som regeringen nu omsider havde indviet i sagen, kun ville støtte disse (tekniske) forhandlinger, hvis tilsvarende forhandlinger samtidig fandt sted med Norge. Socialdemokratiets formand, Hans Hedtoft, havde direkte fortalt Anderson, at det var umuligt for hans parti at indtage en anden holdning end Norge i dette spørgsmål; men socialdemokraterne prøvede iflg. Anderson fortroligt at overtale Halvard Lange til samme linie som den danske. Hvis Norge alligevel skulle sige nej, ville iøvrigt ingen danske partier acceptere en tredje base i Danmark i stedet, erklærede Hedtoft over for ambassadøren (noget sådant havde Kraft tilsyneladende ladet antyde over for den norske regering). ¹⁷

På denne baggrund mente State Department i Washington, at de danske socialdemokrater ville være i stand til at obstruere de tekniske forhandlinger under henvisning til Norges mulige nej, og at det derfor

¹⁵ NA, RG 59, 759.5/5-2052, Anderson to SecState; RG 330, Central Decimal File (CDF) 1952, Box 323, CD 092.2 (Denmark), 22.5.1952, SACEUR to Ministry of Defense Copenhagen (Message SH 23443). (Freedom of Information Act (hereafter: FOIA)).

¹⁶ NA, RG 59, 759.5/6-1352, Anderson to SecState; Harald Petersens forslag af 4.6. er ikke tilgængeligt, men er omtalt i RG 59, 759.563/6-2852, Bruce to Am(eric)an Emb(assy), Cph., samt i RG 330, CDF 1952, Box 323, CD 092.2 (Denmark), 6.6.1952, Memo for Secretary of Air Force (sign. Carter), (FOIA), og s. st., Memo for Sec(etary of)Def(ense) (sign. Ruffner), udateret. (FOIA).

¹⁷ NA, RG 59, 759.5/6-2352, Tel 1007, Anderson to SecState; s.st., 759.5/6-2852, Tel 1045, Anderson to SecState; H.C. Hansens arkiv, Hedtofts 'Notat angående samtale i Oslo...'.

ville være sværere for regeringen at bakke ud, hvis den amerikanske regering på dette tidspunkt allerede havde indledt prelimiminære diskussioner. Washington ønskede således – ligesom Harald Petersen – de tekniske forhandlinger påbegyndt snarest, hvilket også skete, nemlig i september.¹⁸

Som det er fremgået af det foregående, fandt de centrale beslutningstager i de tre store 'Atlantpagt-partier' spørgsmålets håndtering og ikke mindst dets præsentation for offentligheden ganske prekær. Selv om Kraft d. 23. juni havde fortalt Anderson, at han havde et stort ønske om at drøfte stationeringssagen med Acheson under dennes forestående Europarejse, drejede hans samtale med den amerikanske udenrigsminister i London d. 28. juni sig officielt om alt andet end dette spørgsmål; det fik det meget NATO- (og stationerings)venlige dagblad *Information* til på lederplads at kritisere regeringen for »hemmelighedskræmmeri« og »tysstysteri« i sagen. Indholdet af Krafts samtale med Acheson afslører heller ikke de konfidentielle kilder noget om; derimod udtrykte den britiske udenrigsminister Eden i en umiddelbart efterfølgende samtale med Kraft tilsyneladende en vis forståelse for Norges afvisende holdning til en stationering, ligesom han havde spurgt, om de allierede fly ikke kunne stationeres på tysk område i stedet for på dansk. Hertil havde Kraft iflg. eget referat svaret, at regeringen ville foretrække stationering af flyene på tysk område.¹⁹

Socialdemokraternes problemer med sagen var ikke mindre end Krafts og regeringens. Endnu i slutningen af juni havde partiets ledere ikke offentligt udtrykt nogen holdning i sagen, og i al fald H.C. Hansen havde, som han skrev til Hedtoft, klart foretrukket at fortsætte den (mangel på) linie. Kun fordi der var »optræk til offentlig debat om hele problemet«, især p.gr.a. kommunisternes kampagne imod stationering, havde han (d. 29. juni) følt det nødvendigt i en tale i Kalundborg at lægge partiets standpunkt fast på et principielt ja til fredstidsstationering som »Atlantpagtsamarbejdets naturlige konsekvens«; endnu, tilføjede han, lå der dog ikke noget konkret forslag til afgørelse. Hedtoft skrev tilbage fra USA,

¹⁸ NA, RG 59, 759.5/6-2852, Bruce to AmEmb Cph.; Udenrigsministeriet: anf.arb., s. 92; også SHAPE (og USAs ambassade) fandt det iøvrigt i juli yderst vigtigt, at de tekniske forhandlinger startedes snarest muligt (RG 59, 759.5/7-952, Anderson to SecState).

¹⁹ S.st., 759.5/6-2352, Tel 1007, Anderson to SecState; *Information*, 30.6.1952; H.C. Hansens arkiv, Hedtofts 'Notat angående samtale i Oslo...'; s.st., Referat af møde i Udenrigsministeriet 8.9.[1952]. For omstændighederne og diskretionen omkring Krafts besøg i London, sml. også den danske London-ambassadør Reventlows dagbog, d. 26.–28.6.1952 (Eduard Reventlows privatarkiv, Rigsarkivet); iflg. Reventlow var Kraft »ret veltilfreds« med udfaldet af samtalerne med Acheson.

hvor han var på rejse i juli og august, at han var helt enig med H.C.; han gav samtidig udtryk for stor ærgrelse over, at Norge nu tilsyneladende (offentligt) havde besluttet sig for et nej, hvilket ville »genere og vanskeliggøre vor stilling«. ²⁰ Noget lignende gav Hedtoft udtryk for i en samtale med Acheson i Washington d. 28. juli – men han gjorde tilsyneladende ikke længere Danmarks holding *afhængig* af et norsk ja, sådan som H.C. Hansen klart havde gjort det over for ledende norske partifæller både i København og i Oslo i løbet af juli – og sådan som V-K-regeringen havde indstillet sig på i et møde d. 25. juni, efter at have drøftet sagen med netop de socialdemokratiske ledere (Hedtoft, H.C. Hansen, m.fl.). ²¹

Det var ikke blot over for offentligheden, H.C. Hansen i sommermånederne havde foretrukket tavshed om stationeringsagen. Trods ønsker om indkaldelse af et socialdemokratisk rigsdagsgruppemøde om sagen var et sådant blevet afvist, skrev H.C. til Hedtoft d. 29. juli, men efter at både Venstre og de Konservative havde indkaldt til gruppemøder d. 4. august, hvor »baseproblemet«, som H.C. Hansen kaldte det, utvivlsomt ville blive taget op, havde partiledelsen ment, »at vi ikke kunne lade være med at indkalde gruppen« – også til d. 4. august. ²² Iflg. partiets næstformand Alsing Andersens referat til Hedtoft af dette møde var i al fald fire gruppe-medlemmer betænkelige, herunder »naturligvis Bodil Koch«, som straks meddelte, at hun ikke ville kunne stemme for et forslag om fredstidsstationering, bl.a. fordi noget sådant ville øge spændingen

²⁰ H.C. Hansens arkiv, s.st., breve af 7.7. og 29.7.1952 til Hans Hedtoft; s.st., brev af 6.8.1952 fra Hedtoft; Social-Demokraten, 30.6.1952. Sagen blev hurtigt fulgt op i en radiotale af forsvarsminister Harald Petersen d.2.7., hvor han kaldte fredstidsstationering »den logiske konsekvens« af fællesforsvaret (Politiken, 3.7.1952). Iøvrigt tog flere socialdemokratiske provinsblade, bl.a. Silkeborg Social-Demokrat d. 2.7. og 7.7.1952, på lederplads skarpt afstand fra fredstidsstationering, som man mente ville øge spændingen mellem Øst og Vest. Sml. også hertil Klaus Jørgensen: Atomvåbnenes rolle i dansk politik (Odense, 1973), s. 25. Iflg. Jens Otto Krag, som ledsagede H.C. Hansen til Kalundborg d. 29. juni, ville H.C. med sin (radiotransmitterede) tale vise, at han som fungerende partiformand under Hedtofts besøg i USA også var i stand til at formulere stærke og upopulære standpunkter; herved kom han – stadig iflg. Krag – i virkeligheden til at gå endnu stærkere ind for stationeringen end Hedtoft (Erling Bjøl: Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces. DUI-skrift nr. 9 (Kbh., 1983), s. 394).

²¹ H.C. Hansens arkiv, s.st., referat af Hedtofts samtale med Acheson (28.7.1952); s.st., brevene af 7.7. og 27.7.1952 til Hedtoft; Ministermødeprotokol for regeringen Erik Eriksen, 25.6.1952 (Rigsarkivet); Erik Beukel: Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952–53. En sikkerhedspolitisk beslutning (Odense, 1974), s. 42. En nærmere gennemgang af brevvekslingen mellem H.C. Hansen og Hedtoft i sommeren 1952 findes i Beukel, s. 29 ff.

²² H.C. Hansens arkiv, s.st., brev til Hedtoft af 29.7.1952; i sin Kalundborg-tale en måned forinden havde H.C. Hansen taget afstand fra brugen af ordet 'base' i denne forbindelse (Social-Demokraten, 30.6.1952), og det samme gjorde iøvrigt regeringsmedlemmerne, bl.a. Kraft selv (se f.eks. Information, 3.7.1952).

mellem Øst og Vest. Gruppen som helhed havde dog taget H.C. Hansens redegørelse til efterretning.²³

Imens baksede regeringen videre med sagen. Dagen før det konservative gruppemøde udtalte Kraft til Ritzaus Bureau, at der ikke ville blive truffet en beslutning i stationeringsspørgsmålet, uden at det først havde været drøftet i det udenrigspolitiske nævn, som ville blive indkaldt, når Hedtoft vendte hjem fra USA. Forestillede udenrigsministeren sig, at sagen skulle afgøres uden om rigsdagen? I hvert fald så Thorkil Kristensen sig foranlediget til allerede næste dag på et politisk møde i Viborg at understrege, at nåede man så langt, at der skulle træffes endelig beslutning i spørgsmålet, »vil rigsdagen naturligvis få forelagt sagen til udtalelse«. Finansministeren benyttede iøvrigt lejligheden til at pointere, at eventuelle fremmede flyverstyrker stationeret i Danmark under alle omstændigheder »ikke [vil] have nogen aggressive hensigter mod landene i Øst. Med vor beliggenhed vil vi ikke være interesseret heri«. Desuden var det forkert, sagde han, at tale om, at fremmede nationer skulle have flyverbaser i Danmark, som de måtte gøre med, hvad de ville; »for Danmarks vedkommende er der tale om danske flyvepladser, bygget af os selv, men ganske vist i samarbejde med det land, der skal stille flyvemaskiner til rådighed«.²⁴

To dage efter, at Thorkil Kristensen havde fremsat disse udtalelser, modtog udenrigsminister Acheson (og forsvarsminister Lovett) fra USAs permanente repræsentant ved NATO-rådet i Paris et udkast (formentlig udarbejdet i SHAPE) til de politiske og kontraktmæssige spørgsmål, som – ét efter ét – efter U.S. Air Force's mening skulle rejses snarest mulig i de forestående stationeringsforhandlinger med Danmark. Blandt de 18 punkter var »tax and duty free import privilege« for det amerikanske basemandskab, dets »right to remove property and export same free from export controls«, samt »complete freedom« mht. anskaffelse af dagligvarer m.v. til baserne.²⁵ Selv om Washingtons reaktion på dette udkast ikke er kendt, er det, som det senere vil fremgå, givet, at punkter

²³ H.C. Hansens arkiv, s.st., brev af 11.8.1952 fra Alsing Andersen til Hedtoft; den socialdemokratiske rigsdagsgruppes mødeprotokol, 4.8.1952 (Folketingets Bibliotek).

²⁴ Krafts udtalelse til Ritzau er her cit. fra Skive Folkeblad, 4.8.1952; Viborg Stifts Folkeblad, 5.8.1952.

²⁵ NA, RG 59, 759.5/8-252, POLTO 122 og POLTO 123, Draper (Paris) to SecState. Iøvrigt synes SHAPE og/eller U.S. Air Force også at have ønsket andre (kommunikations)faciliteter i Danmark ud over de to baser i Tirstrup og Vandel (i de fortrolige amerikanske kilder tales der konsekvent om »bases«), og ud over de af U.S. Air Force anvendte geodætiske SHORAN-stationer m.v., som NATOs Nordkommando allerede var i gang med at forhandle med Danmark om oprettelsen af (s.st. 759.5/8-2052, POLTO 188, Draper to SecState), jvf. iøvrigt nedenfor.

som disse indgik i det endelige forhandlingsgrundlag. Allerede i begyndelsen af september kunne den britiske ambassadør Randall i København da også indberette om den danske bekymring. Departementchef E. Lindgren fra Forsvarsministeriet frygtede efter et besøg i Grønland og Island, at enhver større koncentration af højtbetalte amerikanske styrker ville føre til en højst uheldig udvikling og skabe fordomme; den danske regering kunne dog iflg. Lindgren være sikker på Hedtofts personlige støtte, men denne måtte tage hensyn til en kritisk fløj. – Iøvrigt synes Wahington fortsat at have presset på for at få netop de politiske (foruden de tekniske) forhandlinger indledt hurtigt; i slutningen af august advarede USA-ambassaden i København således stærkt Acheson herimod, da regeringen i rigsdagen i oktober ville kunne sige, at der endnu kun førtes rent tekniske forhandlinger.²⁶ Dette er tilsyneladende blevet accepteret i State Department.

*Formuleringen af de danske betingelser for en stationering
(september-december 1952)*

På to møder mellem ledende repræsentanter for regeringen og oppositionen i begyndelsen af september var der enighed om, at eventuelle fremmede styrker i Danmark skulle være under ren dansk jurisdiktion (uden for selve stationeringsområdet); Socialdemokratiet anså det desuden for nødvendigt, at anlægsarbejderne udførtes af danske arbejdere og danske firmaer. Der var enighed om, at den hidtidige uklarhed om, hvorvidt blot de militære, og ikke også – og især – de politiske instanser i NATO skulle være indforstået i sager som denne, måtte fjernes, før Danmark kunne acceptere en fredstidsstationering. Man fandt det urimeligt, at sagen var 'kommet ind ad en bagdør', idet de militære myndigheder i NATO i deres planer havde afsat visse flyvepladser som internationale, uden at spørgsmålet havde været drøftet forinden i NATOs øverste politiske organ, ministerrådet. Fra regeringsrepræsentanternes side blev det endvidere understreget, at der var tale om rent taktiske flystyrker, hvis opgave skulle være at deltage i Danmarks forsvar, og at enhver tale om et selvstændigt flyvevåben med strategiske opgaver var urigtig; styrkerne skulle indordnes under NATOs Nordkommando, dvs. dennes øverstkommanderende (den britiske admiral Brind i Oslo) og det danske flyvevåbens chef (general Førslev), og der var således slet

²⁶ Public Record Office, London (herefter: PRO), Foreign Office (FO) 371/100457, ND 1192/24, G 1193/23/52, 4.9.1952, Randall to Pierson Dixon; NA, RG 59, 759.5/8-3052, Tel 280, Schantz to SecState.

ikke tale om fremmede baser af samme karakter som f.eks. Sovjetunionens i Porkkala (Finland). Bemærkelsesværdigt nok krævede ingen på disse møder politisk synkronisering med Norge i stationeringsspørgsmålet som forudsætning for dansk tilslutning.²⁷

På et udvidet møde få dage efter i Socialdemokratiets rigsdagsgruppe, hvor også partiets forretningsudvalg deltog, påpegede Hedtoft »den noget improviserede form«, hvorunder hele spørgsmålet var blevet rejst; det var end ikke helt klart, sagde han, i hvilket omfang NATO havde rejst sagen, eller om det var USA alene. Alligevel slog Hedtoft fast, at »hvis vi ikke får denne støtte og sikkerhed, har et dansk forsvar ingen mening«. Iflg. mødeprotokollen fulgte debatten de samme linier som på mødet d. 4. august, men gruppen (minus Bodil Koch) og forretningsudvalget tilsluttede sig, at regeringen førte rent tekniske forhandlinger om sagen med USA; heller ikke på dette møde blev den danske stilling gjort afhængig af den norske.²⁸ Norges 'basereservation' var da også forlængst – i februar og marts 1949 – fastslået i noter til Sovjetunionen og klart præciseret i februar og oktober 1951, og i løbet af sensommeren 1952 synes det altså at være gået op for også de danske beslutningstagere, at denne stilling ikke nu lod sig ændre.²⁹

Man var tilsyneladende indstillet på dansk enegang – under de nævnte forudsætninger om bl.a. dansk jurisdiktion og dansk NATO-kommando; den socialdemokratiske ledelse måtte dog tage hensyn til en stationeringskritisk fløj i partiet – herunder en lille såkaldt »Bevan-fløj« (efter den radikale britiske Labour-politiker), som, fortrinsvis med støtte i dele af visse jyske partiafdelinger, i et års tid gennem rundskrivelser havde kritiseret især partiets NATO-politik, og som nu, i september 1952, erklærede, at amerikanske baser i Danmark »for enhver pris [må] forhindres«, og at hvis Socialdemokratiet her bøjede sig for USA, »vil vi tage alle midler i brug« (herunder strejker, antydedes det).³⁰

²⁷ H.C. Hansens arkiv, s.st., Referat af møde i Udenrigsministeriet 8.9.1952; s.st., Referat af møde 10.9.1952.

²⁸ Den socialdemokratiske rigsdagsgruppes mødeprotokol, 16.9.1952.

²⁹ Se Johan Jørgen Holst: Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv, bind I: Analyse, s. 83–90, og bind II: Dokumentasjon (begge Oslo, 1967), s. 65–76. Om den norske basepolitik, se iøvrigt Rolf Ramnes: Norway's Struggle for the Northern Flank, 1950–1952, i: Olav Riste (ed.): Western Security: The Formative Years. European and Atlantic Defense 1947–1953 (Oslo, 1985), s. 234–240; sml. også Nils Örvik: Base Policy – Theory and Practise, i: Cooperation and Conflict no. 2, 1967, s. 188–204, samt Erik Beukel: Norges basepolitik – nogle overvejelser i Arbeiderpartiets ledelse, i: Internasjonal Politikk, nr. 3, 1977, s. 483–493.

³⁰ »Bevan-fløjen«s rundskrivelser og diverse partikorespondance i forbindelse med dens virksomhed findes i »Bevan-fløjens arkiv«, ABA.

Hvad denne stationeringskritiske fløj angår, kom den sovjetiske protestnote af 1. oktober til den danske regering i anledning af stationeringsplanerne tilsyneladende særdeles tilpas for Hedtoft. Han forsikrede Anderson, at hverken han selv eller de øvrige partiledere ville give efter for sovjetisk pres, og iflg. Anderson virkede han personligt nærmest opløftet over noten, som klart havde styrket hans politiske stilling i partiet i overvindelsen af den interne opposition mod stationeringen. På linie hermed vedtog V-K-regeringen straks at offentliggøre noten – men besluttede dog samtidig at »søge den endelige beslutning om fredstidsstationering udskudt«. Trods nye offentlige forsikringer om NATOs rent defensive karakter var regeringen tilsyneladende ikke helt upåvirket af notens advarsel om, at den danske regering måtte pålægges hele ansvaret for de mulige følger af, hvad Sovjetunionen opfattede som en trussel imod sig.³¹ Alligevel var udenrigsminister Kraft i begyndelsen af oktober så optimistisk mht. rigsdagens støtte til en stationeringsaftale, at Anderson efter en samtale med ham anså en eller anden form for tilfredsstillende aftale for opnåelig pr. 1. januar 1953.³²

Denne optimisme fik dog ikke nogen lang levetid. Kun et par uger senere beklagede Kraft sig til ambassadør Randall over de tøvende socialdemokratiske ledere, som den ene dag syntes at være for, den næste dag imod stationeringen, angiveligt af frygt for at splitte partiet; det Radikale Venstres nylige frieri spillede også en rolle for »bevanitterne«, mente Kraft, som iøvrigt gerne så en britisk flyverafdeling i Danmark foruden de amerikanske for at imødegå propagandaen om »amerikansk dominans«. At oppositionen i den socialdemokratiske rigsdagsgruppe ikke var overvundet fremgår også af dens møde dagen før den store udenrigspolitiske debat i folketinget i slutningen af oktober, hvor stationeringssagen for første gang skulle diskuteres – 13 måneder efter, at den var blevet forelagt i NATO. På gruppemødet, hvor Hedtoft bad om

³¹ NA, RG 59, 759.5/10-452, Tel 417, Anderson to SecState; Ministermødeprotokol for regeringen Erik Eriksen, 2.10.1952; Avisårbogen 1952, 2.10.; den sovjetiske note er aftrykt i Udenrigsministeriet: anf.arb., II, Bilag, s. 282. Iflg. Information d. 2.10.1952 havde den sovjetiske protestnote »ikke på nogen måde virket opskræmmende på politikerne«.

³² NA, RG 59, 759.5/10-752, Tel 426, Anderson to SecState; af dette telegram fremgår det iøvrigt, at Kraft var skeptisk mht. at indgå, hvad Anderson kalder en »secret, written informal agreement«, som State Department tilsyneladende havde foreslået, idet han ikke havde tillid til, at den kunne holdes hemmelig. I stedet havde den danske regering tilsyneladende foreslået en hemmelig, mundtlig aftale, hvilket dog iflg. Draper (USAs medlem af NATOs Stedfortræderråd) rejste så mange »difficult and novel problems«, at denne foreslog et snarligt møde herom mellem repræsentanter for bl.a. ambassaden i Kbh., State og Defense Dept. samt CINCEUR (759.5/10-2952, POLTO 540, Draper (Paris) to SecState); hvad den hemmelige aftale i givet fald skulle dreje sig om, og om der skete videre i sagen, er det p.g.a. de endnu klassificerede akter ikke muligt at afgøre.

fortsat tilslutning til et principielt ja, tog en halv snes medlemmer ordet. Ingen af disse indlæg er refereret i mødeprotokollen, men det fremgår, at Hedtoft i sit svar fandt anledning til »som ofte før« at fremhæve, at »NATO-landene ikke havde aggressive hensigter«; desuden mindede han om de europæiske partifællers appeller om at vedstå ansvaret og yde de nødvendige ofre. Herefter slutter mødereferatet: »Alm. tilslutning til Hedstofts forslag om at sp[ørgsmålet om] baser klarlægges endnu bedre«; partiet trådte stadig vande. Medvirkende hertil har måske også været Hedtofts viden om den danske London-ambassadør Reventlows samtale nogle dage forinden med den finske ambassadør sammesteds. Denne gav her udtryk for, at en eventuel fredstidsstationering i Danmark efter finsk opfattelse kunne medføre, at russerne i endnu højere grad end tidligere ville hævde Østersøen som deres territorium.³³

Under folketingsdebatten d. 30. oktober offentliggjorde Kraft indholdet af det officielle danske svar til Sovjetunionen på protestnoten d. 1. oktober; det hed bl.a. i svaret, som var godkendt af det udenrigspolitiske nævn, at Danmark »ikke vil tillade – og aldrig vil kunne forsvare at tillade – at dansk territorium benyttes til at påbegynde angreb mod nogen anden stat«. Både Kraft og Hedtoft slog iøvrigt under debatten på ny fast, at der hverken var tale om »baser« i almindelig forstand (Kraft: »Der vil ikke blive tale om at overlade dansk jord som baser«) eller om skridt, der på nogen måde kunne opfattes som en trussel mod Sovjet (Kraft: »Jeg vil endnu en gang tilføje: forsvarsstyrker – ikke offensive flyverstyrker«; Hedtoft: »... Danmark vil aldrig række hånd til noget angreb på noget andet land, og vi vil aldrig tillade noget land at benytte dansk territorium med et sådant formål«). De understregede også begge, at en eventuel senere afgørelse om stationering først ville blive forelagt rigsdagen.

Hedtoft opstillede tre forudsætninger for et socialdemokratisk/dansk ja: »Hvis overvejelserne viser, at vi ikke ved egne kræfter er i stand til at gennemføre den ønskelige styrkelse af vort luftvåben, at vor egen bedømmelse af den udenrigspolitiske situation gør det tilrådeligt, at hvis vore allierede alle er enige om, at stationering er formålstjenlig, ja, måske betragter den som en af forudsætningerne for mere effektivt at værne vort land mod en ny besættelses uoverskuelige katastrofe, så tvivler jeg om, at nogen ansvarlig dansk politiker vil have mod til at påtage sig ansvaret for et dansk nej«.

Den sidste af Hedtofts forudsætninger, den allierede enighed, blev også

³³ PRO, FO 371/100457, ND 1192/37, 1011/26/52, 24.10.1952, Randall to Mason; den socialdemokratiske rigsdagsgruppes mødeprotokol, 29.10.1952; E. Reventlows dagbog, 23.10.1952.

i debatten fremhævet af Kraft, som anførte den omstændighed, at stationeringssagen først var blevet rejst inden for NATO, og ikke direkte af USA, som et eksempel på det demokratiske samarbejde i alliancen; derefter lovede han, at »hvis vi beslutter os til at gå videre i forhandlingerne om dette spørgsmål, vil sagen sortere under Atlantrådet.«³⁴

Her gjorde Kraft imidlertid regning uden vært. I en depeche fra USAs viceudenrigsminister Bruce i slutningen af november afvistes et af Kraft fremsat forslag om at få NATO-ministerrådets politiske godkendelse af planerne om NATO-stationering i Danmark, især fordi der dermed skabtes præcedens for, at én regering i rådet (hvor der var enstemmighedspraksis) kunne hindre NATOs militære planer om baser og udstationeringer. State Department foreslog i stedet, at rådet vedtog en resolution, der opfordrede alle landene til at fremskynde deres bidrag til de vedtagne militære planer; herved ville NATO have vist Danmark den moralske støtte, som Kraft ønskede for at få offentlig og parlamentarisk opbakning, mente State Department. Få dage senere opgav Kraft imidlertid sit forslag, bl.a. under henvisning til, at den socialdemokratiske ledelse havde vanskeligheder med at samle fuld støtte til regeringens stationeringsplaner; Kraft frygtede kritik fra disse kredse, hvis det kom frem, at han havde taget et initiativ i rådet vedrørende sagen, før rigsdagen havde talt, hvilket kunne blokere for den parlamentariske støtte.³⁵

Hvad var det for vanskeligheder, de socialdemokratiske ledere havde på dette tidspunkt? På grundlag af samtaler med både Hedtoft og Kraft indberettede Anderson i begyndelsen af december, at hun så fire hovedpunkter, alle af udenrigspolitisk karakter: (1) En vis usikkerhed i partiet om USAs fremtidige (udenrigs)politiske kurs efter det nylige præsidentvalg, specielt USAs Fjernøsten-politik; (2) appeller til den socialdemokratiske ledelse fra kollegerne i Sverige og Finland om at afvise baser i Danmark under henvisning til, at de neutrale lande i Skandinavien kunne blive berørt; (3) tvivl om det tilrådelige i for Danmark at gå i spidsen, så længe Tyskland var uden for forsvarsplanen,

³⁴ Udenrigsministeriet: anf. arb., I, s. 93; for Krafts og Hedtofts hovedindlæg om stationeringssagen, hvorfra der her er citeret, se Rigsdagstidende 1952-53, 30.10.1952, hhv. sp. 484-486 og sp. 512-515. På det socialdemokratiske gruppemøde dagen efter blev Bodil Koch iøvrigt kritiseret - bl.a. af Hedtoft - for manglende loyalitet, idet hun under debatten havde erklæret sin uenighed med partiet i denne sag og derfor ville undlade at stemme til det kommunistiske dagsordensforslag, som vendte sig imod en stationering (rigsdagsgruppens mødeprotokol, 31.10.1952; Rigsdagstidende 1952-53, 31.10.1952, sp. 632).

³⁵ NA, RG 59, 759.5/11-2052, Tel 579, Bruce to AmEmb, Cph.; 759.5/12-552, Tel 560, Anderson to SecState.

især i lyset af de fornyede vanskeligheder mht. Europahærens (EDC) gennemførelse; (4) da man ikke mente, at Sovjetunionen planlagde et umiddelbart angreb, var sagen mindre påtrængende. – Alligevel mente Kraft, at det var muligt at overvinde de socialdemokratiske betænkeligheder og få deres støtte til en principvedtagelse i rigsdagen i januar/februar 1953.³⁶

En sådan rigsdagsvedtagelse forudsatte imidlertid, at der nu indledtes også politiske forhandlinger om sagen. D. 10. december mødtes Anderson med Kraft og Udenrigsministeriets direktør, Niels Svenningsen, for at diskutere et forslag fra det danske Udenrigsministerium herom. Under uformelle, sonderende diskussioner mellem Udenrigsministeriet og USAs ambassade skulle der ifølge forslaget nåes frem til faste positioner vedrørende de vigtigste spørgsmål omkring stationeringen af de amerikanske styrker, men uden forpligtelser fra nogen af de to sider. Meningen hermed var, sagde Kraft, at de forhandlingspositioner, man ved disse strengt hemmelige, uforpligtende diskussioner nåede frem til, kun skulle meddeles partiledelserne i Venstre, Konservative og specielt Socialdemokratiet, hvorefter de ville kunne bruges til at give de 'neutralistisk' sindede socialdemokrater uden for partiledelsen de forsikringer og stærke argumenter, som de krævede for at støtte en rigsdagsvedtagelse om stationering; den socialdemokratiske partiledelse selv var allerede nu indstillet på at støtte en sådan vedtagelse, mente Kraft. Dernæst opstillede Kraft imidlertid fem hovedspørgsmål for Danmark ved forhandlingerne:

- 1 U.S. Air Force-flyene måtte ikke flyttes fra Danmark uden den danske regerings samtykke for at deltage i 'lokale krige' på afstand af Danmark.
- 2 Flyvepladserne skulle være taktiske.
- 3 Spørgsmålet om styrkernes status måtte løses på grundlag af NATOs 'Status of Forces'-aftale.
- 4 Dansk NATO-kommando over flyvepladserne i fredstid.
- 5 Aftalen skulle kunne opsiges énsidigt med passende varsel.

Kraft uddybede ifølge Anderson ikke disse punkter, men han understregede, at de første to punkter betragtedes som *sine qua non*, og både Kraft

³⁶ S.st., 759.5/12-552, Tel 562, Anderson to SecState; Kraft anførte iøvrigt påny, at han foretrak at undgå en hemmelig udveksling af noter, sådan som State Dept. havde foreslået (i en fortsat klassificeret depeche af 21.11.), da en afsløring heraf kunne få yderst uheldige følger.

og Svenningsen pointerede, at punkt nr. (1) var det absolut vigtigste. Endelig fremhævede Kraft, at – i Anderson's referat – »these problems have arisen in advance of negotiations only because of increased Social-democratic opposition and not due to government weakening«.³⁷

Med andre ord: de fem punkter var mere Socialdemokratiets betingelser, end de var regeringens, men uden socialdemokratisk tilslutning kunne V-K-mindretalsregeringen ikke opnå et flertal i rigsdagen for sagen. Derfor var punkterne – og deres indbyrdes vægtning – i praksis også regeringens (og denne havde da også selv på de lukkede møder med oppositionen i september opstillet ønskerne om dansk NATO-kommando og dansk jurisdiktion).

Hvordan reagerede Washington på disse nye danske udspil? Allerede et par dage efter instruerede viceudenrigsminister Bruce den amerikanske legation i Paris om, at den, hvis Kraft skulle rejse spørgsmålet under det forestående NATO-ministerrådsmøde d. 15.–17. december, skulle understrege over for ham, at det danske forslag til forhandlingsprocedure umiddelbart forekom uacceptabelt, og at man i State Department ikke var sikker på, at man var klar over, hvad danskerne havde i tankerne. I en fælles instruks fra State Department og Defense Department til ambassaden i København juleaftensdag afvist den vigtigste danske ultimative betingelse (punkt (1)) pure. De amerikanske fly stationeret i Danmark ville være »committed to SHAPE and will be under SHAPE direction; their deployment will be subject to SHAPE plans and procedures. We would in no case consider a special side agreement between U.S. and Denmark outside of SHAPE command framework regarding these two U.S. air units«; iøvrigt forventede Washington ikke, at den danske regering ville kræve en sådan sær aftale. De øvrige punkter blev ikke umiddelbart afvist: flyvepladserne ville blive taktiske, og Washington ventede ikke vanskeligheder mht. udarbejdelsen af et tilfredsstillende kommandoforhold – vel at mærke inden for SHAPE's kommandokæde; USA ønskede dog en aftale af samme varighed som NATO-traktaten. Svaret på punkt nr. (3) om styrkernes status ville følge senere.³⁸

³⁷ S.st., 759.5/12-1252, Tel 580, Anderson to SecState. NATOs 'Status of Forces'-aftale (fra juni 1951) var en generel rammeaftale om udstationerede NATO-styrkers juridiske stilling i andre NATO-lande; se iøvrigt nedenfor (note 44).

³⁸ S.st., 759.5/12-1252, Tel 3388, Bruce to AmEmb, Paris; RG 330, CDF 1952, CD 092 (Denmark), Box 323, 24.12.1952, State-Def to AmEmb, Cph. (FOIA). At Washington tilsyneladende uden videre accepterede, at flyvepladserne skulle være taktiske, skyldes formentlig, at de fly, USA ønskede stationeret i Danmark, var klassificerede som taktiske (jager- og jagerbombefly); som det vil fremgå af afsnittet om den militærstrategiske baggrund nedenfor, er det dog usandsynligt, at Washington hermed udelukkede flyenes anvendelse også i strategisk sammenhæng.

I betragtning af den temmelig umisforståelige afvisning af det danske punkt (1) kan det forekomme lidt overraskende, at Anderson d. 30. december kunne indberette, at Kraft »appeared gratified by indications of U.S. reactions to [the] five main points«, som hun havde følt det nødvendigt at fortælle ham om, og han ønskede nu at gå videre med diskussionerne så hurtigt som muligt. – Hvordan Washington stillede sig til det danske procedureforslag for forhandlingerne fremgår ikke klart af materialet, men det er sandsynligt (jvf. Bruce's instruks til Paris), at State Department var enig i Københavns-ambassadens stærke anbefaling af at afvise forslaget; dette skete bl.a. med den begrundelse, at der reelt – ikke mindst for USA – ville være tale om forpligtende forhandlinger, hvis resultater ville blive genstand for indrepolitisk partidebat i Danmark.³⁹

Var Krafts optimisme endnu uanfægtet – i hvert fald over for USAs ambassadør – efter julemånedens begivenheder, steg Hedtofts bekymringer tilsyneladende i løbet af december. I samtaler med Anderson i månedens første halvdel fortalte han om en alvorlig krise i Socialdemokratiets historie, som kort tid forinden havde tvunget det til, hvad Anderson i sin indberetning kaldte »a definitive break« med det Radikale Venstre, hvis skarpe kritik af Socialdemokratiets udenrigspolitik, og især af stationeringsplanerne, Hedtoft kaldte en kynisk, uansvarlig og partiegoistisk politik. Hedtoft sagde iflg. Anderson, at han fortsat ville sætte hensynet til Danmark og dets sikkerhed i NATO foran det at få stemmer; alligevel var han angiveligt overbevist om, at 'bruddet' mellem de to partier ville betyde et katastrofalt tab for Socialdemokratiet på helt op til 200.000 stemmer og 12 mandater til det Radikale Venstre ved et kommende forårsvalg. Iflg. Hedtoft havde der nemlig i de senere måneder været betydelig bekymring blandt medlemmerne i Socialdemokratiet mht. det fornuftige i at stationere U.S. Air Force-enheder i landet; desuden var der almindelig tvivl mht. USAs fremtidige udenrigspolitiske kurs. Hedtoft havde forsikret Anderson om, at han ikke ville vige fra sin støtte til NATO-politikken og flystationeringen, men noget af den grundlæggende kritik af denne politik blandt socialdemokraterne måtte imødekommes, hvis partiet skulle kunne give sin fulde støtte til NATOs programmer. Hedtoft nævnte specielt, som Anderson refererede ham, »the 'necessity' of a firm U.S. commitment that U.S. air forces would not be withdrawn from Denmark in the event of a 'local war' in Greece, for example, and also the 'necessity' for Danish peacetime command of

³⁹ S.st., RG 59, 759.5/12-3052, Tel 626, Anderson to SecState; 759.5/12-1252, Tel 581, Anderson to SecState. Det danske procedureforslags karakter bør naturligvis ses som et udtryk for, hvor politisk delikat beslutningstagerne anså hele problemet for at være.

NATO or U.S. forces stationed here« – altså det første og det fjerde af de fem punkter, Kraft havde præsenteret. I betragtning af, hvor stor vægt Hedtoft tilsyneladende lagde på netop disse to punkter, er det imidlertid nærliggende at antage, at han over for Anderson – og dermed State Department – bevidst overdrev både dybden i sit 'brud' med det Radikale Venstre og dets 'katastrofale' konsekvenser for Socialdemokratiet. Hedtoft kan have håbet på, at hvis Washington fik det indtryk, at et rabiat anti-NATO-parti som det Radikale Venstre ville blive afgørende styrket på bekostning af et mere end decimeret Socialdemokrati ledet af loyale NATO-støtter, med mindre USA gav indrømmelse på i al fald de to nævnte punkter, ja, så øgedes chancerne for sådanne indrømmelser. Denne tolkning bestyrkes iøvrigt af, at Hedtoft »as evidence of the genuineness and seriousness of the break« mellem de to partier, som Anderson refererede det, henviste til sin nylige artikel i *Social-Demokraten* d. 16. november (med efterfølgende svar fra den radikale leder Bertel Dahlgaard og gensvar af Hedtoft); Hedtoft angreb her det Radikale Venstres NATO-kritiske politik, men selv om artiklen var holdt i en ret skarp tone, afveg den faktisk i sit indhold ikke fra, hvad Hedtoft f.eks. i folketinget havde sagt gentagne gange. Artiklens omtale af stationeringssagen var således en næsten ordret gengivelse af, hvad Hedtoft havde sagt to uger før i folketinget. Iøvrigt antydede dagspressen i de følgende dage – eller uger – intet om, at den havde opfattet eller fortolket Hedtofts kritik som et brud med det Radikale Venstre – heller ikke et definitivt!⁴⁰

Imidlertid modtog Hedtoft et par uger efter de her omtalte samtaler med den amerikanske ambassadør et brev fra sin partifælle Bodil Koch, som formentlig i nogen udstrækning har påvirket hans synspunkter i den følgende, afgørende tid på såvel forholdet til det Radikale Venstre som på stationeringsspørgsmålet. Bodil Kochs brev, dateret d. 28. december, formede sig som en appel til partiformanden om at omlægge eller i hvert fald justere Socialdemokratiets udenrigspolitiske kurs: »Vi er kommet på den gale side af plankeværket, kommet til at stå sammen med reaktionen, fordi vi ikke kraftigt og kompromisløst atter og atter har fremhævet Amerikas fejlpolitik ... det er muligt og skal være muligt med fuldt

⁴⁰ S.st., 759.00/12-1652, Desp(atch) 623, Anderson to StateDept. En anden tolkning er, at Anderson selv i sin indberetning bevidst har overdramatiseret Hedtofts udsagn – med eller uden dennes vidende; det er under alle omstændigheder en kendsgerning, at der havde udviklet sig et både nært og varmt personligt venskab mellem de to, formentlig et langt stykke baseret på fælles politiske vurderinger og anskuelser. Se herom i Hedtofts breve til Anderson, i: Hans Hedtofts arkiv, ks. 25 (ABA), samt Eugenie Anderson: Frihedens forkæmper, i: H.C. Hansen og Julius Bomholt (red.): Hans Hedtoft. Liv og virke (Kbh., 1955), s. 153–155.

Atlantpagtansvar at føre en socialdemokratisk udenrigspolitik, der er tydeligt at skelne fra en konservativ«. ⁴¹

De politiske realitetsforhandlinger starter – og strander (januar 1953)

Efter stationerings sagens ganske træge fremadskriden gennem 1952 opstod der få dage efter nytåret 1953 pludselig nærmest hektisk aktivitet, både i København og i Washington. På den danske side var årsagen, som Bjørn Kraft indskærpede over for Anderson d. 9. januar, at efter forliget to dage forinden mellem partierne om den nye grundlov og den deraf følgende beslutning om at opløse rigsdagen d. 1. april, afholde valg d. 21. april, samt nyt valg i september under den nye grundlov, ville der ikke være nogen regering i Danmark, der ville ønske at tage stilling til stationerings sagen mellem d. 1. april og efteråret 1953. Desuden henviste Kraft til Hedtofts bekymring for april-valgets udfald. De fortrolige realitetsforhandlinger om spørgsmålet måtte derfor startes omgående, for at deres resultat kunne nå at blive forelagt den siddende rigsdag til godkendelse, sagde Kraft. I samme indberetning appellerede Anderson på det indstændigste til udenrigsminister Acheson om, at Washingtons forhandlingsgrundlag omgående blev fremsendt til ambassaden. At også SACEUR (den amerikanske general Ridgway) tilsyneladende fandt, at (nogen i) Washington trak sagen unødigt ud, vidner et skarpt telegram til USAs Joint Chiefs of Staff (JCS) om to dage efter. Her sagde SACEUR, at han ikke vidste, hvad der forårsagede forsinkelsen i Washington, men at han var helt enig med Anderson i, at omgående handling var bydende nødvendig, og at JCS om muligt skulle fremskynde sagen snarest; under henvisning til, at stærke kræfter i den danske rigsdag gerne ville udskyde stationeringen af amerikanske enheder i Danmark på ubestemt tid, fandt SACEUR, at Washingtons udsættelse direkte gavnede oppositionen i Danmark. ⁴²

⁴¹ Her cit. efter Erik Boel: Socialdemokratiets atomvåbenpolitik. Bevan-fløjen (Arbejds-papir fra Institut for Statskundskab, Århus Universitet, januar 1987). Bodil Kochs position i partiet var ganske stærk, trods den interne kritik mod hende for at have brudt partidisciplinen i folketinget under stationeringsdebatten (jvf. note 34) og trods (formentlig grundløse) antydninger om hendes forbindelser til »Bevan-fløjen«; selv om »ikke alle« partiets vælgere i Herningkredsen (hvor hun var valgt) var enig i hendes standpunkter, opfordrede en kreds af lokale tillidsmænd hende dog til fortsat at sige sin mening – så skulle hun nok blive genopstillet; de lokale fagforeninger støttede hende »fuldt og helt« (brev af 2.12.1952 fra Socialdemokratisk Kredsorganisation, Herning, til Partirådet (findes som bilag til Forhandlingsprotokol for Socialdemokratisk Forbund, 1949–1960 (ABA))).

⁴² NA, RG 59, 759.5/1-953, Tel 650, Anderson to SecState; RG 218, GF 1951-1953, CCS 092 WE (3-12-48), Sec. 195, 11.1.1953, Ridgway to Bradley. Den 12.1. efterlyste Anderson så præcise informationer som muligt fra Washington om de amerikanske styrkers status i

Om eller i hvilket omfang der har været koordineringsproblemer og/eller uenigheder i Washington om sagens håndtering fremgår ikke af det tilgængelige materiale, men faktisk var man også her – i al fald i Defense Department – i den første uge af januar stærkt interesseret i snarest at starte forhandlinger med Danmark og nå frem til en aftale om USAs (af JCS nyligt godkendte) »military operating requirements« i landet så hurtigt som muligt. Umiddelbart efter, i dagene 10.–14. januar, ankom da også til ambassaden i København listen over Pentagons 'military requirements' i Danmark, et udkast til en (ramme)aftale herom mellem den danske og den amerikanske regering, samt State og Defense Department's fælles (af Acheson signerede) forhandlingsgrundlag for spørgsmålet om styrkernes status.⁴³ De tre dokumenter udgør til sammen den mest autoritative oversigt blandt de frigivne akter over USAs ønsker om militære fredstidsrettigheder på dansk territorium på dette tidspunkt.

Listen over Pentagons militære fordringer i Danmark omfattede generelt overflyvningsrettigheder og teknisk begrundede landinger på danske flyvepladser, flådebesøg, samt kortlægningsaktiviteter. Specifikt ønskede U.S. Army en bemanded radiokommunikationsstation (ca. 27 mand), mens U.S. Navy ønskede en flådekommunikationsenhed med et mandskab på 125 mand. De anslåede konstruktionsomkostninger til disse anlæg (ialt knap 2,4 mill. dollars) var dog ikke endnu søgt eller bevilget, da man bl.a. afventede sikringen af USAs baserettigheder i Danmark, hvormed der utvivlsomt tænkes på forhandlingerne om U.S. Air Force's planlagte »air bases and other facilities required to support wartime operations in Denmark«. Foruden en flykommunikationsenhed (med en endnu ikke fastsat bemanning) var der først og fremmest tale om stationering af en »Fighter Bomber Wing« på 75 fly på Vandel flyveplads med tilhørende personel på 2211 mand, samt en »Day Fighter Wing« på 75 fly på Tirstrup flyveplads med et mandskab på 2122 mand.

I det amerikanske udkast til rammeaftale om USAs militære aktiviteter i Danmark i henhold til de forpligtelser, de to landes NATO-medlemsskab indebar (dateret d. 30. oktober 1952), skulle der i overensstemmelse med ovenstående ydes fri og uhindret adgang til, bevægelse igennem, samt udrejse fra Danmark for USAs væbnede styrker og skibe, fly og køretøjer under disses kontrol (art. II). Mht. bygningen af de med den danske regering aftalte militære anlæg og faciliteter m.v. skulle det

Danmark, da dette spørgsmål var essentielt for den danske regerings præsentation af sagen i rigsdagen, telegraferede hun (RG 59, 759.5/1-1253, Tel 659, Anderson to SecState).

⁴³ NA, RG 330, CDF 1953, Box 6, CD 091.6 Gen 1953, 10.1.1953, Sec AF to SecDef (w/4 enclosures), (FOIA); RG 59, 759.5/1-1353, Dep(uty) SecDef (Foster) to SecDef (w/enclosures), (FOIA Appeal); RG 59, 759.5/1-1453, Tel 749, State-Def to AmEmb, Cph.

tilstræbes, at USA fik »the maximum possible freedom from restrictive planning and contractual arrangements, short of causing unfavourable repercussions in Denmark«; hvor detaljeret denne del af den formelle aftale skulle formuleres, ville det være op til forhandlerne at afveje, men i videst muligt omfang skulle USA selv udpege og direkte vejlede de ingeniørfirmaer m.v., som skulle forestå arbejdet, ligesom USA skulle have ret til at anvende egne militære konstruktionshold (uden begrænsninger i antallet af dette militære personel) til vedligeholdelse og reparation af de amerikanske installationer i Danmark (vejledende art. VII). Iøvrigt indebar aftalen, at USA havde tilladelse til at bygge og udvikle militære faciliteter i landet »beyond and in addition to standards recommended by SHAPE« (art. I), ligesom finansieringen af faciliteterne efter aftale kunne ske uden om den fælles finansieringspulje for NATOs infrastruktur (art. III).

State Department's og Pentagons fælles forhandlingsgrundlag vedrørende spørgsmålet om de amerikanske styrkers status i Danmark indeholdt en længere liste af ønsker angående disse styrkers bevægelsesfrihed og operationer. Det understregedes over for ambassaden, at ønskerne var »additional privileges« i forhold til NATOs standard-baseaftaler (således som de var nedfældet i NATOs såkaldte Status af Forces-aftale),⁴⁴ og at der skulle søges forståelse om dem med Danmark »as a matter of grace« og »on a very informal basis«; de måtte »in no way unfavourably affect our overall relations or current negotiations with Denmark« og ej heller skabe interne vanskeligheder for den danske regering; endelig måtte de »in no way constitute a 'demand' but only a 'request', using only such persuasion as would not involve bargaining strength«. Blandt de ønsker, som danskerne altså så vidt muligt skulle overtales, men ikke presses, til at opfylde, bør følgende fremhæves:

- dansk afkald på kriminal-jurisdiktion »in maximum number of cases« (iøvrigt det eneste punkt, hvor det fælles State og Defense-forhandlingsgrundlag adskilte sig nævneværdigt fra Pentagons oprindelige forslag: i dette ønskedes *generelt* dansk afkald på jurisdiktion);
- undgå, at den danske regering skulle medunderskrive »movement orders« for de amerikanske styrker i Danmark; ambassadens forhandlere skulle søge at undgå dette krav som »administrative burdensome«

⁴⁴ Status of Forces-aftalen, som ikke var klassificeret, er altrykt i Lord Ismay: NATO. The First Five Years 1949-1954 (Utrecht, 1955), s. 204-217.

fra USAs synspunkt (kravet er, som det ses, identisk med Kraft/Hedtofts sine qua non-punkt nr. (1));

- de amerikanske styrker skulle så vidt muligt have ret til at gøre direkte indkøb;
- (told)fri indførsel af udstyr, møbler og privatbiler for det stationerede personel og dets pårørende, samt så vidt muligt fuld fritagelse for registreringsafgifter for privatbilerne;
- de amerikanske styrker skulle have ret til at købe dansk valuta med U.S.-dollars »at most favourable rate«, samt »import, export, possess and use non-Danish currency or instruments or scrip expressed in [the] currency of U.S.«.

I al fald de to førstnævnte amerikanske ønsker var efter al sandsynlighed helt uacceptable for Socialdemokratiet – og dermed også for V-K-regeringen. D. 12. januar, efter alt at dømme før disse instrukser var indløbet til ambassaden, havde Hedtoft imidlertid en samtale med Anderson, hvor sagen tog en ny vending. Hedtoft erklærede her rent ud, iflg. ambassadørens gengivelse, at han anså det for umuligt at nå videre med stationeringsforhandlingerne på dette tidspunkt, det forestående valg taget i betragtning. Hedtoft var iflg. Anderson »in [a] highly emotional state«, og han lod sig ikke rokke af hendes argumenter om, at sagen dermed ville blive udskudt i mange måneder. Hedtoft svarede, at det ikke havde været ham muligt at få noget svar fra Kraft på de punkter, han tidligere havde fremsat, og hvoraf ét var »an imperative sine qua non«, refererede Anderson. Hvis Hedtoft kunne få forsikringer om, at »the air forces would not be removed from Denmark without Danish consent«, ville han indvillige i at støtte en positiv rigsdagsbeslutning og så gå videre med forhandlingerne. Anderson gav som svar USAs officielle holdning hertil, nemlig at der højst kunne blive tale om, at styrkerne kom under NATO-kommando (SHAPE), hvor Danmark jo også var repræsenteret. Iflg. Anderson mente Hedtoft ikke, at dette imødekom hans krav, og han syntes iøvrigt selv at anse det for umuligt, at USA ville gå ind på det. Anderson kunne kun få Hedtoft til at love ikke aktivt at modsætte sig forhandlinger før yderligere diskussioner med Kraft og ambassaden. Desuden erklærede han »very positively«, at hvis hans nævnte betingelse blev opfyldt, ville han give socialdemokratisk støtte til sagen; følgelig bad Anderson State Department om omgående instrukser vedrørende dette punkt, selv om hun ikke regnede med, at Washington ville give den ønskede garanti – og selv om hun ikke følte sig helt sikker på, at Hedtoft i sidste ende ville kunne samle socialdemokratisk støtte uden yderligere krav på andre områder. Alt i alt mente Anderson, at

»proceeding further at this time is probably doomed to failure«; det ville kun styrke oppositionen, og ambassaden anbefalede derfor, at hele sagen blev stillet i bero af USA indtil videre.⁴⁵

Dette blev omgående afvist af Acheson, som også afviste et forslag fra USAs permanente repræsentant ved NATO-rådet i Paris (som havde fået en kopi af Anderson's indberetning) om at undersøge Krafts syn på Hedtofts holdning og mulighederne af at indstille forhandlingerne. Acheson påpegede, at i betragtning af forhandlingernes vigtighed og projektets fremskridt i 1953 skulle der fortsættes, med mindre og indtil den danske regering selv måtte erklære det umuligt at gå videre for øjeblikket. Yderligere instrukser mht. Hedtofts ultimative betingelse gav Acheson dog tilsyneladende ikke ambassaden i København.⁴⁶

Også Kraft var iflg. Anderson temmelig rystet, da han d. 16. januar diskuterede den nye situation med hende. I det udenrigspolitiske nævn havde Socialdemokratiet få dage forinden vendt sig imod regeringens og SHAPE's forslag om en større dansk dækningsstyrke i Slesvig-Holsten, ligesom der var skarp kritik af Kraft personligt – også i offentligheden –, fordi han på NATO-ministerrådsmødet i Paris i december uden forinden at have rådført sig med rigsdagens partier havde stemt for en resolution, der udtrykte klar moralsk støtte til Frankrigs kolonikrig i Indokina. Sidst men ikke mindst var Kraft dybt foruroliget over udsigten til, at Socialdemokratiet også nu ville trække støtten til stationeringsplanerne tilbage; i så tilfælde ville han foretrække at udsætte forhandlingerne til efter valget, frem for at måtte acceptere et nederlag. Alligevel mente Kraft, at de forberedende forhandlinger skulle starte som planlagt, dvs. d. 23. januar. I tilfælde af stærk og vedvarende socialdemokratisk opposition mod både Slesvig-Holsten-styrken og stationeringen antydede Kraft, at regeringen måtte overveje en tillidsafstemning i rigsdagen, som den givet ville tabe, hvorefter Socialdemokratiet, eventuelt sammen med det Radikale Venstre og andre, måtte søge at danne regering endnu før april-valget.⁴⁷

Om denne antydning skal ses som en indirekte advarsel til Washington om, hvad der var i vente, hvis ikke USA gav indrømmelser til Socialdemokratiets betingelse(r) i al fald i stationeringssagen, eller om den mere skal betragtes som et udtryk for Krafts oprevne sindstilstand efter den seneste tids begivenheder, afslører det tilgængelige materiale ikke. Under alle omstændigheder mente John Foster Dulles (som d. 20. januar havde

⁴⁵ NA, RG 59, 759,5/1-1453, Tel 665, Anderson to SecState.

⁴⁶ S.st., 759,5/1-1452, Tel 759, Acheson to AmEmb, Cph.; 759,5/1-1553, POLTO 1170, Draper to SecState; 759,5/1-1553, Tel 762, Acheson to AmEmb, Cph.

⁴⁷ S.st., 759,5/1-1653, Tel 677, Anderson to SecState.

afløst Acheson på udenrigsministerposten samtidig med præsidentskiftet), at det var en rigtig dårlig idé med en tillidsafstemning om stationeringen, da en sådan ville fastfryse Socialdemokratiets modstand og desuden svække Danmarks støtte til NATO gennem partiets samarbejde med det Radikale Venstre. Selv om Dulles og State Department var klar over sagens delikate karakter, blev ambassaden anmodet om, hvis det virkelig var sandsynligt, at regeringen ville vælge denne udvej, diskret og uformelt at meddele Kraft »our grave concern on this point«. ⁴⁸ Derimod er der ikke noget, der tyder på, at ambassaden heller af Dulles fik nye forhandlingsinstrukser vedrørende (nogle af) de fem danske punkter.

Ambassadeindberetningerne om de strengt fortrolige forhandlinger, som begyndte planmæssigt i København d. 23. januar, er fortsat klassificerede, men ifølge Udenrigsministeriets egen, senere fremstilling var der tale om uforbindende og orienterende samtaler mellem danske og amerikanske embedsmænd om »de almindelige vilkår for en eventuel fredstidsstationering (herunder styrkernes retslige stilling og deres indpasning i kommandostrukturen)«. Ifølge samme kilde blev samtalerne imidlertid indstillet allerede d. 28. januar på dansk foranledning og ikke senere genoptaget. ⁴⁹

Det må antages, at de to parters opfattelse af »de almindelige vilkår« – og formentlig specielt de to parentetisk nævnte spørgsmål, jvf. det foregående – har ligget for langt fra hinanden. En anden mulighed kunne ganske vist være, at regeringen afbrød samtalerne øjeblikkeligt, da den danske ambassade i Moskva d. 28. januar modtog endnu en sovjetisk protestnote imod stationeringsplanerne i Danmark. Selv om noten var en smule skarpere i tonen end den første, var indholdet imidlertid reelt det samme, og Kraft, som dagen før var rejst til London for bl.a. at føre handelsforhandlinger med sin britiske kollega, Anthony Eden, var iflg. denne heller ikke »unduly perturbed« på grund af noten, da de to diskuterede den d. 29.; ifølge London-ambassadør Reventlow blev sagen taget med ro i København, men Kraft havde dog under sin samtale med Eden søgt – og fået – dennes støtte til, at NATO tog den sovjetiske note op til behandling. Kraft mente iflg. Eden, at en del tydede på en øget sovjetisk frygt; hvis russerne først var overbevist om, at de før eller senere

⁴⁸ S.st., 759.5/1-1653 [sic], Tel 780 (21.1.1953), Dulles to AmEmb, Cph.

⁴⁹ Udenrigsministeriet: anf.arb., s. 95. Iøvrigt tyder noget på, at forsvarsminister Harald Petersen var imod at indlede disse samtaler, så længe Socialdemokratiets holding var uafklaret (NA, RG 59, 759.5/1-1953, Tel 652, Anderson to SecState, og 759.5/1-2053, Tel 693, Bell to SecState).

ville blive angrebet, »they might take som foolish action on their own account«, som Eden refererede Kraft. Iøvrigt diskuterede de to udenrigsministre også et dansk ønske om, at britiske Royal Air Force-enheder udgjorde en del af de fly, der i givet fald skulle stationeres i Danmark, således at disses NATO-karakter blev understreget. Eden havde været velvilligt indstillet både til dette og til et nyt, fortroligt dansk regeringsønske om også at fredstidsstationere en britisk infanteribataljon i Jylland, men havde dog på den anden side sagt, at der var visse militære vanskeligheder.⁵⁰

Disse vanskeligheder blev et par uger senere drøftet af de britiske stabschefer, som var enige om at vende sig imod ønskerne af rent militære årsager, nemlig især den svækkelse af hovedfronten i Centraleuropa/Tyskland, som p.gr.a. de for få SHAPE-styrker ville blive konsekvensen. Stabscheferne ville dog ikke informere SACEUR om deres holdning (den danske regering havde tilsyneladende rettet forespørgslen til Storbritannien via SACEUR), før den danske stationeringssag – på NATO-Generalsekretæren Lord Ismay's initiativ – var blevet taget op i NATO-rådet.⁵¹ Dette sidste var formentlig et resultat af Krafts samtaler med Ridgway og Ismay i Paris d. 31. januar. Ved hjemkomsten dagen efter forsikrede Kraft iøvrigt over for pressen, at tilbuddet om flystationering i Danmark var en bekræftelse af den store betydning, SHAPE tillagde nordflankens forsvar, og at der udelukkende ville blive tale om forsvarsfly.⁵²

Socialdemokratiet siger nej tak (februar-november 1953)

På dette tidspunkt – i begyndelsen af februar 1953 – var både de danske og de amerikanske beslutningstagere (og SHAPE) tilsyneladende indstillet på at stille sagen i bero, i al fald indtil udfaldet af april-valget og grundlovsafstemningen var afklaret, og formentlig fandt der ingen formelle forhandlinger sted om sagen mellem Danmark og USA/NATO fra

⁵⁰ Den sovjetiske note (aide mémoire) er aftrykt i Udenrigsministeriet: anf.arb., II, s. 288–291; PRO, FO 371/106176, ND 1192/5, 29.1.1953, Eden to Berthoud (Cph.); s.st., ND 1192/1, 'Note for the Secretary of State in Connection with Mr. Kraft's Visit', 27.1.1953; E. Reventlows dagbog, 29.1.1953.

⁵¹ PRO, DEFE 4/60, CoS(53) 20th Meeting, 9.2.1953; den britiske flådechef var iøvrigt positivt stemt over for en RAF-stationering i (eller nær) Danmark, som kunne bidrage til forsvaret af Østersøen. Det har ikke været muligt at opspore dokumenter til belysning af NATO-rådets behandling af den danske stationeringssag; det er ikke utænkeligt, at rådet har undladt at tage sagen op på sit møde i april, hvor Danmark ikke deltog p.gr.a. folketingsvalget to dage forinden.

⁵² Avisårbogen 1953, 31.1. og 1.2.

februar og frem til efteråret 1953, med undtagelse af visse sonderinger i april måned med henblik på en eventuel alternativ stationering af (nogle af) de amerikanske fly i Slesvig-Holsten – vel at mærke på betingelse af, at Danmark øgede sine landstyrker her. Dette sidste havde dog mødt kategorisk modstand fra socialdemokratisk side siden januar 1953, idet man bl.a. henviste til, at en isoleret dansk styrkeforøgelse i Slesvig-Holsten kun ville blive af symbolsk art uden en samtidig forøgelse af de NATO-allieredes landstyrker i området – hvilket SACEUR ligeså konsekvent afviste. Tilsyneladende blev disse sonderinger om flystationering i Slesvig-Holsten da også ret hurtigt opgivet igen.⁵³

I folketetinget blev stationeringsagen også kun sporadisk berørt i foråret 1953, f.eks. i begyndelsen af marts, da Hedtoft til Socialdemokratiets hidtidige forudsætninger for et ja nu officielt fjøede kravet om en effektiv militær dækning af Slesvig-Holsten.⁵⁴ Op til valget d. 21. april blev sagen dog omtalt ved flere lejligheder af de ledende politikere. I en valgtale i Silkeborg fremkom statsminister Erik Eriksen, der ellers yderst sjældent ytrede sig offentligt om udenrigspolitiske spørgsmål, med den opsigtsvækkende udtalelse, at »der skal tungtvejende argumenter til, for at vi skal sige ja, thi selvfølgelig er der ingen, som er glade for at se fremmede tropper stationeret her«. Og i en avis-enquête begrundede det Radikale Venstres Bertel Dahlgaard sit partis modstand mod stationeringen med, at Danmark i tilfælde af krig mellem USA og Sovjet »øjeblikkelig [ville] blive krigsskueplads, idet en dansk regering da vil være berøvet sin sidste rest af militær medbestemmelsesret«; ved samme lejlighed understregede forsvarsminister Harald Petersen, at der hidtil alene havde været diskuteret stationering af »flyvere (jagere) til taktisk anvendelse og

⁵³ Information, 14.4. og 16.4.1953; til spørgsmålet om en eventuel forøgelse af de danske landstyrker i Slesvig-Holsten og de NATO-allieredes afvisning af at øge deres styrker samme sted, se Rolf Tamnes: Kamp mot russerne på tysk jord? Tysklandsbrigaden og den kalde krigen 1947–1953. FHFS-notat nr. 2/1985 (Oslo, 1985), s. 53–60; se tillige Poul Guillaume: Danmarks stilling i den atlantiske alliances politiske og militære strategi 1949–1954. (Utrykt specialeafhandling, Kbh. Univ., 1986), s. 64f., samt A.C.B. Vegger: Slesvig-Holsten fra 1945 til 1962 (Viborg, 1985), s. 32–47; det fremgår af generalmajor Veggers beskrivelse, som bl.a. bygger på fortsat klassificerede NATO-akter (men som iøvrigt ikke gør krav på at være »tilnærmelsesvis udtømmende« (forordet)), at der fra amerikansk side d. 27. februar 1953 blev givet tilbud om, at to amerikanske jagerbomberwings ville kunne stationeres i Danmark på Skrydstrup og Vandel flyvepladser, med Karup som alternativ, samt en wing mere på en slesvigsk flyveplads (det sidste under den nævnte forudsætning om øget dansk dækning af Slesvig-Holsten); i det for mig tilgængelige, frigivne amerikanske og britiske materiale nævnes der intet steds, at et sådant tilbud skulle være afgivet, ligesom Skrydstrup og Karup ingen steder er omtalt som mulige stationeringsflyvepladser.

⁵⁴ Rigsdagstidende 1952–53, 3.3.1953, sp. 2789; i slutningen af marts slog både Kraft og H.C. Hansen fast, at spørgsmålet endnu var uafklaret (s.st., hhv. sp. 4111f. og 4127).

ikke bombeflyvere med offensive formål«. Hedtoft på sin side anførte, at hvad der forelå, var »simpelthen dette, at Atlantpagtorganisationen over for de danske ønsker angående NATOs strategi [dvs. om en bedre allieret dækning af den udsatte nordflanke] har tilbudt eventuelt at placere et antal jagere (forsvarsmaskiner) med NATO-personel i Danmark«; han tilføjede, at blandt Socialdemokratiets »afgørende betingelser« for mere end blot et principielt ja var, at sådanne fremmede flyverstyrker »underkastes dansk jurisdiktion og [er] under dansk kommando som øvrige danske forsvarstyrker«; det forekom ham dog, at det, der »vel i sidste instans må være afgørende«, var »en selvstændig og nøgtern vurdering af den udenrigspolitiske situation og dens muligheder«. ⁵⁵ Hedtoft anvendte identiske formuleringer i flere af sine valgtaler om sagen. På linie hermed udtalte H.C. Hansen, at hvis de øjeblikkelige afspændingstegn skulle vise sig at rumme videre realiteter, måtte dette »få indflydelse på vor endelige stillingtagen«. ⁵⁶

Denne erklærede, klare prioritering af de udenrigspolitiske hensyn må de socialdemokratiske ledere have følt sig bestyrket i af valgresultatet d. 21. april, som – tilsyneladende mod i al fald Hedtofts forventning⁵⁷ – gav partiet en mandatfremgang på to. I direkte konsekvens heraf besluttede partiets »Bevan-fløj« tre uger efter valget at opløse sig selv, idet, som fløjens talsmænd skrev til Hedtoft, baggrunden for dens oprettelse i sin tid var »en formodet utilfredshed hos arbejderne ved Socialdemokratiets militære standpunkt. Denne baggrund er imidlertid bortfaldet ved sidste valg, hvor Socialdemokratiets stemmefremgang viste, at arbejderne godkendte den førte politik«. ⁵⁸

Lægges hertil, at der netop på dette tidspunkt tilsyneladende blev lagt

⁵⁵ Avisårbogen 1953, 13.4.; Information, 11.4.1953, 'Er De for eller imod allierede flyveres stationering i Danmark'; det bemærkes, at hverken Harald Petersen eller Hedtoft nævner stationeringsønskets amerikanske og/eller NATO-oprindelse, og ej heller Pentagons ønske om at stationere jagerbombere i Vandel (jvf. ovenfor); hvad det sidste angår, virker det usandsynligt, at de to toppolitikere ikke var bekendt med netop dette ønske; se iøvrigt til dette afsnittet om den militærstrategiske baggrund nedenfor.

⁵⁶ Hedtofts arkiv, folder 'Foran folketingsvalget 21.4.1953'; H.C. Hansens arkiv, ks. 18, læg 8, Tale før folketingsvalget april 1953. Allerede i taler i Jylland i november 1952 havde Hedtoft, men kun i en passant-form, antydnet forudsætningen om dansk jurisdiktion (Hedtofts arkiv, ks. 9, tale i Skive 10.11./Sønderborg 13.11.1952, s. 7); de to »afgørende betingelser« om dansk jurisdiktion og dansk kommando blev også nævnt i partiets valgpjæce: For Atlantpagten – mod Ja-sigerne (marts 1953).

⁵⁷ I et personligt brev til (den samtidig med præsidentskiftet afgåede) Eugenie Anderson, dateret 8.4.1953, skrev Hedtoft, at »vor udenrigspolitiske linie ikke er alt for populær i en række arbejderkredse«, og blandt andet derfor var han ikke for optimistisk mht. det forestående valgs udfald (Hedtofts arkiv, ks. 25).

⁵⁸ Brev fra Leo A. Jensen m.fl. til Hedtoft, 10.5.1953, Bevan-fløjens arkiv.

et ganske stærkt pres på de danske socialdemokrater – i al diskretion, naturligvis – fra svensk side for at afvise stationering i Danmark ud fra den betragtning, at det skandinaviske samarbejde derved ville skades, forekommer det umiddelbart overraskende, at den øverstkommanderende i NATOs Nordkommando (CINCNORTH) midt i maj meddelte SACEUR, at Danmark af indrepolitiske grunde ikke kunne tage stilling til stationeringstilbuddet.⁵⁹ Formentlig har CINCNORTH dog haft den forestående grundlovsafstemning og det følgende folketingsvalg i september i tankerne.

Den følgende månedstids interne overvejelser i Socialdemokratiets ledelse afslører det i dag foreliggende kildemateriale næsten intet om; Jens Otto Krag hævdede en snes år senere, at han selv havde spillet en betydelig rolle i de diskussioner, der førte op til Hedtofts skelsættende tale på partiets kongres d. 23. juni, hvor han på Socialdemokratiets vegne gav stationeringstanken dens *coup de grâce* ved at takke nej til tilbuddet »i den nuværende situation«. Iflg. Krag holdt Hedtoft talen på grundlag et udkast, som Krag havde skrevet,⁶⁰ hvilket muligvis kan forklare, at de i talen anførte argumenter for afvisningen af fredstidsstationeringen kun til dels svarede til de betingelser for en accept, som Hedtoft gennem mere end et halvt år såvel offentligt som konfidentielt havde givet udtryk for. Som baggrund for beslutningen nævnte Hedtoft i kongrestalen tre faktorer:

- 1 Risiko for »et alvorligt modsætningsforhold til den nationale befolkning« ved fast stationering af allierede tropper i et lille land, jvf. erfaringerne fra Island;
- 2 Norges politisk begrundede nej til fredstidsstationering, hvilket havde »påvirket mange danskeres vurdering af problemet«, og derfor ville et dansk ja helt klart »ikke ... øge den brede samling om Atlantpagten, som det må være vor opgave at bidrage til«;
- 3 Stationeringen var af »tvivlsom militær værdi«, så længe NATO ikke kunne yde en stærk militær dækning af Sydslesvig og Holsten.

Om spørgsmålet kunne blive aktuelt senere, lod Hedtoft endelig afhænge af »hele den internationale situations udvikling og af, om de øjeblikkelige

⁵⁹ E. Reventlows dagbog, 5.5.1953; oplysningen stammer fra Reventlows samtale med prof. Niels Bohr under dennes besøg i London. Bohr havde gode kontakter med såvel de svenske socialdemokratiske regeringskredse som de danske ledende socialdemokrater (især Hedtoft); A.C.B. Vegger: *anf.arb.*, s. 41 f.

⁶⁰ E. Bjøl: *anf.arb.*, s. 393 f. (note 18).

muligheder for afspænding viser sig holdbare«. ⁶¹ Hvad det sidste angår, tænkte Hedtoft utvivlsonst på optøningstendenserne i koldkrigs-klimaet efter Stalins død i marts 1953, samt på de igangværende våbenstilstandsforhandlinger i Korea.

At ingen var i tvivl om, at der hermed også reelt var afgivet et *dansk* nej til fredstidsstationering, vidnede de følgende dages politiker- og pressereaktioner om. Mens de konservative blade – især *Nationaltidende* – skarpt kritiserede Hedtofts »ulykkelige tale« og antydede, at der lå taktiske hensyn til valget i september bag, udtalte Ole Bjørn Kraft til *Berlingske Tidende*, at regeringen faktisk var enig i, at før et effektivt landforsvar mod syd var etableret, var en fremmed flystationering i Jylland ikke af stor værdi. Til *Nationaltidende* tilføjede han endog, at afspændingstendenserne i foråret havde været medvirkende til at udsætte regeringens endelige beslutning; hvad Kraft bebrejdede Hedtoft var derimod, at han – uden at rådføre sig med regeringspartierne – nu reelt havde foregrebet de videre sonderinger i sagen, og at der ikke var saglige grunde til at sige fra netop nu, hvor sagen ikke var moden til endelig afgørelse. ⁶² Kraft undgik imidlertid at komme ind på de spørgsmål, som var blevet stillet ham et par dage forinden i en anonym forsideartikel i *Social-Demokraten* (formentlig af Hedtoft selv), nemlig om sandheden var den, at der ikke »under forhandlingerne fra amerikansk side er vist blot nævneværdig imødekomenhed over for elementære betingelser, der fra dansk side er opstillet som forudsætning for en stationering?«, og at Kraft og regeringen, efter at forhandlingerne var kørt fast, selv »bare har puffet sagen i en skrivebordsskuffe«, også fordi regeringen internt var uenig? – For de socialdemokratiske ledere var spørgsmålene naturligvis retoriske, og de vidste derfor også, at Kraft ikke ville bryde sig om at besvare dem offentligt – hvilket han altså heller ikke gjorde. Venstre-pressen reagerede anderledes på Hedtofts nej. *Vestkysten*, som ansåes for at være statsminister Erik Eriksens talerør, skrev, at »det ophidser os ikke«, hvorefter bladet mindede om statsministerens skeptiske udtalelser i april om en eventuel stationering; få dage efter skrev Venstres største avis, *Fyns Tidende*, at stationeringen forhåbentlig aldrig blev til noget. ⁶³

⁶¹ Hedtofts kongrestale er bl.a. gengivet i Socialdemokratiske Noter 1952–53, nr. 10, citaterne er fra s. 686f. Iflg. Robert Pedersen: Fra neutralitet til engagement. Socialdemokratiet og forsvaret gennem 110 år (Herning, 1982) blev beslutningen om nej'et på kongressen først taget »efter indgåede drøftelser i partiets øverste ledelse« (s. 266); forfatterens tese (s.st.) om, at H.C. Hansen ville have draget en anden konklusion end Hedtoft, lader sig hverken be- eller afkræfte af det foreliggende materiale.

⁶² *Nationaltidende*, 24.6. og 29.6.1953; *Berlingske Tidende*, 25.6. og 29.6.1953.

⁶³ *Social-Demokraten*, 25.6.1953; Venstrepressens holdninger er citeret efter *Information*, 24.6. og 30.6.1953. Lidt havde regeringen iøvrigt foretaget sig i sagen i løbet af foråret:

Regeringspartierne's henholdende og noget tvetydige stilling til sagen blev taget op af Hedtoft i en større tale i begyndelsen af august, hvori han dels afkrævede regeringen besked om dens egen holdning, dels bemærkelsesværdigt åbenhjertigt uddybede Socialdemokratiets bevæggrunde til at sige »nej tak under de nuværende forhold«. Efter at have langet ud mod på den ene side »den som anti-kommunisme camouflerede kapitalistiske korsfarer-mentalitet« og de »ukritiske ja-sigere« (hvilket meget vel kunne opfattes som en slet skjult hentydning til den politik, henholdsvis Foster Dulles og Bjørn Kraft stod for) og på den anden side de, der ønskede at »bilde folk ind, at vi her i landet kan unddrage os selvfølgelige solidariske pligter« inden for det atlantiske samarbejde (dvs. det Radikale Venstre og kommunisterne), afviste Hedtoft skarpt regeringssidens antydninger af, at der lå valg- eller partitaktiske hensyn bag partiets stillingstagen; før der blev indgået »aftaler, der vil binde os i en lang årrække til varig stationering af allierede tropper her i landet«, måtte mindst tre spørgsmål kunne besvares klart positivt:

- »1. Opfordrer den øjeblikkelige og den sandsynlige fremtidige internationale situation os til nu at tage et sådant skridt?
2. Betyder de os tilbudte allierede tropper en sådan øget militær sikkerhed for Danmark, at vi bør stille et ja tak i snarlig udsigt?
3. Er vilkår og betingelser for stationeringen sådanne, at vi skønner dem rimelige, og vil det danske folk forstå og billige dem, så de her i landet bidrager til samling om Atlantpagten?»

Hedtoft lod herefter forstå, at der ifølge Socialdemokratiets opfattelse måtte svares benægtende på alle tre spørgsmål. Enhver reel chance for international afspænding måtte først udnyttes; en allieret flystationering i Danmark uden en effektiv militær dækning i Nordtyskland ville svare til at sikre et hus ved at påmontere en lynafleder uden jordforbindelse; også jurisdiktions- og kommandoforholdene var »både principielt og militært vigtige«: erfaringerne andre steder viste, at der let opstod »et spændingsforhold mellem det nationale værn, civilbefolkningen og de fremmede soldater«, som meget let ville kunne udnyttes til en »demagogisk kampagne mod USA, mod NATO og mod alt internationalt militært samarbejde overhovedet«. Endelig ville det være en tvivlsom militær

I maj bad Udenrigsministeriet via ambassaden i London de britiske myndigheder om informationer vedr. eventuelle fortrolige instrukser i Storbritannien i forbindelse med 'territoriale krænkelse' begået af fredstidsstationerede udenlandske styrker i landet (PRO, DEFE 5/47, CoS(53)340, 14.7.1953.

fordel med en fredstidsstationering, »såfremt vi ikke er garanteret, at de [allierede flyvetropper] i krigstilfælde bliver her og er til det danske forsvars disposition«. I direkte forlængelse heraf kom Hedtoft så tæt som vel nogensinde på offentligt at antyde, at det var dette eller disse sidste punkter, der var udslagsgivende for den socialdemokratiske stillingtagen; hvis regeringen fortsat ville frakende partiet saglige motiver i denne sag, sagde Hedtoft, »så bør den tage under overvejelse at give offentligheden en virkelig orientering om en eventuel stationerings vilkår og betingelser«. ⁶⁴

Regeringen fastholdt imidlertid, at sagen endnu ikke »lå fuldt oplyst«, og at Socialdemokratiet – med Erik Eriksens ord – havde »brudt med et afgørende princip for tilrettelæggelsen af vor udenrigspolitik, hvor vi hidtil har forhandlet os til rette«; med sin »egenrådige optræden« havde Socialdemokratiet bundet regeringen. Statsministerens udtalelser hindrede dog ikke Ole Bjørn Kraft i dagen efter i et møde med SACEUR i København at erklære, at flystationeringen set fra dansk side fortsat var en mulighed. ⁶⁵

Stationeringsspørgsmålet spillede ingen fremtrædende rolle iøvrigt under valgkampen op til september-valget, som betød, at Socialdemokratiet atter overtog regeringsmagten. I statsminister Hedtofts åbningstale i folketinget og i den efterfølgende åbningsdebat i oktober fastholdt og gentog Socialdemokratiet sine argumenter for afvisning af stationeringen, mens Venstre og de Konservative, nu fra oppositionspladserne, gentog deres kritik af den socialdemokratiske afgørelse som forhastet. ⁶⁶ At Socialdemokratiets afgørelse var uændret i den nye regeringsposition fik også den amerikanske regering bekræftet, da den nyudnævnte udenrigsminister H.C. Hansen mødtes med bl.a. viceudenrigsminister Merchant i Washington i begyndelsen af november. På spørgsmålet om, hvad Hedtofts »i den nuværende situation« indebar, svarede H.C. Hansen med stort set at gentage Hedtofts argumentation fra juni-kongressen – herunder vigtigheden af at følges med Norge. Efter at Merchant bl.a. havde indskærpet, at stationeringen ikke blot drejede sig om Danmark, men om beskyttelsen af hele NATOs nordflanke, svarede H.C. Hansen, at en stationering formentlig ville være forud for befolkningens tanke-

⁶⁴ Social-Demokraten, 9.8.1953.

⁶⁵ Social-Demokraten, 29.8.1953; A.C.B. Vegger: *anf. arb.*, s. 43f.

⁶⁶ For de vigtigste indlæg (fra Socialdemokratiet, Venstre og Konservative) om stationeringssagen, se Folketingstidende 1953–54, sp. 3–4, 91f., 226ff., 300f., 359, 368, 370 og 382f. Især den konservative ordfører henviste (sp. 92) til, at det danske flyvevåbens chef, general Førslev ved to lejligheder et par uger forinden offentligt havde udtrykt klar støtte til en allieret fredstidsstationering som en fortsat nødvendighed for at kunne beherske lustrummet over Danmark (Berlingske Tidende, 25.9.1953, Avisårbogen 1953, 1.10).

gang, og derfor ville kunne skade dens støtte til NATO. Han tilføjede, at alle de større demokratiske partier i Danmark, måske med undtagelse af de Konservative, var enige heri. Ved hjemkomsten fra USA udtalte H.C. Hansen, at hans samtaler i Washington ikke havde givet regeringen grund til at tage sin stilling op til revision, men at han iøvrigt ikke vidste, om amerikanerne accepterede regeringens synspunkt, selv om de formentlig forstod det.⁶⁷

I al fald anmeldte SACEUR, den amerikanske general Gruenther, ti dage efter (d. 18. november) sin ankomst til København »udelukkende på høflighedsvisit«, som forsvarminister Rasmus Hansen sagde til *Information* samme dag, da han havde »ønsket at hilse på regeringsmedlemmer«. Dagen før besøget fortalte Rasmus Hansen dog på et regeringsmøde, at selv om der ikke var specielle problemer til drøftelse med Gruenther, fandt han det rimeligt at sætte SACEUR personligt ind i regeringens synspunkter angående stationeringen; forsvarsministeren ville søge mulighed for, at NATO kunne billige, at Tirstrup og Vandel fik ændret status fra hovedflyvepladser (dvs. pladser beregnet til permanent fredstidsstationering af fly og mandskab) til reserveflyvepladser, »alternative airfields« i NATO-terminologien (dvs. pladser med kun de mest nødvendige faciliteter til brug som nød-landingsplads eller som led i taktisk fleksibilitet, primært til krigs- og øvelsesbrug). Iøvrigt ville den generelle danske linie angående flyvepladserne blive som den norske, meddelte Rasmus Hansen regeringen, hvis øvrige medlemmer tilsyneladende ikke – at dømme efter mødeprotokollen – fandt anledning til at kommentere eller drøfte denne kursændring nærmere.⁶⁸

Hvad forløbet og resultatet af Gruenthers samtale med Hedtoft, H.C. Hansen og Rasmus Hansen var – mod sædvane for møder med SACEUR deltog hverken forsvarschefen eller andre danske militærfolk –, ville ingen udtale sig til pressen om bagefter. Men i et telegram fra Gruenther til Washington samme dag hed det, at i betragtning af »the firm position taken by Danish Ministers today« vedrørende fredstidsstationering af allierede fly i Danmark, bad han nu om tilladelse til at anmode den danske regering om at afgive sit officielle svar på SHAPE's anmodning i maj 1952 om at indlede forhandlinger mellem USA og Danmark og flystationeringen.⁶⁹ Det fremgår ikke, hvad det danske »faste standpunkt«

⁶⁷ NA, RG 59, 759.5/11-253, Memcon, Subj.: Military Requirements in Denmark; Social-Demokraten, 8.11.1953.

⁶⁸ Ministermødeprotokol for regeringen Hans Hedtoft/H.C. Hansen, 1.10.1953–12.3.1957, 17.11.1953 (ABA).

⁶⁹ Politiken, 19.11.1953; NA; RG 218, GF 1951–53, CCS 092 WEE (3-12-48), Sec. 250, 18.11.1953, Gruenther to SecDef Eash (&State).

bestod i, men efter alt at dømme var det den endegyldige afvisning af et sidste amerikansk forsøg på at få Danmark til at gå videre med de oprindelige stationeringsplaner. SACEUR signerede da også få dage efter et memorandum vedrørende de strategiske aspekter af Danmarks beslutning om ikke at tillade fredstidsstationering af allierede fly; beslutningen ville ifølge SACEUR få væsentlig indflydelse på forsvarsplanerne for Vesteuropa, og SACEUR så ikke nogle tilfredsstillende alternative løsninger. Det fremgik iøvrigt, at den danske regering samtidig havde anmodet om, at de to flyvepladser, som U.S. Air Force (USAF) skulle have benyttet, blev omklassificeret fra »main« til »alternate« flyvepladser.⁷⁰

Det danske ønske blev imødekommet. Efter et møde i udenrigspolitisk nævn d. 2. december lod regeringen meddele til pressen, at det nu var besluttet at gennemføre et modificeret byggeprogram for Tirstrup og Vandel flyvepladser, således at de udbyggedes til alternative flyvepladser (hjælpeflyvepladser) i stedet for til den oprindeligt planlagte hovedflyvepladsstatus. Den vigtigste forskel var, man undlod at opføre permanente bygninger m.v. til indkvartering af flyver- og jordmandskab, mens start- og rullebaner, brændstofdepoter m.v. udbyggedes som hidtil planlagt, således at pladserne »ganske vist ikke kunne anvendes til permanent stationering, men de kan både under øvelser og i krigstilfælde anvendes af allierede jagermaskiner, og der er intet til hinder for, at de på ethvert tidspunkt kan udbygges til hovedflyvepladser, hvis man måtte tage beslutning herom«, som det officløse, regeringsnære *Socialdemokratiske Noter* skrev.⁷¹ Venstre og de Konservative havde taget til efterretning, at regeringen nu havde draget praktiske konsekvenser af sin afvisning af fredstidsstationeringen, men udtrykte dog samtidig betænkelighed ved, at det var sket på et tidspunkt, hvor det efter de to partiers mening endnu ikke stod klart, hvor varige de øjeblikkelige internationale afspændingstendenser ville vise sig at være, og hvor NATO's forsvarsplaner for nordflanken endnu ikke var fuldt afklarede. Hedtoft forsvarede beslutningen netop med henvisning til den foreliggende internationale situation – dette var »den afgørende begrundelse« for beslutningen, sagde han – og iøvrigt ville en fredstidsstationering »heller ikke på den nuværende internationale baggrund [kunne] gennemføres uden at fremkalde en folkelig splittelse, der alvorligt ville true den samling, som er Atlantpolitikens uundværlige grundlag«.⁷²

⁷⁰ SACEUR's memo er omtalt kort s.st., GF 1954–56, CCS 092 WE (3-12-48), Sec. 359, 15.1.1954, JSPC 876/803.

⁷¹ Socialdemokratiske Noter 1953–54, nr. 2–3, s. 157–160; sml. også Politiken, 4.12.1953.

⁷² Berlingske Tidende, 4.12.1953; Social-Demokraten, 7.12.1953.

En kompromisløsning udarbejdes (december 1953–april 1954)

Som antydet var hverken SHAPE eller Washington særlig tilfredse med den danske afgørelse. På sin side var den danske regering – og V-K-oppositionen – fortsat interesseret i en øget flydækning af Danmark, omend altså ikke på de af USA opstillede vilkår. Spørgsmålet var derfor nu, hvilken kompromisløsning der kunne nåes mellem de to parter. Dette blev taget op i samtaler, forsvarsminister Rasmus Hansen havde med såvel USAs viceforsvarsminister Nash som vice-SACEUR Montgomery i forbindelse med NATOs ministerrådsmøde midt i december i Paris.⁷³ Rasmus Hansen bad her om foretræde for Nash, efter at den norske forsvarsminister Langhelle havde orienteret ham om en samtale, sidstnævnte dagen i forvejen havde haft med Nash om et norsk forslag vedrørende USAF-enheders stationering i Norge.

Dette forslag, som nordmændene allerede i november havde forelagt Nash og siden orienteret den danske regering om, gik ud på, at USA forhåndslagrede udstyr og materiel på den norske base, der oprindeligt havde været udset til fredsstationering af en USAF-wing, og at primært norsk personel skulle holde basen permanent operationsklar. Amerikanske flyenheder skulle så foretage ret hyppige besøg på basen, bl.a. under NATO-øvelser. Desuden ønskede Norge, at én af de USAF-wings, der var stationeret i Centraleuropa, blev øremærket til indsættelse i Norge i en krisesituation. Nash havde svaret nordmændene, at det sidstnævnte ikke var en sandsynlig mulighed, og at Norge kun kunne sikre, at USAF-enheder var til rådighed for luftforsvaret af Norge, hvis flyene blev fredstidsstationeret i landet. Nash havde derefter foreslået nordmændene en ordning på linie med den, USA planlagde for de yderligere USAF-enheder, der ville blive tildelt NATO i 1954: én af de tre eskadriller (å 25 fly), som hver USAF-wing bestod af, skulle til enhver tid være stationeret på de tildelte NATO-baser i Europa, men med rotation hver fjerde måned; de to øvrige eskadriller i wing'en skulle være baseret i USA. Fordelen ved dette arrangement var, at USA hermed undgik at sende basepersonellens familier til Europa, ligesom det krævede et mindre basemandskab og et mindre behov for bolig- og indkvarteringsfaciliteter m.v. Det forekom Nash »quite feasible«, at hyppige besøg af USAF-enheder kunne vænne den norske offentlighed til tilstedeværelsen af et begrænset antal USAF-personel i Norge, hvilket med tiden måske kunne bane vejen for en permanent stationering af den oprindeligt planlagte

⁷³ Det følgende er baseret på et længere Memorandum of Conversation af Frank C. Nash, 'Norwegian and Danish Air Bases', NA, RG 330, OMA, PDF 1953, Box 48, 370–686, Denmark TS, 16.12.1953. (FOIA).

wing, omend på »én eskadrille ad gangen«-basis. Iflg. Nash's referat viste nordmændene betydelig interesse i dette forslag, som de også ville diskutere med danskerne.

Også Rasmus Hansen gav over for Nash udtryk for »considerable interest« i forslaget, men tilføjede dog, at den danske regering ikke ønskede at tage noget skridt, som kunne fremkalde en mindsket støtte til NATO i den danske offentlighed, og at han frygtede noget sådant, hvis USAF-personel i stort antal skulle stationeres i Danmark. Nash forsikrede, at USA heller ikke ønskede at presse den danske regering til noget skridt, som kunne få dette resultat, og at der iøvrigt blot var tale om et forslag til overvejelse, også til Danmark. På et spørgsmål fra Rasmus Hansen om, hvor lang tid det ville tage at få de to andre eskadriller til Danmark i tilfælde af en pludseligt opstået krise, svarede Nash, at en hurtig men ordnet stationering af disse to eskadriller ville kunne klares »as soon as it appeared that tensions were mounting to a serious degree«. Rasmus Hansen fremførte herefter et forslag, som var næsten identisk med det af nordmændene fremlagte dagen før, herunder et arrangement med hyppige besøg i Danmark »a few days or even a few weeks at a time« af nogle af USAFs enheder i Vesttyskland. Nash gentog sin klare skepsis over for dette og påpegede – som også udenrigsminister Dulles og hans canadiske kollega Pearson havde gjort det på selve ministerrådsmødet – at USA og Canada måtte koncentrere sig om luftforsvaret af Nordamerika, og at det ikke var muligt at forestille sig tre USAF-wings (dvs. 225 fly) holdt klar og beredt til stationering i Danmark og Norge i en spændings- eller krisesituation. Endelig gentog Nash, at der kun var tale om et tilbud fra amerikansk side, og at det fra et psykologisk synspunkt måske var bedre gradvist at arbejde sig ind på ideen ved brug af hyppige besøg af USAF-enheder i Danmark. Rasmus Hansen lovede, at hans regering alvorligt ville overveje sagen. I en ny, efterfølgende samtale med Nash sagde de norske repræsentanter, at Norge, og formentlig også Danmark, ville reagere på forslaget inden tre måneder, samt at Danmark sandsynligvis ville følge den norske beslutning; herefter antydede nordmændene, på Nash's forespørgsel, at det norske flyvevåben måske kunne øge sin styrke svarende til den USAF-wing, der havde været tiltænkt Norge, såfremt USA leverede flyene og uddannelsen af piloterne.

Netop den sidstnævnte løsning drøftede Rasmus Hansen for også Danmarks vedkommende med Montgomery, formentlig i umiddelbar forlængelse af samtalen med Nash. På det første regeringsmøde efter hjemkomsten fra Paris refererede Rasmus Hansen de to muligheder, der nu forelå, og som han havde diskuteret med Montgomery: enten det amerikanske forslag om stationering af de to USAF-wings i USA med én

eskadrille på rotationsbasis i Danmark fire måneder ad gangen, eller levering (under våbenhjælpeprogrammet) af de amerikanske fly til det danske flyvevåben og de danske piloters uddannelse i USA; spørgsmålet om de eventuelt øgede udgifter til det danske flyvevåben kunne i givet fald udlignes ved nedskæring af hær og flåde – nærmere beregninger herover var dog nødvendige. Forsvarsministerens redegørelse forårsagede iflg. ministermødeprotokollen en længere drøftelse (som dog ikke er refereret), hvorefter diskussionen »udsattes indtil videre«. ⁷⁴

Det må antages, at der har været en vis uenighed, eller i al fald usikkerhed, i regeringen om de amerikanske forslag på dette tidspunkt, hvor det tilgængelige konfidentielle kildemateriale iøvrigt begynder at tynde kraftigt ud. Nogen nævneværdig offentlig debat om stationerings-spørgsmålet var der heller ikke i de følgende tre måneder, bortset fra nogle bemærkninger af spredt karakter under en udenrigspolitisk forespørgselsdebat i folketinget midt i februar 1954. Udenrigsminister H.C. Hansen bekræftede således her, at der gennem nogen tid havde foregået forhandlinger med NATOs militære myndigheder om den fremtidige anvendelse af Tirstrup og Vandel flyvepladser, men at der først ville fremkomme en nærmere orientering herom, når forhandlingerne var afsluttede. I slutningen af marts fik offentligheden en antydning af, hvor det bar hen, da den besøgende britiske forsvarsminister til pressen udtalte, at det var vigtigere for NATO at have færdige flyvebaser lige klar til hurtig bemanning med stærke styrker i »en faretruende situation«, end at have ikke-danske NATO-styrker fast stationeret på disse baser i Danmark. ⁷⁵

På dette tidspunkt var forhandlingerne med NATO tilsyneladende ved at være afsluttede. Af Rasmus Hansens orientering til regeringen d. 5. april fremgår det ganske vist, at man endnu ikke havde færdige beregninger over, hvorvidt der ved en nedskæring af hær og flåde kunne skaffes de 60 mill. kr. i driftsudgifter, som en gratis levering af de amerikanske fly til det danske flyvevåben og vederlagsfri uddannelse af de danske piloter ville medføre. Men d. 8. april udsendtes et kommuniké fra det udenrigspolitiske nævns møde samme dag, hvor det kortfattet hed, at SHAPE have forelagt sit forslag til et modificeret byggeprogram for Tirstrup og Vandel flyvepladser i overensstemmelse med den danske regerings afvisning af stationering »i fredstid«; regeringen havde følgelig intet haft at indvende imod dette forslag, og nævnet havde taget regeringens redegø-

⁷⁴ Ministermødeprotokol for regeringen Hedtoft/H.C. Hansen, 22.12.1953.

⁷⁵ Folketingstidende 1953–54, 18.2.1954, sp. 3672; Social-Demokraten, 27.3.1954.

relse herfor til efterretning.⁷⁶ Den lidt kryptiske meddelelse blev af Rasmus Hansen uddybet over for *Berlingske Tidende* dagen efter: »Den eneste forskel [mellem de oprindeligt planlagte flyvepladser og de nu vedtagne planer] er, at der ikke længere er tale om bemanning. Tirstrup og Vandel vil ikke blive bemanded, men udbygget således, at de i givet fald meget hurtigt kan indrettes som baser«. Og i en tale få dage senere gjorde H.C. Hansen det ganske klart, at selv om regeringen havde afslået en fredstidsstationering, havde den i de efterfølgende forhandlinger med NATO måttet lægge vægt på, at »de flyvepladser, som var under konstruktion med henblik på at modtage allierede flyvere, blev fuldført på en måde, der sikrede, at de kunne anvendes omgående i tilfælde af, at en kritisk situation skulle opstå«. H.C. Hansen tilføjede, at dette standpunkt allerede var blevet præciseret af Hedtoft på partikongressen i juni 1953, hvorfra H.C. Hansen citerede sin partiformand: »Vi skal naturligvis fortsætte udbygningen af vore værn, herunder vore flyvepladser, som jo ikke i en kritisk situation lader sig opbygge fra den ene dag til den anden. Mulighederne for at kunne modtage hjælp i en truende situation må selvfølgelig være til stede«.⁷⁷

Bemærkelsesværdigt nok synes ingen, hverken politikere eller presse, at have kommenteret – endsi­ge boret i – den iøjnefaldende modsætning, der var mellem de her citerede udtalelser om, at der arbejdedes henimod, at allierede fly kunne modtages i Danmark ikke blot i en krigssituation, men allerede i en kritisk, truende situation, dvs. i fredstid, og så formuleringen i kommunikeet fra udenrigsnævnet om, at afvisningen af at modtage fremmede fly gjaldt »i fredstid«, slet og ret (og ikke, som det indtil da havde været Socialdemokratiets standardformulering, »under de nuværende omstændigheder«). Også den udenrigsministerielle redegørelse 14 år senere for beslutningerne i foråret 1954 vælger at se bort fra regeringens klart udtrykte standpunkt om en hurtig *krisetidsstationering*.⁷⁸

⁷⁶ Ministermødeprotokol., 5.4.1954; Rasmus Hansen sagde iøvrigt på mødet, at der i NATO havde været drøftet en gratis levering af tre eskadriller, dvs. én wing, fra USA til Danmark. Det oprindeligt drøftede tilbud om to wings var altså nu tilsyneladende bortfaldet samtidig med stationerings-nej'et. Det udenrigspolitiske nævns kommuniké d. 8.4.1954 er aftrykt i Udenrigsministeriet: anf.arb., II, s. 303.

⁷⁷ Social-Demokraten, 14.4.1954.

⁷⁸ Iflg. Udenrigsministeriet: anf. arb., I, s. 98, opnåedes der enighed med NATO om at de to flyvepladser »om nødvendigt kunne modtage allierede hjælpstyrker i krigstilfælde«; denne formulering af den endelige løsning på stationeringssagen modsiges iøvrigt også af den amerikanske udenrigsminister (Acheson's (kortfattede) fremstilling i sine memoirer (anf.arb., s. 624): »A solution was found in Air Force visits and a system for quick occupation upon alert«.

Til gengæld synes regeringen at have afvist forslaget om USAF-eskadrillers periodiske rotationsbesøg (fire måneder ad gangen) på de to flyvepladser og den tilhørende tilstedeværelse af et begrænset antal amerikanske militære flyteknikere m.v. på pladserne; selv dette ville nemlig, som *Informations* velorienterede, sikkerhedspolitiske ekspert og redaktør Erik Seidenfaden skrev på lederplads d. 9. april, have kunnet give det udseende af, at stationeringen alligevel blev en halv eller kvart realitet. Hvor sensitivt regeringen fortsat fandt hele spørgsmålet om flyvevåbnet og den amerikanske indflydelse fremgår også af dens udpegning i slutningen af april af en britisk officer til stillingen som kommitteret ved det danske flyvevåben i dettes forestående opbygnings- og ekspansionsfase. Valget af en brite var bemærkelsesværdigt i betragtning af, at de fleste kampfly og andet materiel i det danske flyvevåben var – eller ville blive – leveret af USA, ligesom der allerede befandt sig en række USAF-rådgivere i landet som instruktører i bl.a. de mange USAF-systemer, flyvevåbnet benyttede. I en pressemeddelelse forklarede regeringen, at begrundelsen for valget var den nære parallel mellem den danske og den britiske organisationsstruktur. Over for USAs militære flyveattaché i Danmark forklarede Rasmus Hansen imidlertid beslutningen med, at den var en politisk nødvendighed for at forhindre, at »manden på gaden« følte Danmark som et besat land.⁷⁹

På den anden side blev der tilsyneladende gennemført visse rotationsordninger for i al fald britiske flyeskadriller (i 1956–57); det er dog lidt uklart, hvor regelmæssige disse rotationer til Danmark var, og i hvilket omfang de fandt sted uden for de egentlige, årlige NATO-øvelser. I forbindelse med disse øvelser deltog såvel amerikanske, britiske som canadiske flyenheder allerede fra efteråret 1953 i korte landingsophold for optankning m.v. i Danmark; først fra august 1958 blev Tirstrup og Vandel flyvepladser dog anvendt til regelmæssige, kortvarige stationeringer, bl.a. af F-84G-jagerbombere fra det danske flyvevåben.⁸⁰ I forbindel-

⁷⁹ NA, RG 59, 759.00/4-2754, Tel 517, Coe to SecState; iflg. samme indberetning var USAs militærrepræsentation i København stærkt utilfreds med den danske beslutning, og ambassaden appellerede til State Dept. om snarest at rådføre sig med Pentagon om, hvad der kunne gøres; Washingtons reaktion herpå er ukendt, men under alle omstændigheder tiltrådte en britisk luftmarskal i juni stillingen som kommitteret (Avisårbogen 1954, 24.4., 11.5. og 25.6.). Den udenlandske indflydelse på det danske flyvevåben var iøvrigt genstand for kritik fra fhv. Venstre-minister Knud Rée, som ligefrem fandt det svært at få denne indflydelse og den igangværende udbygning af flyvepladserne til at rime med Socialdemokratiets nej til fredstidsstationering et år tidligere (Avisårbogen 1954, 8.6.1954).

⁸⁰ B. Helldén: Flyvertaktisk Kommando 1955–1980 (FTK, Karup, 1985), s. 3–7, 3–8 og s. 27; NA, RG 330, OMA, PDF 1953, Box 48, 370–686 Denmark TS, 19.10.1953, Merchant to Nash, Enclosure, (FOIA); Vejle Amts Folkeblad, 8.8.1958.

se med NATO-øvelsen »Operation Mobile Fox Trot« i september 1958 fløj amerikanske jagerbombefly (F-100 Super Sabre) for første gang non-stop over Atlanten (med optankning i luften) til flyvestation Aalborg og den norske Sola flyveplads. Herved havde USAF, skrev Ritzaus Bureau d. 5. september, »over for danskerne og nordmændene vist, at det med kort varsel kan stille den slagkraft – i form af de mest moderne jagere og jagerbombere med taktiske atomvåben – til rådighed for Danmark og Norge, som disse lande ved deres vægring mod stationering af udenlandske flyverstyrker ellers i realiteten har været afskåret fra.«

Det danske nej til fredstidsstationering af allierede fly betød imidlertid ikke, at landet var afskåret fra et ganske effektivt luftforsvar. Foruden de 238 F-84G-jagerbombere, som det danske flyvevåben planmæssigt modtog under den amerikanske våbenhjælp i perioden 1952–57, udbyggedes det danske flyvevåben, øjensynlig i overensstemmelse med de forslag, der blev drøftet med USA/NATO ved årsskriftet 1953/54, i perioden 1956–61 med i alt 162 jager- og jagerbombefly af amerikansk (og til dels britisk) oprindelse, de fleste leveret under våbenhjælpeprogrammet – svarende stort set til de to USAF-wings, som SHAPE i efteråret 1951 havde udset til fredstidsstationering i Danmark.⁸¹ – Forskellen var, at flystyrkerne (piloter og jordmandskab) var danske og, i overensstemmelse med folketingsflertallets krav, forblev under fuld dansk jurisdiktion og dansk kommando.

Offensiv eller defensiv stationering?

Ovenstående rekonstruktion – så vidt det har været muligt med det i dag tilgængelige kildemateriale – af beslutningsprocesserne og det kronologiske forhandlings- og begivenhedsforløb i København, i Washington og i NATO har af fremstillingsmæssige grunde ikke berørt eller diskuteret de dybereliggende årsager af militærstrategisk art, som synes at have ligget bag USAs og SHAPE's ønske om flystationering i fredstid i Danmark. Disse årsager figurerer nemlig så godt som ikke direkte hverken i det hidtil frigivne konfidentielle materiale eller i de offentlige, samtidige kilder. Heller ikke Erik Beukel (eller andre, der har skrevet om spørgsmålet) kommer i sin analyse af Socialdemokratiets stilling til stationerings-sagen nærmere ind på disse årsager, men holder sig helt til de officielt angivne militære begrundelser – altså forstærkning af NATO-nordflankens og specielt Danmarks (luft)forsvar. I det følgende skal den bredere,

⁸¹ B. Helldén: *anf.arb.*, s. 3–4, 3–6, 3–8 og 3–9; M. Friis Møller: *Flyvevåbnet, historie og udvikling* (København, 1966), s. 170f.

militærstrategiske baggrund derfor søges ridset op, således at undersøgelsesens resultater kan opsummeres i lyset heraf.

Allerede i sommeren 1945 havde USAs stabschefer (JCS) anbefalet oprettelse af amerikanske baser for tunge bombefly og jagerfly i bl.a. Danmark og Sydnorge. Overvejelserne blev dog opgivet nogle måneder senere på anbefaling af general Eisenhower, som anså baser i Storbritannien, Frankrig og Italien for tilstrækkelige til at »opretholde freden i Europa«. I februar 1949, da den kolde krig var under hastig udvikling, erklærede JCS i et memorandum om Skandinaviens strategiske rolle i krigstilfælde, at Skandinavien var helt ude af stand til at forsvare sig ved egen hjælp alene mod Sovjetunionen, som derved let ville kunne afskære USA fra »needed Scandinavien base and communication facilities« og fra »the right to overfly Scandinavian territory, a factor seriously detrimental to our strategic air potential«. JCS konkluderede derfor, at kun Danmarks (herunder Grønland) og Norges medlemskab af en atlantpagt ville kunne sikre såvel USAs brug af vitale strategiske støttepunkter på Grønland som Vestmagternes brug af »air routes over the Scandinavian Peninsula«. ⁸² En måned tidligere havde JCS iøvrigt godkendt en langtidskrigsplan med kodenavnet *Dropshot*, som opererede med et krigsudbrud i 1957; heri hed det, at Danmark var »strategically significant because of its potentiality as a base for air operations«. Og i National Security Council Document 121 (NSC 121) fra januar 1952, »U.S. Position on Scandinavia« (som forblev grundlaget for USAs politik over for Skandinavien indtil i al fald udgangen af 1953) blev det slået fast, at Skandinaviens strategiske betydning for USA – og for Sovjet – bl.a. lå i dets geografiske placering på luftruten mellem Nordamerika og hjertet af det vestlige Rusland og midtvejs mellem London og Moskva. ⁸³

Ifølge Norges forsvarsminister Hauge i 1950 regnede USA med, at flyvepladser i Norge ville have væsentlig betydning som baser for eskorterende USAF-fly (dvs. til eskorte for USAs Strategic Air Command's (SAC) strategiske (atom)bombefly). Imidlertid var den norske afvisning af fredstidsstationering – i modsætning til den danske – fra

⁸² Olav Riste: Was 1949 a Turning-Point? Norway and the Western Powers 1947–1950, i: Olav Riste (ed.); anf. arb., s. 142f.; FRUS 1949, IV, s. 95–101; tilsvarende hed det i et Policy Paper fra Foreign Assistance Correlation Committee i maj 1949 om målene for USAs militære hjælpeprogram (MAP), at de skandinaviske lande havde »a special significance«, både fordi de lå ved Atlanterhavet, og fordi deres geografiske placering »is astride a direct natural approach to the primary sources of Soviet power« (FRUS 1949, I, s. 314).

⁸³ Anthony C. Brown (ed.): Dropshot. The United States Plan for War with the Soviet Union in 1957 (New York, 1978), s. 151; NA, NSC 121, 8.1.1952, s. 6, med tilhørende 'Progress Reports' (20.8.1952 og 25.8.1953). (FOIA Appeal; dokumenterne er frigivet i december 1986 i stærkt beskårne versioner).

starten klar. Alligevel pressede USA (SAC) tilsyneladende så hårdt på i Norge, at der i oktober 1952 efter langvarige forhandlinger blev indgået en strengt hemmelig aftale om, at to flyvepladser ved Stavanger og ved Oslo skulle tjene SAC og dets strategiske luftkrigsførelse med faciliteter for nødsituationer, eskorterende jagerflys operationer, samt genoptankning; jagereskorten måtte ikke fredstidsstationeres i Norge, men kunne ankomme i den tidlige fase af en krig eller en krise.⁸⁴

Dette arrangement med krigs- og krisetidsstationering af USAF-jagerfly minder således tilsyneladende om det, der i foråret 1954 blev opnået enighed om mellem den danske regering og SHAPE/USA vedrørende de to jyske flyvepladser ca. 400 km mod syd. Spørgsmålet er, om der i Washington gjorde sig tilsvarende strategiske planer gældende her? Det er på grund af de mange endnu klassificerede amerikanske akter om sagen ikke muligt at besvare dette spørgsmål entydigt,⁸⁵ men det forekommer sandsynligt, at Pentagon i denne sag i det mindste *også* planlagde i større strategiske baner, og ikke kun var optaget af at styrke forsvaret af selve det danske territorium – som ikke var særlig højt prioriteret iøvrigt i Washington og SHAPE på dette tidspunkt.⁸⁶ Således hed det i indledningen til en lang analyse i juni 1952 fra den rådgivende komité for økonomisk forsvar (EDAC) i Pentagon vedrørende Danmarks leverance af tankskibe til Sovjet, at »Denmark is in a position to provide air bases which are as close or closer to the heart of Soviet industrial power as those any other NATO power could provide«. På ikke mindst denne baggrund frarådede EDAC kraftigt at standse USAs økonomiske bistand til Danmark p.gr.a. tankskibsleverancerne, således som den såkaldte Battle Act ellers stipulerede ved allieredes handelsleverancer af »strategiske varer« (herunder bl.a. tankskibe) til Østblokken; en sådan afbrydelse af al hjælp ville uundgåeligt ødelægge USAs forestående baseforhandlinger med Danmark, og også de tilsvarende forhandlinger med Norge, advarede EDAC.⁸⁷

⁸⁴ Rolf Tamnes; *Norway's Struggle...*, anf. arb., s. 233 og 238; Tamnes anfører bl.a. norske udenrigsministerielle akter som grundlag for disse oplysninger.

⁸⁵ De amerikanske planer for Tirstrup og Vandel blev i sommeren 1953 diskuteret to gange under høringer i Repræsentanhusets bevillingsudvalg, men alt substantielt i udsørgningerne er klassificeret (»discussion off the record«), se Hearings before House Committee on Appropriations, 83rd Congress, The Supplemental Approp. Bill, 1954, Part 2, Military Public Works (Dept. of the Air Force), H.R. 6200 (Washington, 1953), s. 387f. (30.6.1953), og s.st., Mutual Security Approp. for 1954, H.R. 6391 (Washington, 1953), s. 123 (7.7.1953).

⁸⁶ For dokumentation herfor, se Villaume: anf.arb., s. 32–38.

⁸⁷ NA, RG 330, CD 091.3, Denmark (1952), EDAC D-6/1a, 28.6.1952, Danish Tanker Case, upagineret side før s. 1; en månedstid senere meddelte præsident Truman iøvrigt – bl.a. med henvisning netop til en evt. kommende fredstidsstationering af allierede styrker

At Pentagon overvejede også at kunne anvende dansk territorium som udgangspunkt for bombetogter mod sovjetiske militære støttepunkter (flybaser), troppekonzentrationer m.v. i Østeuropa, synes også at bekræftes af den kendsgerning, at foruden en wing dagjagerfly (day-fighters) (Tirstrup) var en jagerbomber-wing (fighter-bombers) – »lette bombe-«, som det lidt vildledende hedder i Udenrigsministeriets fremstilling (s. 89) – planlagt til stationering i Danmark (Vandel). Den uden sammenligning mest anvendte jagerbomber i USAF, og specielt i NATO-styrkerne i Europa, i første halvdel af 1950'erne var F-84G (Thunderjet), som selv med fuld bombe- og brændstoflast havde en aktionsradius på mindst 7–800 km. I 1952 blev F-84G den første énmands jagerbomber, der kunne medføre taktiske atombomber, og i maj samme år blev en sådan enhed stationeret i Storbritannien. I løbet af 1953 udviklede USAF F-84G's evne til at præcisionsbombe fra lav højde. Ved en eventuel stationering i Vandel ville F-84G således kunne nå og effektivt ødelægge mål overalt i DDR, i hele den nordvestlige halvdel af Polen, samt formentlig på de baltiske randstaters kyster.⁸⁸

Også til eskorteringsopgaver var F-84G velegnet; i Koreakrigen blev den flittigt anvendt til at eskortere især USAF's B-29 strategiske bombefly. I juni 1952 var 300 USAF-fly – eskorte-jagerfly, jagerbombere og strategiske bombefly – fredstidsstationeret (til dels på rotationsbasis) på britisk jord, og umiddelbart efter et krigsudbrud ville over 1500 USAF-fly operere fra Storbritannien⁸⁹ – heraf utvivlsomt en betydelig del med strategiske bombeopgaver i Sovjet og Østeuropa, nemlig de relativt langsomme, propeldrevne B-29, B-36 og B-50 bombefly. En beskyttelse af

–, at han havde besluttet ikke at afbryde hjælpen til Danmark (Udenrigsministeriet: anf.arb., II, s. 468ff.).

⁸⁸ Se note 43; NA; RG 218, CDF 1951–53, CCS 360 (12-9-42), Postwar Military Base Requirements, B.P. pt. II, JLPC 418/63, Enclosure »B«, 30.3.1953, s. 47 (Denmark); F.G. Swanborough: United States Military Aircrafts since 1909 (London, 1963), s. 413–419; U.S. Air Force: Air Force. The Magazine of American Airpower, August 1957, særnummer: 'The Golden Anniversary of USAF 1907–1957', s. 247 og 266; Jane's All the World's Aircraft 1955–56 (London, 1955), s. 209f. Med stationering af yderligere en wing jagerbombere på flyvestation Skrydstrup (jvf. note 53) – 50 km syd for Vandel og 200 km fra grænsen til DDR – er det klart, at USAF's offensive potentiel ville øges væsentligt. Som nævnt modtog det danske flyvevåben 1952–57 238 F-84G jagerbombefly under våbenhjælpeprogrammet; de forblev – som det øvrige danske flyvevåben – under dansk kommando, og deres mulige offensive NATO-rolle i en krigssituation blev fra i al fald 1957–58 tilsyneladende stærkt begrænset (se Michael H. Clemmesen: Udviklingen i Danmarks forsvarsdoktrin fra 1945 til 1969 (Rapport til 20. nordiske historikermøde i Reykjavik, august 1987), s. 37–48).

⁸⁹ Swanborough: anf.arb., s. 414f.; PRO, CAB 131/12, D(52)25, 14.6.1952, 'Operations of Units of the USAF from the U.K. in Emergency'; Duncan Campbell: The Unsinkable Aircraft Carrier. American Military Power in Britain (London, 1984), s. 39 og 63.

disse bombefly på deres lufruter tværs over Danmark med dansk baserede USAF-eskortejagere (uden bombelast kunne F-84G fra baser i Jylland nå langt ind over sovjetisk territorium, i princippet næsten til Moskva) må have taget sig ud som en oplagt mulighed for Pentagons og SHAPE's planlæggere, da de i 1951 konciperede planerne om fredstidsstationering i Danmark (og Norge). Et afgørende element i JCS' og SAC's planer for en »strategic air atomic offensive« imod Sovjetunionen på dette tidspunkt var, at den blev sat ind tidligst muligt i en krigssituation; derfor måtte det være af betydning, at de eskorterende fly – og/eller de supplerende jagerbombefly til støtteoperationer – var »på plads« på fremskudte baser i Danmark allerede i fredstid. Ganske vist svækkedes betydningen af den oprindelige eskortefunktion gradvis fra sommeren 1953, da de første af SAC's nye strategiske jetbombefly B-47 (Stratojet) begyndte at ankomme til baserne i Storbritannien; med disse bombeflys store hastighed (svarende omtrent til F-84G's) skete der i de følgende år en gradvis udfasing af B-29 og B-50. Denne udvikling mindskede imidlertid ikke de taktiske jagerbombeflys fortsatte betydning ved støtteoperationer for SAC's strategiske luftoffensiv, herunder angreb på f.eks. taktiske flyvepladser i Østeuropa.⁹⁰

Disse militærstrategiske perspektiver ved en fredstidsstationering af allierede fly i Danmark blev så godt som ikke berørt i den offentlige danske debat. Souschef i forsvarsstaben Erik Kragh havde ganske vist i 1951 i en af V-K-regeringen og værnscheferne anbefalet fremstilling påpeget det skandinaviske lufrums store betydning for »de to parter« under en luftkrig, herunder den store fordel ved »at kunne skyde sine baser så langt frem som muligt«; herved ville flyvetiden kunne nedbringes, intensiteten i angrebene forstærkes og bombelasten forøges, og desuden ville man »opnå bedre muligheder for jagereskorte til sikring af bombestyrkerne. Besiddelsen af flyvepladser i Danmark og Norge vil således give forøgede offensive muligheder i luftkrigen. De vil betyde kortere afstande på den ene side med henblik på den nordlige del af Atlanterhavet og Storbritannien og på den anden side med henblik på visse mål i Østeruropa og Østersøen. Hertil kommer i defensiv henseende

⁹⁰ Swanborough, s. 145; Norman Polmar (ed.): *Strategic Air Command. People, Aircraft, and Missiles* (Annapolis, 1979), s. 33. At jagerbombestyrker generelt – også i NATO-sammenhæng – har en primært offensiv rolle er iøvrigt almindeligt anerkendt i den militære litteratur, se f.eks. M. Friis Møller: *anf.arb.*, s. 139. – Det kan iøvrigt ikke udelukkes, omend det er betydelig mindre sandsynligt, at Pentagon/SHAPE planlagde at stationere en af varianterne af F-86-jager(bombe)flyet (Sabre) i Danmark (Vandel); selv om dette fly havde en noget mindre aktionsradius end F-84G, nemlig omkring 500 km (med fuld bombelast), ville det dog stadig kunne nå mål i det meste af DDR og i det nordlige Polen.

fordelene ved at kunne skyde luftvarslingstjenesten med dertil hørende jagerforsvar frem til dansk territorium«.

Betydningen af bombemaskinernes placering på fremskudte flyvepladser, dvs. bl.a. på dansk territorium, blev igen fremdraget af Erik Kragh i en artikel i *Folk og Værn* i foråret 1952 (altså stadig inden den offentlige debat om stationeringssagen var startet); mest eksplicit blev disse sammenhænge dog taget op i januarnummeret 1953 af *Militært Tidsskrift*, hvor en bemærkelsesværdig, redaktionel artikel i det svenske *Ny Militär Tidsskrift* om Skandinaviens luftstrategiske forhold, set fra svensk synspunkt, bifaldende blev gennemgået. Det påpegedes her, at eftersom de korteste flyveje fra baser i Nordamerika til det vestlige Sovjet gik over Skandinavien, som således lå »i skudlinien«, ville det klart være ønskeligt for begge parter med om ikke direkte fremskudt basering af de strategiske bombefly, så i al fald basering af jagerfly til eskorte i Skandinavien. Bl.a. følgende passus fra den svenske artikel citeredes direkte: »Med baser i det sydlige Skandinavien ville Vest få gode muligheder for flyverangreb mod Østs udstrakte forbindelseslinier gennem Tyskland og Polen eller over Østersøen. En sådan situation ville altså blive et direkte 'horn i siden' på den vestgående Øst-offensiv. Alene risikoen for en sådan flanketrussel kan drive Sovjet til forbyggelsesforanstaltninger mod det sydlige Skandinavien«. ⁹¹

Bl.a. på baggrund af denne artikel tilstillede 15 fremtrædende danskere, heriblandt flere socialdemokrater, d. 2. juni 1953 udenrigsministeren et åbent brev, hvori Bjørn Kraft blev spurgt, om de fremmede flyverstyrker i Danmark eventuelt skulle bruges til eskortering af bombemaskiner, om noget sådant kunne kaldes et defensivt skridt ud fra danske synspunkter, og om hvorledes Kraft ville sikre, at disse flystyrker under fremmed kommando kun blev brugt til dækning af danske tropper; tilsyneladende gav Kraft aldrig noget offentligt svar på brevet. ⁹² To dage efter, at

⁹¹ Erik Kragh: Danmarks forsvar inden for Atlantunionen (Odense, u.å. [1951]), s. 37; E. Kragh: Danmark inden for Atlantunionen, i: *Folk og Værn*, nr. 3, 1952, s. 8; E.H. Wolff: Sveriges strategiske stilling, i: *Militært Tidsskrift*, januar 1953, s. 1 ff. I sidstnævnte tidsskrifts juni-nummer 1954 (altså efter at stationeringssagen var afgjort i Danmark) bragtes en artikel, Denmark and NATO, af brigadegeneral J.A. Upham, U.S. Army, som bl.a. slog fast, at »Denmark ... is ideal from a geographical and topographical standpoint for the establishment of air bases«; ved at sikre nordflanken (dvs. bl.a. Danmark) ville Sovjet og dets satellitter nægtes brug af »tactically and strategically very important air bases already existent or which could be developed« (s. 248f.).

⁹² Information, 2.6.1953; brevet var i foråret 1953 udarbejdet af Dansk Fredsforening, som havde forbindelse til »Bevan-fløjen« i Socialdemokratiet (se Klaus Jørgensen: anf.arb., s. 27f. og 126 (note 12)); Kraft erklærede til Information samme dag, at han en af dagene, når han nærmere havde overvejet spørgsmålet, ville udsende et svar på det åbne brev. Trods søgen i de fem store, landsdækkende regerings- og oppositionsaviser for hele juni 1953 er det ikke lykkedes at finde nogen omtale af et sådant svar.

Hedtoft på den socialdemokratiske partikongres i juni 1953 havde sagt 'nej tak', fremdrog *Nationaltidende* imidlertid spørgsmålet: i et forsøg på at tilbagevise Hedtofts argument om, at en flystationering »i den nuværende situation« ville være af tvivlsom militær værdi, citerede den konservative avis det liberale, velorienterede svenske *Dagens Nyheter* for, at NATOs militære ledelse havde en anden vurdering end Hedtoft: »De strategiske bombemaskiners muligheder for at udføre deres angreb uden beskyttelse af jetjagere, som skulle have fremskudte baser, er blevet betragtet som meget små«. ⁹³

Ud over de her nævnte tilfælde synes de bredere strategiske perspektiver ved en fredstidsstationering ikke at være blevet rejst i den danske offentlige debat.

De strategiske perspektiver og Hedtofts nej

Spillede militærstrategiske overvejelser som de ovennævnte om en fredstidsstationerings offensive muligheder en rolle for Hans Hedtofts nej d. 23. juni 1953 – tre uger efter det åbne brev til Kraft? Det virker langt fra usandsynligt, specielt i betragtning af Hedtofts ufravigelige (*sine qua non*) to første af de fem punkter fra december 1952, nemlig dels, at flyvepladserne skulle være rent taktiske (hvormed Hedtoft utvivlsomt har villet understrege, at selv om de stationerede fly ifølge de foreliggende planer kun skulle være taktiske: jager- og jagerbombefly, så måtte de ikke bruges i strategisk sammenhæng), ⁹⁴ dels, og vigtigst af alt, at de amerikanske fly ikke måtte flyttes fra Danmark og bruges andre steder uden den danske regerings godkendelse. Når Hedtoft netop da lagde stærkest mulig vægt på dette sidstnævnte punkt, skyldtes det næppe kun en frygt for, at USAF-flyene i givet fald skulle blive indsat i en »lokal krig« i f.eks. Grækenland (det eksempel, ambassadør Anderson refererede Hedtoft for at have anført; han havde muligvis her en grænsestrid i tankerne mellem Grækenland og Bulgarien, som var blusset op i begyndelsen af august 1952). Som bl.a. de amerikanske kilder antyder, var årsagen formentlig nok så meget en stigende bekymring over den »befrielses-« og »tilbagerulnings-«-strategi over for de »tilfangetagne nationer« i Østeruropa, som den kommende (fra januar 1953) amerikanske udenrigsminister John Foster Dulles havde lanceret under sin og

⁹³ Nationaltidende, 25.6.1953; se iøvrigt også Frit Danmark, nr. 6, 1953, artiklen Kampen om baserne.

⁹⁴ Således som den hemmelige norsk-amerikanske aftale fra oktober 1952 tillod; muligvis har Halvard Lange i dyb fortrolighed informeret Hedtoft om denne aftale.

Eisenhowers kampagne op til præsidentvalget i november 1952, i udtrykkelig opposition til den afgående Truman-administrations »inddæmnings«-strategi over for Sovjetblokken. Set i lyset af Socialdemokratiets – og iøvrigt samtlige øvrige danske partiers – adskillige gange siden 1949 officielt udtalte, grundlæggende politik om aldrig at tillade dansk territorium anvendt som udgangspunkt for angreb mod Øst, kom bekymningerne over denne offensive retorik efter alt at dømme til at veje tungt i den givne situation – og tilsyneladende endnu tungere end det ellers vigtige krav om dansk jurisdiktion over det stationerede flyverpersonel.

Hedtofts beslutning om at afvise stationeringen synes i virkeligheden at kunne tidsfæstes tidligere end til juni 1953, nemlig snarere til januar samme år. En række begivenhedsfaktorer konvergerede for den socialdemokratiske partiledelse i december/januar 1952/53:

- bekymringen over den nye Eisenhower/Dulles-administrations udenrigspolitiske kurs;
- en voksende utilfredshed i partiet med NATO-forsvarsbudgettets byrder;⁹⁵
- Krafts uforsigtige støtte til NATO-rådsresolutionen, der udtrykte støtte til Frankrigs krig i Indokina;
- grundlovsforliget i begyndelsen af januar, som åbnede en lang valgkamp op til april-valget, hvor ledelsen frygtede et stemmetab til de NATO-kritiske partier (især det Radikale Venstre);
- mødet i udenrigspolitisk nævn midt i januar, hvor regeringen meddelte, at den uden Socialdemokratiets vidende havde forhandlet i et år med SHAPE om en øget dækningsstyrke i Slesvig-Holsten;
- de svenske og finske broderpartiers fortroligt afgivne advarsler imod en allieret fredstidsstationering i Danmark;
- og ikke mindst: specielt Hedtofts stigende skepsis mht. stationeringsforhandlingerne, især p.gr.a. USAs afvisende holdning til hans 'punkt nr. (1)'.

Alt sammen pegede det for i hvert fald Hedtoft (måske til dels inspireret af Bodil Koch) i retning af, at Socialdemokratiet fra nu af måtte træde tydelig(ere) i profil i forhold til V-K-regeringen i NATO-anliggender. Da det i løbet af januar blev helt klart for Hedtoft, at USA ikke ville lade den danske regering være (med)bestemmende om, hvordan USAF-flyene, der angiveligt kun skulle styrke forsvaret af Danmark, i givet fald skulle anvendes, og da USA tilsyneladende heller ikke ville gå ind på kravet om

⁹⁵ Se herom i Villaume: anfarb., s. 61 ff.

dansk jurisdiktion over det amerikanske basemandskab, regnede den socialdemokratiske top næppe længere med i sidste ende at sige ja. At den alligevel lod en dør stå åben indtil juni, kan måske ikke mindst skyldes et ønske om ikke at give indtryk af eftergivenhed over for den sovjetiske protestnote i slutningen af januar imod en eventuel stationering; de socialdemokratiske ledere – ligesom V-K-partiernes – understregede ofte, både internt og offentligt, og både før og efter de sovjetiske noter, at partiets endelige afgørelse ville blive truffet ud fra rent danske hensyn og interesser.⁹⁶

Hedtofts kategoriske insisteren på sit »punkt nr. (1)« synes som nævnt ikke desto mindre at pege på, at det netop var hensyn til en eventuel provokationsvirkning i forhold til Sovjetunionen – med efterfølgende mulige sovjetiske modforholdsregler, rettet imod dansk territorium –, som spillede en yderst vigtig, og formentlig afgørende rolle i den socialdemokratiske ledelses *interne* overvejelser. Af de tre årsager, Hedtoft på juni-kongressen gav for sit og partiets nej, var derfor kun det første øjensynlig af reel karakter:

Omtalen af et muligt stærkt *modsetningsforhold* mellem de stationerede styrker og den lokale befolkning er utvivlsomt en hentydning til, at det ikke havde været muligt at få USA til at acceptere kravet om ren dansk jurisdiktion over styrkerne. Henvisningen til *Norge* er derimod overraskende, for så vidt som det klare norske nej i sensommeren 1952 (ligesom i januar 1952) ifølge alle tilgængelige konfidentielle og offentlige kilder betød, at den danske partiledelse allerede dengang (august/september 1952) *ikke* længere tillagde et dansk-norsk følgeskab i denne sag nævneværdig – og i hvert fald ikke afgørende – betydning. Desuden havde den norske udenrigsminister Lange d. 16. januar 1953 udtrykkeligt erklæret i Stortinget, at Norge ville hilse det med glæde, hvis forsvaret af nordflanken blev styrket med en fredstidsstationering i Danmark – og kun dér; Norge stod ikke over for et tilsvarende tilbud, sagde Lange, idet NATO respekterede den norske afvisning tilbage i 1949 (i noter til Sovjet) af fremmede baser i fredstid. Ganske vist havde Kraft fortroligt over for de socialdemokratiske ledere antydnet, at den norske regering i virkeligheden håbede på, at et dansk ja senere ville kunne bane vejen for et ja også i Norge, men i al fald de danske socialdemokrater anså åbenbart ikke (mere) dette for sandsynligt.⁹⁷ Alt i alt bekræfter denne undersøgelse

⁹⁶ Se f.eks. H.C. Hansens arkiv, folder »Stationeringsproblemet«, Referat af samtale i udenrigsministeriet 8.9.[1952]; Hedtofts arkiv, folder »Foran folketingsvalget 21.4.1953«; Socialdemokratiske Noter 1952–53, nr. 10, s. 687 (Hedtofts tale på juni-kongressen).

⁹⁷ Langes udtalelser er cit. i J.J. Holst: *anf. arb.*, bd. II, s. 78f.; H.C. Hansens arkiv, Referat af samtale i Udenrigsministeriet 8.9.[1952].

således ikke Erik Beukels tese om, at Norges nej til permanent fredstidsstationering direkte gjorde et dansk ja til en »indropolitisk umulighed« for de danske (socialdemokratiske) beslutningstagere.⁹⁸

At nødvendigheden af at følges med Norge dukkede op igen i juni 1953 – og i H.C. Hansens diskussioner i State Department i november og på NATO-rådsmødet i december – kan formentlig ses som et signal til Washington om, at Socialdemokratiet nu var (rede til at gå) i kontakt med den norske regering med henblik på udarbejdelsen af et fælles kompromisforslag, som måske til dels var inspireret af krigs- og krisetidsstationerings-løsningen i den norsk-amerikanske aftale fra oktober 1952 (som Lange sandsynligvis i al fortrolighed havde informeret sine danske partifæller om), dels lå i forlængelse af det fælles forslag om en rotationsordning, som Lange og Kraft havde fremført over for Acheson tilbage i februar 1952. Den socialdemokratiske regeringspresse skrev da også i forbindelse med beslutningen i december 1953 om den modificerede udbygning af Tirstrup og Vandel til »hjælpeflyvepladser«, at disse dermed blev klassificeret »på praktisk talt samme måde som tilsvarende flyvepladser i Norge«. ⁹⁹

Hvad endelig angår Hedtofts henvisning på kongressen til dækningen af *Slesvig-Holsten* som forudsætning for en stationering, er det værd at bemærke, at denne betingelse først dukkede op lige efter mødet i udenrigspolitisk nævn i januar 1953, hvor den nordtyske dækningsstyrke blev et politisk stridsspørgsmål mellem regering og opposition – og altså netop på det tidspunkt, hvor det syntes klart for Hedtoft, at USA ville afvise »punkt (1)«. De socialdemokratiske ledes problem var, at de ikke over for offentligheden – og endnu mindre over for den kritiske fløj i partiet – mente at kunne afsløre den amerikanske insistensen på udelukkende selv (via SHAPE) at bestemme, hvordan USAF-enhederne i Danmark i givet fald skulle anvendes. Derfor greb de lejligheden i januar 1953 til at indføre den nye betingelse, som endda ud fra en rent militær synsvinkel syntes at have så meget for sig, at V-K-partierne senere (efter det socialdemokratiske nej) var tilbøjelige til at tilslutte sig den.¹⁰⁰

⁹⁸ Beukel: anf.arb., s. 61; J.O. Krag sagde senere iflg. Bjøl, at det »ingen afgørende rolle« spillede, at Norge allerede havde sagt nej, fordi det »i forvejen havde bundet sig på hænder og fødder over for russerne« (Bjøl: anf.arb., s. 412 (note 81)); på trods heraf argumenterer Bjøl dog for, at det norske standpunkt havde ganske stor betydning for de danske socialdemokratiske ledere (s. 286f.) – andetsteds (s. 131) fremhæver Bjøl indenrigspolitiske begrundelser (jvf. nedenfor).

⁹⁹ Socialdemokratiske Noter 1953–54, nr. 2–3, s. 157.

¹⁰⁰ Da det med Parisaftalerne (oktober 1954) stod klart, at betingelsen skulle blive opfyldt med Vesttysklands optagelse i NATO, var der da heller ingen danske socialdemokrater (eller andre), der nu antydede accept af en stationering. Tværtimod understregede

Den socialdemokratiske ledelses problem blev nemlig uundgåeligt også V-K-mindretalsregeringens problem. Allerede før januar 1953 havde Kraft, både internt og fra folketingets talerstol, ligesom socialdemokraterne lagt vægt på dansk jurisdiktion, måske ikke mindst af hensynet til regeringspartneren Venstres mange jyske (landbo)vælgere, som næppe kunne begejstres over udsigten til flere tusinde unge, vellønnede og måske uregérliche amerikaneres naboskab. Det synes i al fald statsminister Erik Eriksen at have indset.

Var det da trods alt ikke hensynet til den hjemlige opinion – i og uden for Socialdemokratiet – og/eller valgtaktiske overvejelser, der i sidste instans var afgørende for den socialdemokratiske partiledelses nej til stationeringen, således som det ofte er blevet fremført?¹ Formentlig ikke. Som Erik Beukel anfører i sin analyse, synes partiet i 1952 at have været nogenlunde enig om tilslutning til stationering »i princippet« (omend Beukel nok overdriver enigheden lidt, jvf. kritikken i dele af den jyske partipresse i juli og »Bevan-fløjens« aktiviteter). Ganske vist var der, iflg. J.O. Krags senere udsagn, en stemning imod stationeringen hos »ledende partifæller landet over«, men ikke i særlig grad i rigsdagsgruppen eller i fagbevægelsens top;² ved en aktiv, offentlig kampagne for sagen – i stil med

Rasmus Hansen i folketinget d. 20.10.1954 regeringens erkendelse af, at der ganske vist kunne anføres »en meget stærk militær argumentation for en stationering«, men at regeringen »som bekendt af politiske grunde« ikke ønskede den (Folketingstidende 1954–55, sp. 328). Niels Amstrups opfattelse (i: E. Bjøl, P. Hansen og N. Amstrup: Verdenspolitik (Kbh., 1971), s. 208f.), at Socialdemokratiets krav om en øget allieret hærstyrke i Slesvig-Holsten i sig selv var den betingelse, som stationeringsforhandlingerne strandede på, er således alt i alt ikke særlig plausibel. For en lignende – fejlagtig – kobling mellem de to spørgsmål, se Rolf Tamnes: Kamp mot russerne..., anf.arb., s. 57ff.; general Erik Kragh kalder i sin retrospektive: Kommentarer til et halvt århundredes forsvarspolitik (Kbh., 1974) Hedtofts Slesvig-Holsten-betingelse for stationering i 1953 for »det rene nonsens« (s. 38).

¹ Se f.eks. Arne O. Brundtland: Dansk sikkerhetspolitisk problematik, i: Internasjonal Politikk, nr. 2–3, 1964, s. 286f.; Erik Kragh: Kommentarer til..., anf.arb., s. 38; Eric S. Einhorn: National Security and Domestic Politics in Post-War Denmark. Some Principal Issues, 1945–1961 (Odense, 1975), s. 33; Tage Kaarsted: De danske ministerier 1929–1953 (Kbh., 1977), s. 490 (Kaarsted synes at mene, at det var Erik Eriksens stationeringsskeptiske udtalelser i april 1953, der gjorde et socialdemokratisk ja indrepolitisk prohibitivt; herimod taler bl.a., at både Thorkil Kristensen og Kraft omgående dementerede deres statsminister: V-K-regeringens 'positivt sonderende' stilling til stationering var uændret); Nikolaj Petersen: Denmark and NATO 1949–1987. FHFS-notat nr. 2/1987 (Oslo, 1987), s. 24ff. Også i marxistisk orienterede arbejder anføres de indenrigspolitiske faktorer som de dominerende, se f.eks. Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd, II (Kbh., u.å.), s. 21, og H.E. Avlund Frandsen: Klasesamarbejde og klassekamp – den sociale, økonomiske og politiske udvikling i Danmark 1940–78 (Kbh., 1980), s. 150.

² Beukel: anf.arb., s. 58; Bjøl: anf.arb., s. 393 (note 18). De samvirkende Fagforbunds formand Eiler Jensen havde i begyndelsen af oktober 1952 givet stationeringstanken sin klare støtte (Social-Demokraten, 6.10.1952).

regeringens – kunne i al fald et stort flertal i partiet og blandt vælgerne sikkert være opnået for et konkret forslag. Partiledelsen med Hedtoft i spidsen havde i marts 1949 vist, at den ikke rystede på hånden, når der skulle træffes betydningsfulde, men upopulære afgørelser, som den anså for udenrigs- og sikkerhedspolitisk nødvendige: ledelsens opbakning bag (og dermed hovedansvar for) Danmarks tilslutning til Atlantpagten skete på trods af, at en opinionsundersøgelse få uger tidligere (i februar 1949) havde vist, at kun knap hver tredje socialdemokratiske vælger gik ind for dansk tilslutning, mens 40 pct. var for fortsat neutralitet. Denne indstilling var utvivlsomt også styrende for Hedtoft i vinteren 1952/53, da stationeringsafgørelsen reelt blev truffet;³ da denne blev offentliggjort i juni 1953, skete det på et tidspunkt, hvor det indenrigspolitiske pres på Socialdemokratiet var lettet (efter april-valgets fremgang for partiet), og hvor også den partiinterne opposition var svækket (jvf. »Bevan-fløjens« opløsning). Der var næppe nogen tvingende indenrigspolitiske grunde for Socialdemokratiet til på dette tidspunkt at sige nej til fredstidsstationering.⁴

Det er da også bemærkelsesværdigt, at en opinionsundersøgelse, der viste et klart flertal imod stationering (og kun 20 pct. for), blev foretaget få uger *efter* Hedtofts nej på juni-kongressen (og den blev iøvrigt først offentliggjort midt i oktober); når Socialdemokratiets ledere – og senere også Venstres – i efteråret 1953 og sidenhen henviste til en bred folkelig modstand imod stationering som den afgørende begrundelse for deres eget nej, var der således nok tale om en vis efterrationalisering.⁵ Selv om

³ I nogle håndskrevne optegnelser af Hedtoft (udaterede, fra tidligst december 1952 og senest februar-marts 1953, mest sandsynligt fra december 1952), 'Om aktuelle problemer i dansk udenrigspolitik (Stockholm) efter tilslutning til A-pagten 1949', hedder det bl.a., at det partimæssigt var »vanskeligt for mange at kapere omstillingen i forsvarsspørgsmålet«, særligt »i visse egne, fordi de Radikale har taget en ren taktisk betonet stilling«; herefter har Hedtoft noteret: »Min erfaring: Argumenterer vi vort standpunkt igennem, forstår folk det også – men det gør ondt. Forstå det!« Specifikt om »baserne« har Hedtoft blot noteret følgende stikord: »Uafklaret. Dansk jurisdiktion. Under dansk kommando til vor rådighed!«. Notaterne er indlagt i Forhandlingsprotokol for Socialdemokratisk Forbund (1.12.1949–21.2.1960) (ABA), og er derfor muligvis optegnelser til et mundtligt indlæg på et hovedbestyrelsesmøde i partiet.

⁴ J.O. Krag angav ganske vist senere over for Bjøl (anf.arb., s. 131), at partiets nej til dels havde en indenrigspolitisk baggrund, idet en stationeringsbeslutning mentes at ville vanskeliggøre en kommende regeringsdannelse med det Radikale Venstre. Dette moment behandles også i Beukels analyse (s. 54 ff.), hvor det efter min mening korrekt konkluderes, at i det omfang dette hensyn spillede en rolle, var det mindre tungtvejende for Hedtoft end for H.C. Hansen; sidstnævnte var desuden (iflg. Bjøl, s. 150) ikke særlig engageret i stationeringssagen (hvilket iøvrigt bekræftes af de amerikanske kilder, hvori kun Hedtoft optræder som partiets repræsentant over for den amerikanske ambassade).

⁵ For opinionsundersøgelsens tal, se Beukel, s. 50; se f.eks. Hedtoft i Folketinget d. 22.10.1953 (Folketingstidende 1953–54, sp. 382 f.); interview med Rasmus Hansen i Folk

der næppe på noget tidspunkt har været et overbevisende flertal i befolkningen for en fredstidsstationering (den eneste opinionsundersøgelse om sagen er den nævnte, fra august 1953), forekommer det rimeligt at slutte, at den målte, klare modstand i vælgerkorpset snarede var en følge af end (d) en afgørende årsag til Socialdemokratiets nej.

Konklusion

Med det generelle forbehold, at alle danske (og visse amerikanske) statslige akter om stationeringssagen stadig er utilgængelige, kan jeg – omend på til dels andre præmisser – tilslutte mig Erik Beukel, når han (ganske vist efter at have brugt en stor del af sin analyse på at diskutere de indenrigspolitiske faktorer) konkluderer (s. 58), at kun fordi den socialdemokratiske partiledelse af *andre* – dvs. udenrigs- og sikkerhedspolitiske – grunde ikke anså fredstidsstationeringen for værd at trumfe igennem, spillede hensynet til partisammenhold, opinion og eventuelle fremtidige regeringsmuligheder en rolle for den endelige afgørelse. Mens Beukel kun (på grund af sit begrænsede kildemateriale) var i stand til at formulere dette som en hypotese blandt flere andre mulige, kan det på grundlag af de til denne undersøgelse anvendte – især amerikanske – konfidentielle kilder med stor sandsynlighed fastslåes, at det udslagsgivende her var den amerikanske pure afvisning af det socialdemokratiske (og dermed *de facto* det danske) ultimative krav (punkt (1)) om, hvad der reelt var en dansk vetoret over de i Danmark stationerede USAF-flystyrkers anvendelse i en given situation – således at det sikredes, at flyene var »under dansk kommando til vor rådighed«, som Hedtoft udtrykte det. Den amerikanske afvisning af dette krav, hvis ultimative karakter sandsynligvis var udsprunget af den socialdemokratiske utryghed ved den nye amerikanske Eisenhower/Dulles-administrations fremtidige udenrigspolitik, kunne kun forstærke netop denne utryghed, ikke mindst i en situation, hvor der internationalt omsider viste sig visse afspændingstendenser efter Stalins død og våbenstilstandsforhandlingernes fremskridt i Korea i foråret 1953.⁶

Samtidig stod det utvivlsomt ubehageligt klart for Hedtoft, at han umuligt direkte kunne afsløre det amerikanske nej til sit punkt (1) for

og Forsvar, jan/febr. 1954, s. 6; Thorkil Kristensens artikel 'Danmark og NATO', i: Fremtiden, nr. 9, 1953, s. 8f., samt sammes artikel i Nationaltidende 14.12.1953, 'Flyvepladser og stationering'.

⁶ J.O. Krag nævnte iflg. Bjøl (s. 131) specifikt Stalins død og de heraf følgende afspændingshåb som den udenrigspolitisk motiverede del af baggrunden for partiets nej til stationering.

offentligheden (og sandsynligvis har han heller ikke gjort det for andre end en snæver kreds af sit eget partis top), da det jo uundgåeligt måtte virke provokerende for Sovjetunionen og vække spekulationer i Danmark om USAs og NATOs potentielt ikke udelukkende defensive militærstrategiske planer i forbindelse med brugen af dansk territorium. I stedet valgte han som regel i mere generelle vendinger at henvise til den internationale situations udvikling som det, der i sidste instans måtte være udslagsgivende ved den endelige afgørelse i sagen; ved en enkelt lejlighed – talen i august 1953 – kom Hedtoft dog meget tæt på offentligt at antyde USAs afvisning af punkt (1).

På den anden side bekræfter bl.a. det amerikanske (og britiske) materiale også Beukels tese om, at hensynet til de indenrigspolitiske faktorer, herunder især jurisdiktionsspørgsmålet, dog spillede en rolle for partiets afgørelse – men altså næppe var udslagsgivende. Derimod kan der ikke findes holdepunkter i det her benyttede materiale for Beukels antagelse (s. 59 ff.) om, at Norges nej til fremmede baser i fredstid gjorde et dansk ja indenrigspolitisk prohibitivt.⁷

Hvad regeringspartierne angår, synes Venstres mere og mere tvetydige holdning til sagen at have været dikteret af en loyalitetskonflikt, hvor ønsket om fuldt ud at opfylde de internationale forpligtelser i NATO-samarbejdet til en vis grad kolliderede med hensynet til partiets ikke særlig internationalt orienterede eller indstillede vælgere, især i Jylland, som kunne blive direkte berørt i denne sag (jvf. Erik Eriksens udtalte skepsis i april 1953). De Konservative synes derimod hele tiden at have været indstillet på at acceptere en stationering uden de store betænkeligheder, omend partiledelsen (Ole Bjørn Kraft) i al fald i starten knyttede visse betingelser om dansk jurisdiktion og dansk NATO-kommando til. Hvor fast man i givet fald ville have stået på disse betingelser, er det på det foreliggende grundlag vanskeligt at sige; de angel-saksiske kilder tyder dog på, at i hvert fald Kraft var beredt til at strække sig ganske langt for at imødekomme de allierede ønsker, selv om heller ikke han på den anden side var upåvirket af en fredstidsstationerings mulige provokationseffekt over for Sovjetunionen og den dermed forbundne risiko for Danmark i en akut situation (jvf. f.eks. hans samtale med Eden i januar 1953).

⁷ Denne undersøgelse støtter således heller ikke Rolf Tamnes' (polemisk tilspidsede?) tese om »det på mange måter pavlovske syndrom i dansk utenrikspolitikk, nemlig ønsket om parallel-kjøring med Norge« (Kamp mot russerne..., anf.arb., s. 53). Derimod kan der nok tales om en vis ligesindethed, omend nordmændene – i al fald i perioden 1949–1954 – i næsten alle vigtige sager var mere NATO- og USA-loyale end danskerne (se nærmere herom i Villaume: anf.arb.).

Set i lyset af den viden, vi i dag har om, hvor bekymrede de danske beslutningstagere var over Danmarks ekstremt udsatte stilling i det samlede Atlantpagtforsvar i de første fem-seks år efter 1949, og hvor marginal en betydning, et effektivt forsvar af dansk territorium i virkeligheden tillagdes i de NATO-allieredes hovedkvarterer i disse år, hvor alliansens ressourcer var begrænsede,⁸ forekommer det retrospektivt nærmest uundgåeligt, at flystationeringsforhandlingerne mellem USA/NATO og Danmark strandede; de to parter talte fra starten om forskellige ting. Mens de danske beslutningstagere forestillede sig et allieret tilbud om en hårdt tiltrængt forstærkning af det danske (luft)forsvar med allierede fly, stationeret på danske, taktiske flyvepladser og under dansk kommando og jurisdiktion, var Washingtons og SHAPE's projekt, således som det er blevet sandsynliggjort ovenfor, at oprette to fremskudte amerikanske baser for USAF-jager- og jagerbombefly i stil med dem, man havde eller var i færd med at oprette i en række andre NATO-lande og andre lande med naboskab til Sovjetunionen (»stepping stones«, som den slags baser kaldtes af de amerikanske militære planlæggere), baser, som i krigstilfælde foruden til forsvar af det danske luftterritorium også ville kunne anvendes til (og endda være velegnede til) direkte offensive (atom)bombemissioner mod Østeuropa og/eller – i al fald i de oprindelige planer – til eskortering af USAF's strategiske bombefly med baser i Storbritannien. Deres geostrategiske placering i Jylland – midt i den atomare »skudlinie«, halvvejs mellem Storbritannien og de potentielle bombemål i Øst – må have taget sig tiltrækkende ud i Pentagon.

Hvorfor lagde USA alligevel ikke større pres på de danske beslutningstagere i denne sag, end tilfældet tilsyneladende var? Antageligvis blandt andet, fordi USA og NATO allerede var – eller var ved at blive – dækket rimeligt ind med baser i naboområderne (Storbritannien, Holland, Belgien, Vesttyskland, samt i krisesituationer som vist også i Sydnorge). I denne situation var det danske nej nok generende (jvf. SACEUR's memo i november 1953), men dog til at leve med. I en vis forstand kan der siges at have været et interessefællesskab mellem beslutningstagerne i Washington og København, som også i bredere forstand illustrerer småstaten Danmarks relative magt i forhold til begge stormagter, på linie med de prestige/provokations-kategorier, Erling Bjøl har opereret med – og iøvrigt på linie med understregningen i de senere års småstatsteoreti-

⁸ Se herom i Villaume: *anf.arb.*, s. 32–49, og Nikolaj Petersen: *Abandonment vs. Entrapment: Denmark and Military Integration in Europe 1948–1951*, i: *Cooperation and Conflict*, vol. XXI (1986), s. 169–196.

ske undersøgelser af den stormagtsallierede småstats indflydelse i forhold til stormagten:⁹

USA var på sin side ikke interesseret i at lægge så tungt et pres på danskerne i denne delikate sag, at den amerikanske indflydelse og prestige i Danmark blev sat på spil – jvf. f.eks. udenrigsminister Acheson's stærke understregning til ambassaden af kun at anvende milde overtalelelsesmetoder og ikke tale om »krav«, men om »ønsker«, i al fald hvad angik de punkter, som gik ud over NATOs standardbaseaftaler. Og de danske beslutningstagere – og i tilfældet især socialdemokraterne – kunne på deres side over for USA henvise til, at de vurderede en fredstidsstationering, som USA ønskede den (uden dansk indflydelse på flystyrkernes anvendelse og med basepersonellet under nærmest eksklusiv amerikansk jurisdiktion) som provokerende for Sovjetunionen og dermed potentielt direkte farlig for Danmarks sikkerhed, og desuden egnet til at øge den folkelige skepsis vedrørende NATO-politikken og NATO-medlemsskabet. Når det kom til stykket, ønskede hverken Washington eller København således at presse en fredstidsstationering igennem, når den kunne skade begge parter mere overordnede interesser.¹⁰

Det var derfor også en naturlig konsekvens, at der opnåedes enighed om en kompromisløsning med øvelses-, krise- og krigstidsstationering,

⁹ Erling Bjøl: *Power of the Weak*, i: *Cooperation and Conflict*, vol. IV, no. 3 (1968), s. 162f.; Ulf Lindell & Stefan Persson: *The Paradox of Weak State Power: A Research and Literature Overview*, i: *Cooperation and Conflict*, vol. XXI, (1986), s. 79–97.

¹⁰ Den britiske ambassadør i Kbh. indberettede en uges tid efter Hedtofts nej, at der intet pres havde været på danskerne fra USAs NATO-mission i København »in recent months« i forbindelse med baserne (PRO, FO 371/106166, ND 1022/3, 2.7. 1953, Berthoud to F.O.). I en længere depeche fra USA-ambassaden i Kbh. i juni 1953 om stationeringssagens forløb hed det iøvrigt, at forhandlingerne var mislykkedes dels p.g.a. »issues of principles«, nemlig om styrkerne skulle være under dansk eller NATO/USA-kommando (og i nogen grad p.g.a. jurisdiktionsproblemet), dels p.g.a. både oppositionens og regeringens taktiske hensyn til opinionen og det forestående valg (NA, RG 59, 759.5/6-453, Desp 1312, AmEmb, Cph to State Dept.) – Den danske journalist, der på tidspunktet formentlig havde bedst fat i sagens substans, var iøvrigt Erling Bjøl, som i det amerikanske tidsskrift *The Nation* (18.7.1953) under overskriften: 'Reluctant Allies. Danes Fear McCarthyism' om stationeringsforhandlingerne bl.a. skrev: »The negotiations seem to have been stalled by a disagreement on the question of command«. Dette hang iflg. Bjøl (som havde gode kontakter til Socialdemokratiets top) sammen med den danske (socialdemokratiske) bekymring over dels McCarthyismen, dels Foster Dulles' »liberation policy«; denne bekymring formulerede Bjøl derefter direkte i et retorisk spørgsmål (som endda kunne opfattes som et direkte citat af en ledende politiker eller embedsmand): »How would we be sure that American planes based in Denmark, only a few hundred miles from Russia, would not be used to 'liberate' the countries behind the Iron Curtain – particularly since the Americans apparently do not want to put them under the same command as the Danish defense forces?« Bjøl kommenterede: »Preoccupation with this question, more than anything else, has made the Danes unwilling to grant the air bases«.

kombineret med en styrkelse af det danske flyvevåben gennem leverancer af fly fra USA under våbenhjælpeprogrammet, en løsning, som i det mindste tilfredsstillende det danske ønske om at undgå en spektakulær, permanent fredstidsstationering af USAF-enheder, og som samtidig afspejlede den gradvise ændring i de amerikanske militærplanlæggeres tænkning, som fandt sted fra 1954 under indtryk af den teknologiske udvikling. Denne gjorde i stigende grad de fremskudte baser meget sårbare p.g.r.a. de kortere flyvetider, som overgangen til de langt hurtigere jet(bombe)fly medførte. Spørgsmålet blev første gang indgående drøftet i en indflydelsesrig, fortrolig Rand-studie fra april 1954 (under ledelse af Albert Wohlstetter). Den foreslog, at de fremskudte baser burde nedprioriteres og snarere anvendes til brændstofoptankning o.lign., således at bombeflyene i fredstid kunne begrænse deres tilstedeværelse på baserne til korte perioder. Rand-rapportens anvisninger blev i vidt omfang fulgt i Washington, som fra 1957 gradvis reducerede antallet af oversøiske baser.¹¹

Selv om de amerikanske ønsker om permanent fredstidsstationering i Danmark således efter alt at dømme kølnedes også ud fra rent militære grunde i løbet af 1954, fastholdt de Konservative og Venstre endnu et par år senere, i juli 1956, et ønske om, at spørgsmålet skulle undersøges af det i 1955 nedsatte forsvarsudvalg, som skulle forberede en ny dansk forsvarsordning under hensyntagen til den våbenteknologiske udvikling og landets økonomisk-financielle muligheder.¹² I udvalgets (fortroligt-stemplede) betænkning fra februar/august 1957 hed det da også, at selv om en stationering af allierede flystyrker ville betyde en – begrænset – forøgelse af forsvarrets effektivitet, var det fra militærsagkyndig side blevet anført, at der ikke i samme grad som tidligere var (i august tilføjet: øjeblikkelig) interesse for en sådan stationering, bl.a. fordi den under de nu foreliggende krav om spredning ville forudsætte anlæg af flyvepladser ud over, hvad der tidligere ansåes for fornødent; spørgsmålet var således

¹¹ Se nærmere herom i Rolf Tamnes: *Fra SAC til MAB. Nordområderne i amerikansk strategi 1945–1985*. FHFS-notat nr. 1/1986 (Oslo, 1986), s. 12f.; det langtrukne forhandlingsforløb om stationeringssagen 1952–54 kan på denne måde siges at have bidraget til, at der i mellemtiden fandtes andre løsninger end den oprindeligt planlagte, for Danmark politisk-militært penible, permanente stationering; den danske forhalings- og 'holden alle optioner åbne'-politik – som iflg. den schweiziske politolog Daniel Frei er et af småstatens vigtigste instrumenter i forhandlinger med en stærkere magt (se N. Amstrup og I. Faurby: *Studier i dansk udenrigspolitik* (Århus, 1978), s. 198) – kan således siges at have båret frugt.

¹² Ministermødeprotokol for regeringen Hedtoft/H.C. Hansen, 31.7.1956. Forsvarsudvalget af 1955 bestod af repræsentanter for alle folketingets partier, med undtagelse af kommunisterne.

ikke under de nuværende omstændigheder (i august rettet til: for tiden) aktuelt for Danmarks vedkommende.¹³

De en smule løsere formuleringer i august-udgaven af betænkningen hænger muligvis sammen med USAs overvejelser i 1957 om udstationering af (atombævnede) mellemdistanceraketter i europæiske NATO-lande, udmøntet i konkrete tilbud på NATOs ministerrådsmøde i december samme år. Stats- og udenrigsminister H.C. Hansen afviste på Danmarks vegne på samme møde en sådan stationering på dansk jord, idet han henviste til Danmarks tidligere afvisning af at modtage atomammunition »under de nuværende forudsætninger«. Selv om vi endnu mangler såvel de angel-saksiske som det danske konfidentielle kildemateriale vedrørende disse beslutninger fra sidste halvdel af 1950erne, er det en nærliggende antagelse, at med et dansk ja til permanent fredstidsstationering af allierede flyenheder i 1953 ville det have været betydeligt vanskeligere for regeringen i 1957/58 at få de NATO-allieredes/USAs accept af den danske afvisning af såvel atomammunition som mellemdistanceraketter. H.C. Hansen begrundede kort efter NATO-rådsmødet i folketinget den danske stillingtagen med, at »vi i vort område undlader foranstaltninger, som – selv blot med urette – ville kunne opfattes som provokation og dermed vanskeliggøre afspænding« – altså en begrundelse, som svarer nøje til den, der ifølge denne undersøgelse primært lå bag stationerings-nej'et i 1953.¹⁴

Der var således en klar kontinuitet i den danske base- og stationeringspolitik og begrundelserne for den i 1950erne. Men det var også en politik, som havde adskillige facetter. Over for, hvad der er blevet kaldt »den primære trussel« – Sovjetblokken – signalerede den på den ene side ønske om ikke-provokation og afspænding, altså en beroligelsespolitik; på den anden side var den en advarsel om, at man i tilfælde af en direkte trussel imod Danmark ikke ville føre eftergivenhedspolitik, men tværtimod være rede til at modtage allierede flystyrker (og muligvis atomammunition), altså en afskrækkelsespolitik. Over for den, i samme terminologi, »sekun-

¹³ Betænkning om forsvarrets struktur m.v. afgivet af Forsvarsudvalget af 1955. 4. udkast, februar 1957, rettet 21. aug. 1957 (Victor Grams privatarkiv (Rigsarkivet), pk. 11), s. 24f.

¹⁴ Udenrigsministeriet: anf. arb., I, s. 116f.; de Konservative støttede iøvrigt afvisningen af mellemdistanceraketterne på dansk jord, mens de var mere positive over for oplagring af rent defensive, taktiske atomladninger i Danmark (anf. sted). I det officielle, regeringsnedsatte såkaldte 'Seidenfaden-udvalg's redegørelse fra 1970 om dansk sikkerhedspolitik anføres det iøvrigt, at det danske nej til såvel stationering af allierede styrker som oplagring af atomvåben på dansk jord er »begrundet i ønsket om at understrege alliancepolitikens rent defensive karakter«. (Problemer omkring dansk udenrigspolitik (Kbh., 1970), s. 233f.)

dære trussel« – det NATO-allierede USA – signalerede den et ønske om på den ene side afskærmning for at undgå en skærpelse af den primære trussel (dvs. sovjetiske modforanstaltninger rettet imod dansk territorium, fremkaldt af allierede skridt i Danmark), på den anden side en vis integration, nemlig gennem deltagelsen i USAs krisetids- (og øvelses/rotations)arrangementer.¹⁵ Afskærmningselementet havde iøvrigt også en sekundær, indenrigspolitisk dimension, nemlig ønsket om ikke gennem tilstedeværelsen af fremmede (amerikanske) styrker i Danmark – end ikke på fast rotationsbasis – i befolkningen at skabe øget modvilje mod alliancen og vække ubehagelige minder om den fremmede (tyske) besættelseshær i Danmark gennem fem år.¹⁶

På den anden side er det et åbent spørgsmål – som det blandt mange andre er op til kommende forskning at besvare – hvorvidt de danske beslutningstagere, inklusive de socialdemokratiske, gjorde sig dybere overvejelser om en eventuel krisetidsstationerings mulige effekter i forhold til Sovjetunionen; det i dag tilgængelige kildemateriale rummer ingen antydninger af diskussioner – fortrolige eller offentlige – om, i hvilke tilfælde en sådan stationering kunne have den tilsigtede, afskrækkende funktion, og i hvilke tilfælde den tværtimod kunne tænkes at virke kriseoptrappende og dermed øge risikoen for Danmarks inddragelse i en stormagtskonflikt.¹⁷

¹⁵ De her anvendte begreber og termer er dels lånt og tillempet fra John Sanness: *Svensk mønster for norsk alliansefrihet?*, i: *Internasjonal Politikk*, nr. 4, 1977, s. 593–612, dels inspireret af Johan J. Holst: *Lilliputs and Gulliver: Small States in a Great-Power Alliance*, i: Gregory Flynn (ed.): *NATO's Northern Allies* (London, 1985), s. 258–286, samt Rolf Tamnes: *Integration and Screening. The Two Faces of Norwegian Alliance Policy, 1945–1986*. FHFS-notat nr. 5/1986 (Oslo, 1986).

¹⁶ Dette sidste argument blev som vist brugt flere gange af de danske beslutningstagere i fortrolige sammenhænge, og i enkelte tilfælde også offentligt, se f.eks. Thorkil Kristensens artikel 'Danmark og NATO', i: *Fremtiden*, nr. 9, 1953, s. 9.

¹⁷ Dette sikkerhedspolitiske dilemma er iøvrigt næppe blevet mindre efter den i 1976 indgåede (og i 1984 offentliggjorte) bilaterale aftale mellem USA og Danmark om netop i en krise- eller spændingsperiode at stationere 80–120 USAF-kampfly i landet (under det såkaldte COB-program) – en aftale, hvis forudsætninger tilsyneladende bl.a. kan findes i de forhandlinger, der blev afsluttet mellem USA/SHAPE og Danmark tilbage i 1954.

SUMMARY

*United States Air Bases on Danish Soil in Peace Time?**A Study of the Formation of Denmark's Base and Deployment Policies in the North Atlantic Treaty Organization, 1951-1957.*

Since Danish Governmental archives are sealed for a period of at least 50 years, it should be noted that the primary sources of the present article are principally recently declassified diplomatic and military documents of the United States (and Great Britain), and to some extent the Danish actors' private archives.

Before signing the North Atlantic Treaty in 1949, Danish decision makers were assured by Washington that Allied foreign bases in peace time in Denmark proper would not be a consequence of Danish membership of the Atlantic Pact, an assurance that no doubt enhanced Danish public support for the country's membership of the Alliance. In the autumn of 1951, however, US military planners in NATO estimated that an effective air cover of the northern flank of the Alliance required peace time deployment of several hundred Allied (US Air Force) tactical jet fighters in Denmark and Norway. Initially, the Danish Liberal-Conservative minority Government, and subsequently also the Social Democratic opposition leaders, who were concerned about the extremely exposed position of their country in case of war between East and West, accepted in principle the deployment of foreign air forces in peace time – pointing out internally (and partly publicly), however, that Allied forces were to be under Danish peace time command and Danish jurisdiction, thus in effect excluding conventional foreign bases.

After several months of internal political and technical probing, formal negotiations between the governments of Denmark and the United States were to start around the turn of the year 1952/53. In December, 1952, the Danish Foreign Minister, Ole Bjørn Kraft, more or less on behalf of the Social Democratic opposition leadership (whose support for the Government on NATO issues was crucial in terms of parliamentary votes), secretly and informally presented to the Americans a number of Danish 'main points' in the forthcoming negotiations. Two of these points were 'sine qua non': Allied airfields in Denmark must be tactical, and, even more important, the deployed US Air Force units must not be removed from Denmark in order to participate in 'local wars' away from Denmark without the consent of the Danish Government. During the following weeks, the Social Democratic leader, Hans Hedtoft, explicitly told the Americans that he would give Social Democratic (and thereby also Danish) support for a favourable parliamentary decision on a base agreement on the condition that the latter point, which was an absolute prerequisite, was accepted by the US. Washington, however, flatly rejected the Danish demand, stressing that the US Air Force units stationed in Denmark would be under direct Allied SHAPE command, and subsequent US-Danish negotiations soon stalled. At the Social Democratic Party Conference in June, 1953, Hedtoft ultimately announced his party's decision to reject Allied deployment of forces on Danish soil 'under present conditions'.

Contrary to most previous interpretations, the reasons for the Social Democratic refusal are not seen as primarily originating in domestic policy; considerations regarding public opinion and future government cooperation with the small, anti-

NATO and anti-foreign-bases Radical Liberal party had only a limited, secondary bearing on the decision, because the Social Democratic leaders rejected peace time bases and deployment for other reasons, namely, considerations of foreign policy. The decisive factor here was not Norway's refusal to allow foreign bases in peace time, as some have suggested, but rather serious concern among the party leadership (especially Hedtoft) about future US foreign policy under the new Eisenhower/Dulles administration, as expressed in Dulles' aggressive 'liberation' and 'roll-back' rhetoric regarding Communist rule in Eastern Europe; hence, apparently, Hedtoft's crucial 'sine qua non' condition. Trends in the spring of 1953 towards a détente in international relations and a thaw in the Cold War climate confirmed the Danish Social Democrats in their decision. Moreover, the decision is analysed against the background of the overall US strategic war concept of waging an air strategic counteroffensive against the Soviet Union with heavy bombers from US bases in Great Britain; it is shown that the forward-based tactical US Air Force units in Denmark, above and beyond merely defending Danish air territory, were not only capable of, but very likely were also intended to support the air strategic offensive against the Eastern Bloc.

The ultimate source of the Danish base rejection was thus a small-state non-provocation policy towards the neighbouring Soviet big-power, a policy that reasserted itself in 1957, when the Danish Social Democrats, now in Government (and gradually with the support of the liberal-conservative opposition) rejected the US offer of deploying tactical nuclear weapons on Danish soil in peace time. However, the Danish reassurance policy towards the Soviet Union was not one of appeasement; in 1954, the Social Democratic Government was instrumental in working out an agreement with its Allies on the possible deployment of US Air Force units in Denmark in times of serious international tensions or in an emergency, though apparently it was never clarified under what circumstances this kind of deployment was deemed likely to deter a potential attack, or, on the contrary, escalate an emergency, thereby increasing the likelihood of Danish involvement in a big-power conflict.

Struktur og Mentalitet

AKTUELLE TENDENSER I OPFATTELSEN AF DEN FRANSKE REVOLUTION 1789

AF

HENRIK HALKIER

Den politiske arv fra den franske revolution i 1789 er særdeles omfattende. Her institutionaliseredes skellet mellem »højre« og »venstre«. Her holdt »folkets« eller »nationens interesser« sit indtog på den politiske arena som mulig begrundelse for enhver handling lige fra ejendomspropriering, henrettelser og krigsførelse til festlige optog og indførelsen af metersystemet. Og senere er revolutionen blevet udråbt til forbillede for en lang række forsøg på bevidst forandring af samfundene.

En af revolutionens langtrækkende konsekvenser for det politiske liv i Frankrig var en markant polarisering mellem tilhængere og modstandere af omvæltningen, der kan følges ikke blot i 1800-tallet, men helt frem til 1980'erne. Også blandt faghistorikere er bølgerne gået højt. Nogle har identificeret sig med revolutionen, andre har fordømt den. Nogle har villet se den som udslag af frimurerkomplotter og oplysningsfilosofiens undergravende virksomhed; andre som et triumferende borgerskabs opgør med det enevældige despoti; og andre igen har affærdiget revolutionen som en krusning på det franske samfunds fortsatte udvikling i retning af centralisering og modernisering. Så sent som i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 60'erne førtes en livlig strukturhistorisk debat med klare politiske overtoner om hvorvidt 1789 var en klassisk borgerlig revolution, d.v.s. resultatet af en forudgående kapitalistisk udvikling. Den officielle franske historieskrivning om revolutionen, repræsenteret ved professorerne i revolutionshistorie ved Sorbonne, Georges Lefebvre og Albert Soboul, forsvarede denne tese med næb og kløer, mens angelsaksiske forskere, anført af Alfred Cobban, og enkelte dissidenter med tilknytning til den franske Annales-tradition gik til angreb for at likvidere hvad de opfattede som »den kommunistiske ortodoksis myter«.

Her godt 20 år efter den sidste store kontrovers er situationen

tilsyneladende under forandring. Den tidligere direktør for Annales-skolens højborg, »Ecole des Hautes études en Sciences Sociales«, François Furet, har gentagne gange slået til lyd for en afpolitisering af forskningsdebatten, og den nye professor i revolutionshistorie, Michel Vovelle, har ligeledes givet udtryk for et ønske om at komme ud over polariseringen gennem videre empirisk udforskning af den revolutionære periode.

Der er således god grund til, før 200-års jubilæet, at tage nogle af de senere års vægtigste bidrag til debatten om den franske revolutions baggrund og karakter op til overvejelse. Også fordi disse markerer bevægelser i forskningens positioner, både når det gælder revolutionens placering i et længere strukturhistorisk perspektiv og når det gælder opfattelsen af selve den revolutionære periodes karakter. De behandlede arbejder peger således ikke alene fremad mod mulige nye paradigmer indenfor historieskrivningen, men viser i deres eksplicite forholden sig til de eksisterende traditioner også bagud, og de kan derfor kun få en rimelig vurdering på baggrund af en skitsering af de traditionelle frontdannelser indenfor forskningen.

Revolution og myte

Den engelske historiker Alfred Cobban proklamerede i sin tiltrædelsesforelæsning som professor i fransk historie ved Londons University College i 1954, at den fremherskende fortolkning af den franske revolution var intet mindre end en myte.¹ Hermed udløstes en fornyet intensivering af den faghistoriske polemik om baggrunden for og konsekvenserne af revolutionen.

Denne fremherskende, og institutionelt dominerende, »myte« om revolutionen er identisk med hvad man oftest benævner den »traditionelle materialistiske opfattelse«. Traditionen grundlagdes med den franske socialistleder Jean Jaurès' »Histoire Socialiste de la Révolution Française«,² og blev videreudviklet af århundredets skiftende professorer i revolutionshistorie ved Sorbonne – Albert Mathiez, Georges Lefebvre og Albert Soboul. Der er indenfor rammerne heraf og udfra en mere eller mindre eksplicit marxistisk inspiration foregået en omfattende og særdeles værdifuld forskning i specielt revolutionens agrare og folkelige aspekter, hvor massernes rolle som historiens drivkraft betones og den

¹ Alfred Cobban: *The Myth of the French Revolution*, i E. Schmitt (ed.): *Der Französische Revolution*, Darmstadt 1973, s. 170–94 (opr. London 1955).

² Paris 1901–1904.

jakobinske periode fremhæves som revolutionens revolutionære højdepunkt.

Denne, ifølge Cobban, mytologiserende tradition hævder, at revolutionen var en konsekvens af, at de feudale ejendomsforhold ikke længere var adækvate for de nye spirende produktivkræfter. Revolutionen var med andre ord en tilpasning af den juridisk-politiske overbygning til den stedfundne kapitalistiske økonomiske udvikling, og denne historisk nødvendige opgave løstes af det revolutionære kapitalistiske borgerskab i alliance med de folkelige masser. I forlængelse heraf opfatter traditionen de politiske fraktionskampe som udtryk for modsigelser mellem forskellige økonomiske fraktioner indenfor borgerskabet (f.eks. mellem finans- og handelsborgerskabet). Samtidigt fremhæves jakobinerne som den fraktion af borgerskabet, der repræsenterede den mest fremskredne realitetsans og indså nødvendigheden af en alliance med de folkelige kræfter, mens Velfærdskomitéen og den revolutionære terror ses som nødvendige defensive foranstaltninger i en situation hvor kontrarevolutionen truede revolutionens resultater på alle fronter.³

Uden iøvrigt at ville drage paralleller er det iøjnefaldende, at inspirationen til den basale strukturhistoriske figur stammer fra det kommunistiske Manifest, ifølge hvilket de feudale produktionsforhold bliver til lænker for en videre udvikling af de kapitalistiske produktivkræfter og derfor må elimineres; en hypotese der også ligger bag østeuropæiske historikers klassificering af 1789 som den »klassiske borgerlige revolution«.⁴

Cobbans kritik af »ortodoksiens myter« tog udgangspunkt i konstateringen af to forhold. For det første, at feudale relationer i streng forstand var af begrænset betydning i Frankrig i slutningen af 1700-tallet, og at disses eliminerings under revolutionen var bøndernes fortjeneste, hvorfor en sammenkædning af borgerskab og anti-feudalisme må opgives. For det andet, at det revolutionære borgerskab p.g.a. dets involvering i l'Ancien Régime gennem jord- og embedskøb ikke med rimelighed kan betegnes som kapitalistisk; f.eks. kunne Cobban henvise til at kun 13% af trediestandens delegerede til generalstænderne udøvede et kommercielt erhverv. På grundlag heraf udviklede Cobban en alternativ »social fortolkning«, hvor han opfatter revolutionen som resultat af et jordejende

³ Således f.eks. hos Georges Lefebvre: *Quatre-vingt-neuf*, Paris 1939 (eng. overs.: *The Coming of the French Revolution*, Princeton 1967), spec. s. 5 ff; og Albert Soboul: *Précis d'histoire de la Révolution Française*, Paris 1962 (eng. overs.: *The French Revolution 1787-99*, New York 1975), spec. s. 7 ff, 257-96, 471 f.

⁴ Se hertil f.eks. artikelsamlingen *IMSF* (ed.): *Bürgerliche Revolutionen – Probleme des Übergang von Feudalismus zum Kapitalismus*, Frankfurt/M 1979.

embedsborgerskabs utilfredshed med især de økonomiske og sociale uretfærdigheder i embedssalgssystemet, i en periode med adelig politisk reaktion; hans påstand var videre at de revolutionære omvæltninger ikke fremmede kapitalismen, men tværtom hæmmede den igangværende udvikling.⁵

De franske Annales-historikere François Furet og Denis Richet gik endnu videre end Cobban. Muligvis inspireret af George V. Taylors påvisning af de sociale ligheder mellem borgerskabet og adelen⁶ – begge havde indtægter fra både jordejendom og kommerciel virksomhed – beskrev Furet og Richet revolutionen som en kæde af politiske begivenheder der fik sociale følger. I modsætning til den materialistiske traditions hævde af revolutionen som det nødvendige politiske resultat af sociale forandringer, er revolutionen således ikke et uomgængeligt led i den franske udvikling. Snarere må den opfattes som en »politisk fejltagelse«, som forfatterne tildels distancerede sig fra (terroren), og hvis sociale resultat var en styrkelse af den jordejende elite og en forsinkelse af den igangværende kapitalistiske udvikling.⁷

Et helt centralt stridspunkt i 60'ernes forskningsdiskussion var således den traditionelle materialismes sammenkædning af revolution og kapitalisme, både m.h.t. borgerskabets socio-økonomiske grundlag under l'ancien Régime og hvad angår revolutionens langsigtede konsekvenser for det franske samfunds udvikling. Både de traditionelle materialister og deres kritikere identificerede i praksis kapitalisme med noget så vagt som »penge-økonomi«, »kommercialisering« eller »vareudveksling«. Hvis man i stedet fastholder den i et strukturhistorisk perspektiv mere præcise og frugtbare definition af kapitalisme som en kombination af lønarbejde og kapitalakkumulation, så er det vitterligt ikke muligt at lokalisere et omfattende kapitalistisk borgerskab i det franske 1700-tals samfund. Ifølge alle tilgængelige undersøgelser bestod det socioøkonomiske grundlag for borgerskabet på den ene side af førkapitalistiske jordrenter hidrørende fra jord- og/eller embedsbesiddelse og pengeudlån til den

⁵ Se hertil Alfred Cobban: *The Myth of the French Revolution*; Cobban: *A History of Modern France* 1, Harmondsworth 1963; og Cobban: *The Social Interpretations of the French Revolution*, Cambridge 1964.

⁶ George V. Taylor: *Non-capitalist Wealth and the Origins of the French Revolution*, i E. Schmitt (ed.): *Die Französische Revolution*, Darmstadt 1973, s. 288–328 (opr. *American Historical Review* 72, 1966–67). Taylors resultater kendes (ifølge William Doyle: *Origins of the French Revolution*, Oxford 1980, s. 13) allerede fra en upubliceret doktorafhandling fra 1951.

⁷ François Furet og Denis Richet: *La Revolution Française I–II*, Paris 1965 (eng. overs. 1970).

absolutistiske stat, på den anden side af indtægter fra ikke-kapitalistisk handelsvirksomhed og håndværksmæssig produktion, hvis eksistens i en situation hvor markedet var begrænset af politisk-institutionel sikring i form af lav, monopoler og privilegier.⁸ Heller ikke 1700-tallets omfattende ekspansion af de ikke-agrarer aktiviteter ændrede på nogen måde herved.⁹ Borgerskabet var således ikke en frysende gruppe potentielle kapitalister holdt i lænke af et antikveret regime, men snarere via jord- og embedskøb integreret i et modsætningsfyldt forhold til det feudal-absolutistiske system. Den grundlæggende strukturhistoriske figur i den traditionelle materialistiske opfattelse er følgelig – en myte.

Allerede Cobban kunne, bl.a. på grundlag af traditionalisternes egne forskningsresultater,¹⁰ overbevisende demonstrere det før-revolutionære borgerskabs lidet kapitalistiske karakter. Stillet heroverfor måtte Lefebvre og Soboul indrømme, at den kapitalistiske udvikling før revolutionen nok havde været begrænset; til gengæld pointerede de, at revolutionen i hvert tilfælde på længere sigt havde fremmet en kapitalistisk udvikling gennem etablering af lighed for loven, sikring af den frie og lige private ejendomsret etc.¹¹ De traditionelle materialister stillede med andre ord spørgsmålet om revolutionens *sociale oprindelse* i bero og begrænsede sig i stedet til en ren *funktionsbestemmelse*: uanset hvad der udløste revolutionen så fremmede den kapitalismen på længere sigt. Samtidigt gav denne kovending tilsyneladende ikke anledning til metodiske refleksioner, hvorfor resultatet blev en stadig mere inkonsekvent sammenstilling af indbyrdes modstridende metodiske postulater og en empiri, der dokumenterede

⁸ For en opsummering af forskningens resultater m.h.t. borgerskabets socio-økonomiske grundlag, se William Doyle: *Origins of the French Revolution*, Oxford 1980, der iøvrigt er en fortræffelig gennemgang af 60'ernes forskningsdiskussioner; og Michel Vovelle: *La Chute de la Monarchie*, Paris 1972 (eng. overs. Cambridge 1984), s. 62–73 jvf. nedenfor. Et instruktivt eksempel på en kvantitativ undersøgelse af borgerskabets rigdomsformer under l'Ancien Régime er Jean Sentou: *Fortunes et Groupes Sociales à Toulouse sous la Révolution*, Toulouse 1969, der anvender den af de revolutionære regimer indførte administrative registrering af arveerklæringer, »mutations après décès«, som kildemateriale.

⁹ F. Couzet: *England and France in the 18th Century: A Comparative Analysis of Two Economic Growths*, i M. Williams (ed.): *Revolutions 1775–1850*, Harmondsworth 1971, s. 131–66 (opr. *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, 1966).

¹⁰ F.eks. Lefebvre: *Quatre-vingt-neuf*, s. 45–52; eller Soboul: *Précis d'histoire de la Révolution Française*, s. 31–38.

¹¹ F.eks. Lefebvre: *Le mit de la Révolution Française (Critique)*, *Annales Historiques de la Révolution Française* 1956, s. 337–45 (tysk overs. i Walther Grab (ed.): *Die Debatte um die Französische Révolution*, München 1975, s. 72–97); Sobouls forord til den engelske udgave af »Précis d'histoire de la Révolution Française«, New York 1975, s. 9; og Soboul: *A la Lumière de la Révolution Française 1789–1848*, i Soboul (ed.): *Problèmes Paysan de la Révolution Française*, Paris 1976, s. 9–22.

borgerskabets ikke-kapitalistiske karakter og alligevel indeholdt talløse retoriske hentydninger til samme borgerskabs historiske mission.¹²

Omvendt var mytens kritikere ikke i stand til at etablere en bæredygtig alternativ social fortolkning. Det kan naturligvis ikke nægtes, at Cobbans tese om revolutionen som resultat af utilfredshed blandt borgerlige jord- og embedsbesiddere har sin egen snusfornuftige charme, for borgerskabet spillede ubestrideligt en central rolle i omvæltningen og var som social gruppe bl.a. kendetegnet ved jord- og embedsbesiddelse. Men indenfor rammerne af en bevidst a-teoretisk og statistisk orienteret historieskrivning kommer Cobban aldrig videre end til at udpege problemfelter for den videre forskning. En sammenhængende analyse af l'Ancien Régime mangler helt, og det forbliver uklart hvordan f.eks. den voldsomme vækst i urbane aktiviteter såsom handel etc., som de traditionelle materialister har opfattet som et kapitalistisk boom, vil kunne indarbejdes.

Det er naturligvis rigtigt, at *enhver* social fortolkning risikerer at reducere revolutionen til det nødvendige resultat af den forudgående sociale udvikling og dermed overse mulighederne for en selvstændig historisk dynamik i selve den revolutionære proces. F.eks. er den traditionelle materialismes fortolkning af revolutionens politiske fraktionskampe som udtryk for økonomiske modsætninger indenfor borgerskabet et markant udslag af en sådan social reduktionisme. Som nævnt undgik Furet og Richet problemet ved simpelthen at gøre revolutionen til en politisk begivenhed med sociale følger. Dette forekommer dog at være en unødigt drastisk konklusion at drage af manglen på en kvalitativt ny socio-økonomisk udvikling forud for revolutionen, og det synes som om det er bestræbelsen på at optræde i konsekvent opposition til den traditionelle materialisme, der har ført Furet og Richet i retning af en rent politisk forklaring på revolutionen. Det må fortsat være muligt at inddrage grundlæggende politisk-økonomiske forhold i forklaringen på baggrunden for omvæltningen, selvom det revolutionære kapitalistiske borgerskab er forsvundet.

Som nævnt hersker der imidlertid også uenighed om omvæltningens

¹² Den engelske udgave af Sobouls »Précis d'histoire de la Révolution Française« er et iøjnefaldende eksempel herpå. F.eks. kan man læse i det engelske forord fra 1973: »That the revolutionary assemblies were for the most part filled with men from the liberal professions and civil servants, and not heads of Business and trade, in no way alters the fact that the French Revolution was of the greatest importance in the establishment of the capitalist order« (s. 9). Men i det fra fransk oversatte 1962-forord, kan man videre læse: »The revolution is to be explained in the last analysis by a contradiction between the social basis of the economy and the character of the productive forces« (s. 21), hvorefter følger det kommunistiske Manifests formulering; »these chains (the feudal relations of production) had to be broken. They were broken« (s. 22).

konsekvenser. Mens de traditionelle materialister betoner revolutionen som katalysator for kapitalismens udvikling, hævder kritikere præcis det modsatte. Ser man bort fra at begge parter, jvf. ovenfor, opererer med en *meget* bred og upræcis kapitalisme-definition, så er det naturligvis ubestrideligt, at afskaffelsen af den absolutistiske stænderstat og indførelse af en homogen borgerlig stat med upersonlig forvaltning af offentligt kendte love udgjorde en væsentlig forudsætning for mulighederne for senere kapitalistisk udvikling.¹³ Omvendt har revolutionens styrkelse af de subsistensorienterede småbønders ejendomsret bidraget til at forhale differentieringen og proletariseringen blandt de franske bønder og dermed også begrænset mulighederne for etablering af kapitalistiske klasseforhold på landet.¹⁴

I en vis forstand har begge parter således ret, blot indenfor forskellige tidshorisonter. Men samtidigt er det nok så væsentligt at konstatere, at begge parter i deres analyse af det franske samfunds udvikling tilsyneladende kun opererer med en modstilling af feudalisme og kapitalisme. Ved kun at stille spørgsmålet om hvorvidt, eller på hvor langt sigt, den anti-feudale revolution fremmede kapitalisme har man undgået at tage stilling til spørgsmålet om den sociale karakter af det post-revolutionære samfund. En undersøgelse heraf med udgangspunkt i de dominerende udbytningsrelationer i Frankrig efter revolutionen ville nemlig have påvist, at førkapitalistiske jordrenteformer som f.eks. »fermage« og »metayage« var det vigtigste socio-økonomiske grundlag for det nye herskende borgerskab. Dette i og for sig velkendte forhold har den eksisterende forskning imidlertid ikke draget metodiske konsekvenser af, enten fordi man har været uinteresseret i samfundets sociale karakter eller fordi man arbejder udfra den forudsætning, at en borgerlig revolution nødvendigvis skal føre til kapitalisme, og at førkapitalistisk dominans efter revolutionen dermed ville forhindre den traditionelle materialismes historiske regnestykke i at gå op.¹⁵

¹³ Se hertil Göran Therborn: *What Does the Ruling Class Do When It Rules?*, London 1978.

¹⁴ Se hertil Tom Kemp: *Economic Forces in French History*, London 1971; jvf. også T. Aston et al. (ed.): *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*, Cambridge 1985.

¹⁵ E. Labrousse og F. Braudal (ed.): *Histoire Economique et Sociale de la France*, I-V, Paris 1970ff, bd. III.2, s. 675f; og G. Duby og A. Wallon (ed.): *Histoire de la France Rurale*, I-V, Paris 1975ff, bd. III, s. 91f. For overvejelser om de metodiske konsekvenser heraf for en materialistisk historieskrivning i almindelighed og opfattelsen af revolutionens placering i det franske samfunds udviklingsproces i særdeleshed, se Henrik Halkier og Henning Skaarup: *Feudalisme, absolutisme, revolution. Frankrig ca. 1400-1830*, Aalborg Universitetsforlag 1985.

60'ernes diskussion om den franske revolution betød således et markant sammenbrud for den traditionelle materialismes opfattelse af 1789 som det kapitalistiske borgerskabs revolution i overgangen fra feudalisme til kapitalisme, men vel at mærke *uden* at det umiddelbart lykkedes, hverken for traditionen eller kritikerne, at lancere et empirisk holdbart og metodisk reflekteret alternativ hertil. Visionerne om en overordnet strukturhistorisk forklaring på revolutionens placering i det franske samfunds udviklingsproces forsvandt i kampens hede, og man fik i stedet en stærk polarisering mellem de rivaliserende traditioner, ikke blot af faglig art, men i høj grad også med politiske overtoner. Det var ikke så meget myten om revolutionen rent faghistorisk, som revolutionens politiske arv, slaget stod om.

Revolution og struktur

Den polemiske skyttegravskrig fortsatte op gennem 70'erne med uforminsket styrke. I en iøvrigt glimrende opsummering af kritikken af den traditionelle materialismes revolutionsfortolkning lykkedes det således Furet i 1971 at klassificere Sobouls »catéchisme révolutionnaire« som »lenino-poluliste« og »moins marxiste que neo-jacobin«. ¹⁶ Senere kaldte han i bogen »Penser la Révolution Française« Sobouls forskning for »jubilæumshistorieskrivning«, og trak en lige linie fra revolutionens terror-regime til nutidens sovjetiske fangelejre i Gulag. ¹⁷ Den officielle revolutionsprofessor og medlem af det franske kommunistparti Albert Soboul svarede med et modangreb: »Il ne suffit pas de penser la Révolution. Encore faut-il la comprendre«, ¹⁸ mens Michel Pertué bidrog med følgende salut i *Annales Historiques de la Révolution Française*: »Penser la Révolution, c'est ici tout simplement la condamner«. ¹⁹

Ved siden af denne voldsomme polemik bragte 70'erne og første halvdel af 80'erne imidlertid også en markant bevægelse i både de traditionelle materialisters og de *Annales*-inspirerede historikers positioner, både m.h.t. forståelsen af revolutionen i en bredere strukturhisto-

¹⁶ François Furet: *Le Catéchisme Révolutionnaire*, *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, 1971, s. 255–89, senere optrykt i Furet: *Penser la Révolution Française*, Paris 1978 (eng. overs.: *Interpreting the French Revolution*, Cambridge 1981), her citeret efter den franske paperback-udgave, Paris 1985, s. 144 ff.

¹⁷ S. 24–30.

¹⁸ Fra titelbladet på Albert Soboul (ed.): *Comprendre la Révolution – Problèmes Politiques de la Révolution Française (1789–97)*, Paris 1981.

¹⁹ Michel Pertué: *La Révolution Française, est-elle terminée?*, *Annales Historiques de la Révolution Française*, 149, 1982, s. 330–48.

risk sammenhæng, og hvad angår forståelsen af selve det revolutionære forløb som en selvstændig historisk proces.

De nye tendenser markeredes allerede i 1972 da den nuværende professor i revolutionshistorie ved Sorbonne, Michel Vovelle, udgav sit oversigtsværk om revolutionens første år, »La Chute de la Monarchie, 1787–1792«.²⁰ Allerede i forordet understreges det således, at de eksisterende polariseringer mellem Robespierriister og Dantonister (læs: Soboulistier og Furetister)²¹ »contraignent les historiens à préciser et à se définir, ils aident à quitter le confort des sentiers frayés, même si l'on ne partage pas la vision actuellement opposée au schéma reçu«.²²

Vovelles hovedtese er, at mens feudale udbytnings- og underordningsrelationer satte afgørende præg på forholdet mellem bønder og jordejere under l'Ancien Régime, så forhindrede den absolutistiske centralmagts manglende autonomi overfor stændersamfundets privilegerede lag at staten kunne etablere et »oplyst kompromis« mellem adelen og den hastigt ekspanderende borgerlige sektor. Vovelle definerer borgerskabet som den del af trediestanden der udgør den dominerende part i de kapitalistiske relationer, og som lever af profit og ikke af feudale eller førkapitalistiske jordrenter. Dermed bliver omfanget af det egentlige borgerskab (kapitalisterne) temmeligt begrænset: men samtidigt pointerer han den store betydning af »blandingsformer«, d.v.s. personer hvis økonomiske grundlag var baseret på både jordrente og profit. Som helhed havde borgerskabet på trods af sin integration i det feudal-absolutistiske system således intet at tabe, men derimod meget at vinde, ved et opgør med l'Ancien Régime. Den absolutistiske stats funktionsvanskeligheder bliver således først for alvor til et problem i en situation, hvor udviklingen af produktivkræfter og produktionsforhold har skabt et nyt samfund, baseret på den »frie kontrakt« indgået mellem frie og lige individer; d.v.s. et Frankrig i fundamental konflikt med de eksisterende hierarkiske institutioner.

Vovelles fremstilling af selve forløbet henimod og af de første år af revolutionen er mere i tråd med tidligere oversigtsværker fra denne tradition, f.eks. Georges Lefebvres »Quatre-vingt-neuf«.²³ Dog er den

²⁰ Paris 1972, senere ajourført og oversat som »The Fall of the French Monarchy 1787–1792«, Cambridge 1984.

²¹ Den officielle materialistiske traditions tidsskrift, Annales Historiques de la Révolution Française, udgives således af »Société des Études Robespierriistes«, mens Furet bl.a. demonstrerede sin kætteriske tilbøjeligheder i forbindelse med Wajdas »Danton«-film: »Wajdas »Danton« handler om revolutionen, som er frosset til Is«, kronik i Information 10.3.83 (opr. Nouvelle Observateur 1983).

²² Vovelle: La chute de la Monarchie, s. 8.

²³ Jvf. note 3.

bastante kobling mellem politiske fraktionskampe og økonomiske modsætninger indenfor borgerskabet opgivet i forlængelse af den mere nuancerede forståelse af borgerskabets socio-økonomiske karakter, ligesom de forudgående årtiers forskningsdiskussion konstant er at finde under tekstens overflade. Vovelle understreger således, at kontra-revolutionen udgjorde en regulær trussel og ikke blot var et fantasifoster. Han pointerer også, at oplysningsfilosofien nok spillede en væsentlig rolle som ideologisk våben for borgerskabet, men at den oprindeligt var en reformideologi udviklet i aristokratiske miljøer – begge betragtninger i slet skjult polemik mod Furet, jvf. nedenfor.

Der er således ingen tvivl om, at udgivelsen af »La Chute de la Monarchie« markerede et stort fremskridt i forhold til de tidligere mere skematiske fremstillinger. Men uanset dette forekommer centrale elementer i konstruktionen alligevel alt andet end uproblematisk. I synet på borgerskabets sociale karakter overtager Vovelle således »neo-strukturalisten« Régine Robins definition af det »egentlige borgerskab« som værende kapitalisterne,²⁴ samtidigt med at han erkender at store dele af borgerskabets indtægter udgjordes af førkapitalistiske jordrenter. Imidlertid viser det sig, at hovedparten af Vovelles »egentlige borgerskab« udgøres af handelsmænd, og, som han selv lakonisk bemærker, »on aimerait, et ce n'est point problème abstrait, vérifier dans quelle mesure et par quelles transmutations le capital commercial a pu être à l'origine du capital industriel du siècle suivant«.²⁵

Det viser sig m.a.o. at størstedelen af det franske borgerskab under l'Ancien Régime ikke alene tilhørte »marginalborgerskabet« p.g.a. dets tilknytning til det feudalabsolutistiske system, men oven i købet hovedsageligt udgjordes af handelsmænd, hvis historiske forbindelse til industrikapitalismen, i Frankrig som i det øvrige Vesteuropa,²⁶ er uafklaret. Det

²⁴ Udviklet i et både af Vovelle og Furet berømmet forsøg på anvendelse af strukturalistisk inspireret teori indenfor det førrevolutionære franske samfund i forbindelse med et lokalstudie; se Régine Robin: *La Société Française en 1789 – Semur-en-Auxois*, Paris 1970.

²⁵ Vovelle: *La Chute de la Monarchie*, s. 66.

²⁶ Det er hovedsageligt arbejder med udgangspunkt i *Annales* traditionen, der berører problematikken i form af regionale studier, således f.eks. Adeline Daumard (ed.): *Les Fortunes Françaises au XIX Siècle*, Paris 1973; Pierre Cayez: *L'industrialisation Lyonnaise au XIX Siècle – du grande Commerce à la Grande Industrie, I–II*, Lille 1979; og L. M. Cullen og P. Butel (ed.): *Negoce et Industrie en France et en Irlande aux XVIII et XIX Siècles, Actes du Colloques Franco-Irlandais d'histoire* (Bordeaux 1978), Paris 1980. For en introduktion til diskussionen om borgerskabets sociale karakter og den franske vej til industrikapitalismen, se Henrik Halkier: *Dunkle kapitler af en 'stor fortælling': Franske borgere mellem feudalisme og kapitalisme*, i Henrik Halkier m.fl. (ed.): *Hen imod en ny samfundshistorie? Den Jyske Historiker*, Århus 1986.

forekommer på dette grundlag lidet hensigtsmæssigt at betegne udviklingen i det førrevolutionære Frankrig som »kapitalistisk«. Ingen vil naturligvis bestride betydningen af den omfattende kommercialisering, udbredelsen af vare-penge-relationer og – måske vigtigst af alt – 1700-tallets markante forøgelse af borgerskabets rigdomme. Problemet er blot, at anvendelsen af betegnelsen »kapitalisme« reelt foregriber en senere historisk udvikling og dermed truer med at indlægge en nødvendig udviklingslogik i fransk historie.

Dette er imidlertid ikke det eneste problem i bogen, der hænger sammen med spørgsmålet om skelnen mellem forskellige former for sociale relationer. Mens Vovelle således med rette gør meget ud af at gennemgå de feudale udbytningsrelationer der var *kvalitativt* dominerende i det førrevolutionære Frankrig, får man først i et senere afsnit om »dyrkningsformer« ganske kort omtalt nogle angiveligt »moderne jordrenteformer«, der dog viser sig ikke at være mere moderne end at de stadig af Vovelle klassificeres som førkapitalistiske. Faktisk var disse »fermage«- og »metayage«-jordrenter uden konkurrence den *kvantitativt* dominerende indtægtskilde for jordejerne, adelige som borgerlige, i 2. halvdel af 1700-tallet,²⁷ og det blev de som nævnt ved med at være langt op i 1800-tallet. Skelnen mellem forskellige former for førkapitalistiske udbytningsrelationer er traditionelt en særdeles kompliceret affære, men Vovelle forsøger tydeligvis at løse problemet ved at omgå det. Herved umuliggøres på længere sigt en forståelse af det post-revolutionære samfunds sociale karakter. Samtidigt lukker Vovelle også øjnene for et andet vigtigt spørgsmål, som er blevet rejst af Annales-historikere i 60'erne: hvorledes kan man forsvare at tale om feudal dominans under l'Ancien Régime hvor den kvantitativt mest udbredte udbytningsform og den største del af overklassens indtægter stammede fra ikke-feudale udbytningsformer?²⁸

Mens det er ubestrideligt, at Vovelles historiske fremstilling af l'Ancien Régime er langt mere nuanceret end den traditionelle skematik, så drager han fortsat ingen konsekvenser heraf med hensyn til sit begrebsapparat og sin metode. Herved kommer »La Chute de la Monarchie« ufrivilligt til at demonstrere to fundamentale svagheder i den traditionelle materialisme. For det første, at så længe der kun skelnes mellem to former for samfundsmæssige relationer, feudale og kapitalistiske, kommer alle samfund der måtte befinde sig herimellem, som f.eks. det post-

²⁷ Se hertil f.eks. »Histoire Économique et Sociale...« bd. II s. 142 ff, 477 ff; og »Histoire de la France Rurale« bd. II s. 251 ff, 420 ff.

²⁸ F.eks. af E.L.R. Ladurie i »Histoire Économique et Sociale...« bd. I.2, s. 635, jvf. note 27.

revolutionære Frankrig, til at henligge i tasmørke. For det andet, at så længe der ikke skelnes mellem kvalitativ og kvantitativ samfundsmæssig dominans bliver det særdeles vanskeligt at redegøre for den historiske udviklingsproces i et så sammensat samfund som det franske. Har vi med Vovelle fået en meget mere nuanceret form for materialistisk historisk skrivning, så mangler der endnu at blive draget metodiske konsekvenser heraf.

Indenfor Annales-traditionen er det mest omfattende bud på en nytolkning af den franske revolutions placering i et større historisk perspektiv kommet fra François Furet i den tidligere omtalte, og desværre noget vanskeligt tilgængelige, programmatiske essay-samling fra 1978, »Penser la Révolution Française«.²⁹ For Furet er det afgørende nye ved revolutionen ikke som hos de traditionelle materialister af økonomisk natur, nemlig kapitalismens gennembrud, men derimod politisk, dvs. gennembruddet for det han kalder den »demokratiske politiske sociabilitet«. Det traditionelle feudale samfund havde således været kendetegnet ved en »hierarkisk politisk sociabilitet«, d.v.s. at det politiske system og de politiske adfærdsformer byggede på over- og underordningsrelationer, som f.eks. i vasal-, stands- og embedssalgs-systemerne. Absolutismens administrative centralisering betød imidlertid undertrykkelse og desorganisering af traditionelle adelige magtcentre uden at staten var i stand til at skabe en ny dominerende klasse til erstatning herfor – det nye bureaukrati havde nemlig, modsat den gamle adel, intet legitimitetsprincip for sin magtudøvelse. Gennem sin centralisering og undertrykkelsen af hierarkiske politiske former muliggjorde – ja ligefrem fremmede – staten udviklingen af en kvalitativt ny politisk organisationsform, den »demokratiske politiske sociabilitet«. Denne kom f.eks. til udtryk i de filosofiske selskaber, hvor folk som frie og lige individer kunne mødes og diskutere politiske og moralske spørgsmål, og disse organisationers funktion blev derfor først og fremmest at skabe konsensus blandt medlemmerne, d.v.s. at producere politisk opinion.

Denne nye form for politisk sociabilitet havde ifølge Furet tre vigtige karakteristika. For det første kom abstrakte filosofiske ideer til at spille en altdominerende rolle i den demokratiske diskurs, fordi al praktisk politisk virksomhed i samfundet var effektivt monopoliseret af den absolutistiske

²⁹ For udførligere introduktion til Furets position, se Lynn Hunts anmeldelse i *History and Theory* 20, 1981, s. 313–23; Claude Leforts anmeldelse i *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, 35, 1980, s. 334–52; Jack A. Goldstones anmeldelse i *Theory and Society* 13, 1984, s. 679–713, eller Henrik Halkier og Henning Skaarup: *François Furet og fortolkningen af den franske revolution*, (Pré)publications, Romansk Institut, Århus Universitet, 92, 1985, s. 3–16.

stat. For det *andet* opfattedes alle problemer som værende i bund og grund politiske, d.v.s. menneskeskabte og eliminerbare: der eksisterede ikke objektive grænser for, kun subjektive modstandere af, revolutionen. For det *trede* betød statsmagtens i teorien almægtige karakter, at demokraternes magtopfattelse reelt blev lige så absolutistisk som l'Ancien Régimes – blot blev Gud skiftet ud med Folket i absolutismens demokratiske spejlbillede. I sidste halvdel af 1700-tallet lammedes den franske stats funktionsduelighed af indre stridigheder blandt adelen, og hermed skabtes et politisk vakuum som den demokratiske ideologi invaderede gennem valgene til generalstænderne i 1789. Den demokratiske ideologis erobring af den politiske magtsfære anses af Furet for et afgørende historisk brud mellem revolutionens forhistorie og selve dens forløb. Den demokratiske ideologis tre karakteristika betød tilsammen, at »folkets interesser« i abstrakt forstand blev det eneste legitime hensyn, og at ethvert problem for revolutionen blev tilskrevet folkefjendtlige elementers konspiratoriske komplotmageri. Drevet frem af fraktionskampenes stadig voldsommere egalitært-demokratiske retorik gled revolutionen således hurtigt fra »komplotteoriene« over i en accelererende politisk terror og sluttelig ud i den europæiske storkrig. Revolutionens udvikling må m.a.o. ses som skiftende og stadig radikalere grupper opnåelse af ideologisk monopol på at optræde som »symbolsk inkarnation« af folket, og logikken blev først brudt ved Robespierres fald i 1794, hvor det egentlige repræsentative demokrati endeligt undertrykte det »direkte og symbolske revolutionære demokrati«.

Der er ingen tvivl om, at Furet med sin energiske og velskrevne kritik af den traditionelle materialismes revolutionsfortolkning og lanceringen af et helstøbt alternativ hertil, har skrevet en af de seneste års mest tankevækkende bøger. Samtidigt er problemerne i konstruktionen imidlertid åbenlyse. For det *første* fremstilles relationen mellem stat og samfund som værende af særdeles ensidig natur. Mens staten tydeligvis har indflydelse på samfundet når f.eks. absolutismen fremmer kapitalismen eller eliminerer adelen som dominerende klasse, er relationen den modsatte vej stort set fraværende. Hvad der er den socio-økonomiske baggrund for absolutismens tiltag – f.eks. for den centralisering, som er et så afgørende led i Furets forklaringsmodel – ligger hen i det dunkle. For det *andet* savnes en forklaring på hvorfor absolutismens undertrykkelse af traditionelle hierarkiske former førte til udviklingen af lige netop den *demokratiske* politiske sociabilitet – også fordi fransk absolutisme var på sit højeste næsten 100 år før f.eks. oplysningsfilosofien og andre »demokratiske« fænomener. Furet forekommer fanget i sine komplementære to-polsbegreber, fordi desorganiseringen af én hierarkisk form udmærket kunne

have ført til etableringen af en anden, sådan som det f.eks. tidligere var sket i Frankrig ved overgangen fra lens - til stænderstaten. Opkomsten af den demokratiske politiske sociabilitet kræver m.a.o. en positiv forklaring, som Furet imidlertid ikke forsøger at give. For det *trede* forekommer det, at selvom Furet har sin væsentligste – og mest originale – pointe i betoningen af den revolutionære demokratiske retoriks »egenlogik«, så ender den interne systemlogik med at tage overhånd. Idet Furet opgiver sin og Richets tidligere insisteren på revolutionens begrænsede betydning og i stedet betoner den revolutionære periode som et afgørende historisk brud, kommer den revolutionære proces til at fungere fuldstændigt løsrevet fra sin socio-økonomiske kontekst og selv de konkrete politiske tiltag lades ude af betragtning. Dette er særligt problematisk når man betænker, at revolutionen jo ikke udgjorde ét langt venstreskred, men også indeholdt tiltag fra f.eks. jakobinernes side vendt mod det »folkelige venstre« i form af de parisiske sans-culottes.

Det virker således som om Furet trods alle gode intentioner på væsentlige punkter er endt som et negativt spejlbillede af den traditionelle materialisme. Økonomiens determinans er blevet erstattet med ideologiens, men den grundlæggende tankefigur er for så vidt stadig lige skematisk. Ikke desto mindre har forsøget på at analysere den revolutionære periode som en selvstændig social proces virket særdeles inspirerende, og det er nu op til andre at anvende Furets provokation til en konstruktiv forskningsindsats.

Revolution og mentalitet

Udover de ovenfor omtalte polemiske udladninger er der imidlertid også fremkommet et mere substantielt forsøg på at give Furet svar på tiltale, nemlig af Michel Vovelle, i bogen »Breva Storia Della Rivoluzione Francese« fra 1979,³⁰ der giver et bud på, hvad der var det nye ved den franske revolution som social proces i en større mentalitetshistorisk sammenhæng.

Vovelles intention kommer tydeligt frem i titlen på den tyske oversættelse: »Die Französische Revolution – Soziale Bewegung und Umbruch der Mentalitäten«. ³¹ Hermed er Vovelles forhold til Furet også antydnet, nemlig en programmatisk afvisning af dennes idealisme: »Ich (stimme) keineswegs mit dieser Ablehnung jeder sozialen Dimension innerhalb der revolutionären Ereignissen überein«. ³² I stedet plæderes der for at

³⁰ Rom 1979.

³¹ München 1982.

³² S. 149.

mentalitetshistorien skal ses i snæver sammenhæng med den øvrige historieskrivning, og samtidigt pointeres det at fremkomsten af nye opfattelser af det revolutionære brud må bygge på nye forskningsresultater, og ikke blot være »Interpretationsübung« på grundlag af den eksisterende forskning à la Furets »Penser...«.

Selve bogen indledes med en længere oversigt over l'Ancien Régimes krise og revolutionens forløb, der i hovedsagen fremstår som en stærkt komprimeret udgave af »La Chute de la Monarchie«. Muligvis p.g.a. den længere tidshorisont, der nu går frem til 1799, dementeres det oven i købet eksplicit, at den franske revolution umiddelbart skulle have medført overgang til en anden produktionsmåde, idet Vovelle lokaliserer kapitalismens gennembrud til midten af 1800-tallet. Ikke desto mindre tager undersøgelsen af revolutionens rolle som skaber af forudsætninger for den senere kapitalistiske udvikling fortsat afsæt i det kommunistiske manifests velkendte formulering om kapitalismens uafvendelige sprængning af de feudale lænker.³³ Hovedparten af bogen udgøres imidlertid af en oversigt over de eksisterende mentalitetshistoriske ansatser. Først gennemgår Vovelle revolutionen som »levet erfaring« i form af oprørets forskellige udtryk. Han påviser her, at angsten for sygdom, nød og krig har en lang historisk tradition på linie med den konstante folkelige mistanke om komplotmageri indenfor overklassen, og at reaktionen herpå traditionelt har været uroligheder og opstande, ofte i form af kollektiv voldsudøvelse. Igen og igen viser det sig, at den revolutionære proces medførte en transformation af disse spontane udladninger til mere kontrollerede former som f.eks. terroren, der også kan ses som en systematisk skrækkampagne overfor revolutionens politiske modstandere. Samtidigt etablerede revolutionen nye centrale ideologiske værdier såsom folket, friheden og lykken, der blev dyrket både i en systematisk og semi-religiøs officiel iscenesættelse, men som også kan vises at have haft indflydelse på de brede massers holdning til mange forhold indenfor hverdagslivet; det gælder f.eks. synet på døden og kærligheden.

Skulle ovenstående have givet indtryk af, at Vovelles bog om revolutionens mentalitetshistorie er en i hovedsagen kalejdoskopisk appetitvækker er det næppe helt forkert - og i bedste overensstemmelse med forfatterens intentioner. Men selvom arbejdet på området er i en indledende fase, kan konturerne af nogle mere principielle vanskeligheder allerede anes. Udover at Vovelles mere ligefremme omgang med produktionsmådediskussionen gør problemerne med den ateoretiske analyse af det post-revolutionære Frankrig mere iøjnefaldende, er det alvorligste spørgsmål

³³ S. 69.

vanskelighederne med at integrere mentalitets- og socialhistorie. Nok lykkes det for Vovelle at etablere en plausibel social- og idehistorisk baggrund for f.eks. de grasserende »komplotteorier« og den revolutionære terror; begge fænomener som Furet søger at deducere logisk ud fra oplysningsfilosofien og den »demokratiske politiske sociabilitet«. Men i praksis bevæger Vovelles mentalitetshistorie sig sjældent ud over en bredpenslet fremstilling af dagliglivet kombineret med en fremstilling af de revolutionære massers forestillingsverden, under pointering af at den revolutionære periode medførte forandringer heri. Der søges m.a.o. i meget ringe udstrækning etableret en forbindelse til de langsigtede økonomiske, sociale og institutionelle udviklingstendenser, som Vovelle diskuterer i f.eks. »La Chute de la Monarchie«. Den begrænsede relatering af »den store« til »den lille« historie truer reelt med at reducere Vovelles mentalitetshistorie til en samling farverige detaljer og til lokal-kolorit.

På denne baggrund er der i virkeligheden ikke større tematisk afstand fra Vovelles bog til klassikere indenfor den traditionelle materialistiske historieforskning som f.eks. Albert Sobouls studier i parisisk folkeliv,³⁴ eller Georges Lefebvres beskrivelse af landbefolkningens social-psykologi i forbindelse med 1789-urolighederne, kendt som »La Grande Peur«.³⁵ I det særdeles polemiske klima synes Vovelles afstandtagen fra de skematisk-materialistiske fortolkninger og hans beskæftigelse med noget så luftigt som »mentalitet« imidlertid at have været nok til at gøre bogen til en varm kartoffel blandt traditionelle materialister. Først efter at have været udsendt i adskillige år på italiensk og tysk udkom bogen på fransk – efter den traditionelle materialismes førstemand Albert Sobouls død i 1982 og Vovelles overtagelse af Sobouls stilling ved Sorbonne. Paradoksalt nok fik den en begejstret modtagelse også blandt traditionelle materialister,³⁶ så selvom forandringen ikke var overvældende, var behovet for forandring det åbenbart.

Også forskere inspireret af Annales-skolen har på det seneste beskæftiget sig med den revolutionære periodes karakteristika. Det centrale værk er den amerikanske historiker Lynn Hunts bog »Politics, Class and

³⁴ Les Sans-culottes parisiens en l'An II, Paris 1958, senere forkortet og oversat som »The Sans-culottes«, Princeton 1980.

³⁵ Paris 1932 (eng. overs. London 1973).

³⁶ Se f.eks. Ph. Goudjards anmeldelse af »La Mentalité Révolutionnaire, Société et Mentalité sous la Révolution Française«, Paris 1985, i La Pensée 247, 1985; eller J. Godechots anmeldelse af samme værk i Annales Historiques de la Révolution Française 262, 1985.

Culture in the French Revolution« fra 1984.³⁷ Her pointeres ud fra en eksplicit inspiration fra Furet revolutionens rolle som skaber af en ny politisk kultur, hvorefter denne kultur undersøges gennem en kombination af studier af den revolutionære retorik og sociologiske undersøgelser af de revolutionæres baggrund. Ved at betragte revolutionens umådelige udladning af ord som én stor tekst, der kan analyseres ved hjælp af metoder hentet fra litteratur- og tekstkritikken, lokaliserer Hunt den revolutionære retoriks centrale omdrejningspunkter, nemlig den selvbevidste skabelse af en ny nation, én og udelelig, på basis af en ny social kontrakt, der sikrer frihed og lighed og de politiske processers gennemsigtighed. Den nye politiske kulturs centrale værdier medvirkede imidlertid samtidigt til at skabe problemer for revolutionen. F.eks. medførte kravet om politikens gennemsigtighed en konstant mistænkeliggørelse af valgte organer. Samtidigt svækkedes disse organers muligheder for at kunne fungere medierende mellem forskellige samfundsinteresser (handel, jordejendom o.s.v.) af det forhold, at dyrkelsen af nationens enhed principielt gjorde enhver særinteresse, og i sin yderste konsekvens al organiseret ekstra-statslig politisk virksomhed, suspekt; hvilket ifølge Hunt gav Napoleon gode muligheder for efter revolutionens fraktionskampe og direktorietidens politiske kaos at kunne fremstå som inkarnationen af den abstrakte folkevilje. Endvidere lægges der stor vægt på analyser af symbolerne indenfor den revolutionære politiske kultur, konkret gennem en undersøgelse af hvorledes Marianne med den frygiske hue endte med at blive republikkens fremmeste symbol. Bogens anden halvdel søger gennem computer-analyser af valgresultater fra 1790'erne at etablere en fransk politisk geografi der, måske en anelse forbavsende, udpeger de mindst udviklede/stratificerede regioner som de mest radikale. På tilsvarende vis undersøges den sociale sammensætning af den nye politiske elite, der, måske mindre overraskende, viser sig at være domineret af det urbane borgerskab.

»Politics, Class and Culture« er således et særdeles vidtfavnende projekt, som indeholder både ny empirisk viden og meget stof til eftertanke, ikke mindst m.h.t. forsøget på at etablere indre sammenhænge og modsætninger i den revolutionære retorik, og m.h.t. pointeringen af den revolutionære symboliks betydning. Men Hunts eksplicitte Furet-inspiration demonstrerer også hvilke vanskeligheder et forsøg på at indløse dennes forskningsprogram kommer til at stå overfor. Ved Hunts

³⁷ Berkeley 1984. For en udførlig introduktion, se Uffe Østergaard: *The Symbolic Nature of Modern Politics – the French Revolution Reconsidered*, *French Politics and Society* 12, 1985, s. 23–33.

symbolanalyser, som ved andre former for mentalitetshistorie, er det således til tider noget vanskeligt at afgøre, hvad der er samtidens opfattelse af symbolet og hvad der er forfatterens tilbageprojiceringer. Symbolanalyserne er i sagens natur af en relativt »luftig« karakter, men i forbindelse med analyserne af den revolutionære retoriks indre sammenhænge er savnet af en social- og idéhistorisk kontekst meget udtalt. Det gælder f.eks. i forhold til revolutionens historiske baggrund, som Hunt går let henover, uanset at både de fremanalyserede nøglebegreber (men næppe deres specifikke kombination) og det politisk aktive byborgerskab var velkendte størrelser under l'ancien Régime, og ikke opstod spontant i forbindelse med trediestandens udnævnelse af sig selv til »Nationalforsamling« 17.6.89. Savnet af en bredere historisk kontekst gælder imidlertid også selve den revolutionære periode, fordi Lynn Hunts sociale analyser ikke i væsentligt omfang bliver relateret til retorik-analyserne.³⁸ F.eks. forekommer det rigtigt at pege på de ideologiske forudsætninger som den revolutionære diskurs etablerede for Napoleons-tiden,³⁹ men på den anden side skete skredet mod kejserdømmet jo ikke i noget socialt vakuum. Reelt ender Hunt således i samme situation som inspiratoren Furet, nemlig at det bliver ideologien der determinerer den historiske udvikling, men modsat Furet bliver det oven i købet uklart, hvorledes den revolutionære proces overhovedet blev sat igang.

En sådan reduktion af historien til lingvistik og diskurs-analyser er naturligvis langt fra uproblematisk. Det har absolut heller ikke været den erklærede hensigt med Lynn Hunts arbejde; meningen var tværtom at integrere sociale og politiske analyser. Når det alligevel ender med at fremstillingen i praksis falder fra hinanden i to uafhængige dele, så kan det skyldes den meget blodfattige og kvantitativt orienterede karakter af projektets sociologiske del. Her mangler helt en kvalitativ karakteristik af borgerskabets samfundsmæssige position og ændringerne heri, der kunne have bidraget til forståelsen af baggrunden for den revolutionære diskurs opkomst, karakter og udvikling. »Politics, Class and Culture« har således ikke sin force i den helhed bogen ønsker men ikke opnår at sammentænke, men snarere i de inspirerende ansatser til nye tilgange på enkeltområder, som senere vil kunne indpasses i en større – og mindre ideologideterministisk – helhedsopfattelse af den revolutionære periodes baggrund og forløb.

³⁸ Jvf. Robert Darnton: *Revolution sans Revolutionaires*, New York Review of Books, 31.1.85.

³⁹ For et forsøg herpå, se Henrik Halkier: *Republikken der blev væk – revolution, politik og social transformation i Frankrig ca. 1750–1840*, Den Jyske historiker 38–39, 1986.

Revolutionsprofessoren Georges Lefebvres »Quatre-vingt-neuf«, der var skrevet i anledning af 150-året for 1789-revolutionen, blev udgangspunkt for Cobbans kritik og dermed hele 60'ernes forskningspolarisering. Vil noget tilsvarende blive resultatet, når revolutionsprofessor og formand for den officielle faghistoriske jubilæums-komité, Michel Vovelle, i 1989 udgiver sit 200-års festskrift? Vurderet på baggrund af 70'ernes og 80'ernes udviklingstendenser indenfor historieskrivningen synes mulighederne herfor at være beskedne.

Udviklingen har nemlig både ført til en bredere og mere alsidig form for revolutionshistorie, og til en konvergens m.h.t. de to traditioners konkrete interessefelt, uanset at der stadig eksisterer en betragtelig forskel mellem vægtningen af socio-økonomiske og ideologiske faktorer. Hvad der imidlertid er mindre heldigt er det forhold, at de grundlæggende strukturhistoriske problemer vedrørende det franske samfunds udviklingsproces, som var udgangspunktet for den oprindelige diskussion, stort set er forsvundet fra forskningens synsfelt. Det er måske ikke så underligt, når man tænker på hvilken krank skæbne der er blevet den traditionelle materialismes basis-overbygningsmodel eller de generelle teorier om overgang fra feudalisme til kapitalisme til del. Vejen til den faghistoriske guillotine er brolagt med hyper-generaliseringer af denne type. Men fraværet af et større strukturhistorisk perspektiv er alligevel alt andet end uproblematisk, fordi historieskrivningen fortsat indeholder mange implicitte antagelser om disse uhåndterlige forhold.

1989 bliver næppe startskuddet til endnu et 10-års international kontrovers, men forhåbentligt kunne jubilæet give anledning til, at man forsøgte at tænke ud over de nuværende positioner og skabe nye og metodisk overvejede synteseforsøg. Noget sådant ville utvivlsomt udvikle sig til en øretævernes holdeplads, men det ville unægteligt være et forfriskende indslag i en for tiden alt for defensiv materialistisk historieskrivning.

Program eller ej?

OM UDFORSKNINGEN AF TYSKLAND I DEN ANDEN VERDENSKRIG

AF

AAGE TROMMER

Både de store og de små sejrherre i anden verdenskrig har forlængst igangsat og i alt væsentligt afsluttet deres officielle krigshistorier – først magterne i vest, fra 1960'erne også russerne. At det lod vente på sig med det tabende Tyskland, forundrer ikke, men i 1974 udsendtes i DDR første bind af værket »Deutschland im zweiten Weltkrieg«. Det vesttyske »Militärgeschichtliche Forschungsamt«, der hidtil havde markeret sig gennem en række monografier i serien »Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte«, udsendte i 1979 første bind af det i alt til ti bind planlagte »Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg«. De hidtil udkomne fire første bind, der går til vinteren 1941–42, skal her diskuteres.¹

Den »ledende historiker« i »Forschungsamt«, Manfred Messerschmitt, understreger i indledningen til første bind, at forskerholdet ikke har haft krigshistorie i traditionel forstand for øje, men militærhistorie forstået som historien om »die Gesellschaft im Kriege« (I, s. 17). Værket henvender sig til den samtidshistorisk interesserede læser, student og elev, ligesom det vil bidrage til udbredelsen af »historische Kenntnisse« i forbundsværnet (I, s. 21). Trods dette brede sigte skal ingen beskyldes værket for utidig pop. Det understreges, at der ikke er tale om en officiel fremstilling i den forstand, at det er Forbundsrepublikkens synspunkt,

¹ Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 1. *Wilhelm Deist, Manfred Messerschmitt, Hans-Erich Volkmann & Wolfram Wette*: Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik. 765 sider. 2. *Klaus A. Maier, Horst Rohde, Bernd Stegemann & Hans Umbreit*: Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent. 439 sider. 3. *Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann & Dettel Vogel*: Der Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der »non belligeranza« Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten. 735 sider. 4. *Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller & Gerd R. Ueberschär*: Der Angriff auf die Sowjetunion. 1172 sider + korthæfte med 27 kort. Stuttgart 1979ff.

der fremlægges, ligesom der i overensstemmelse med princippet om forskningens frihed kan og må konstateres forskellige standpunkter og grundholdninger trods bestræbelserne på at fremlægge »ein möglichst in sich stimmiges Gesamtwerk« (I, s. 12, 15). At det har voldt kvaler med de afvigende synspunkter, skal siden hen påvises.

Bind I behandler krigen forhistorie. Enhver fremstilling, der befatter sig med de brune år fra 1933 til 1945, må forholde sig til den nazistiske ideologis beskaffenhed, Hitlers placering inden for det nazistiske system samt Hitlers eller regimets udenrigspolitiske mål. Hvad beskaffenheden angår, afviser Messerschmitt den marxistiske agentteori som »unzutreffend«, hvilket næppe forekommer overraskende, men vil ikke lægge sig fast hverken på totalitarismeteorien eller på en speciel fascismeteor, blot holde fast ved nationalsocialismen som »eine besondere Erscheinungsform des Faschismus« (I, s. 18). Med hensyn til problemet om Hitlers person medgiver han, at polykratibegrebet har sin anvendelighed, men »festzustellen ist, dass niemand Hitler die Steuerung des Kurses aus der Hand genommen hat« (I, s. 18). Det var i sidste ende Hitler selv, der ville krigen og bestemte over dens mål og mening. Og meningen med den var »die Hegemonie in Europa«, der »in Hitlers rasseideologisch fixierter Sicht darüber hinaus die Lösung der »Raumfrage« für die kommenden Generationen ermöglichen (sollte)« (I, s. 19). På spørgsmålet, om Hitler havde endnu videregående mål om verdensherredømmet, glider Messerschmitt af med bemærkningen, at det forblev intentioner, der i alt væsentligt var uden betydning for forberedelsen og føringen af krigen. Messerschmitt placerer sig dermed som *intentionalist* i klar modsætning til *funktionalisterne*, som det nu om dage hedder i den internationale forskningsjargon, omend ikke helt ude på den fløj, hvor intentionalisternes store gamle mand, Andreas Hillgruber, har placeret sig.²

Anmelderen skal med det samme bekende kulør og melde sig som funktionalist med hensyn til opfattelsen af Hitlers udenrigs- og krigspolitik. Det skal bemærkes, at intentionalisterne alt i alt er dominerende blandt vesttyske forskere, mens de mere »kætterske« funktionalister fortrinsvis findes udenlands. Messerschmitt befinder sig således i det bedste hjemlige selskab, og det samme er tilfældet med forfatterne af bindets fire store afsnit.

² En kort oversigt over den nyere forskningsdebat er givet af Alf W. Johansson, Hitlers vilja och strukturernas makt, (Svensk) Historisk Tidskrift, 1986, s. 216–28. Se også Ian Kershaw, The Nazi Dictatorship, London 1985, i særdeleshed kap. 6 om den nazistiske udenrigspolitik. Væsentlig er den af H.W. Koch redigerede samling af afhandlinger, Aspects of the Third Reich, London 1985, i særdeleshed Kochs indledninger til de forskellige afsnit og hans eget bidrag om operation »Barbarossa«s genesis (s. 285 ff.).

Wolfram Wette skriver om ideologier, propaganda og indenrigspolitik som forudsætninger for det tredje Riges krigspolitik. Han konstaterer, at befolkningens flertal allerede i Weimar-perioden var modtagelig for en militarisering af samfundslivet, hvilket fremmede i det mindste en accept af, at magtanvendelse eller, som det hedder nu om dage, vold også kunne appliceres på udenrigspolitikens område. På dette grundlag kunne nazisterne bygge i deres propagandistiske mobilisering til krigen. Wette kommer her ind i det dilemma, at til trods for den folkelige vilje til at lade sig militarisere og til trods for, at nazismen i 30'erne blev en »weithin akzeptierte Wirklichkeit« (mildere kan opslutningen næppe formuleres!), arbejdede propagandaapparatet helt ind i 1937 på fredsparoler, og man kunne i september 1939 ikke spore den ringeste krigsbegejstring. Han håndterer dilemmaet ved at sige, at bevidstheden i vide dele af folket befandt sig i en tilstand, »aus der heraus keine Barrieren gegen den Krieg ... erwachsen konnte« (I, s. 138), hvor meget denne håndtering så er værd. Begejstring for det militære og dets symboler er nu engang ikke identisk med vilje til krig, for slet ikke at tale om krigsliderlighed, og accepten af, at udenrigspolitik også kan føres som krig, var ikke i mellemkrigstiden et tysk monopol, men kunne genfindes overalt trods Folkeforbund, Aldrig mere Krig og Kellogg-pagt.

Den nazistiske indenrigspolitik ser Wette som et instrument i krigsforberedelsens tjeneste (I, s. 148), en blanding af brutal terror, socialpolitisk bestikkelsesstrategi og social demagogi. Hans problem er, at hele det tyske samfund – også arbejderne – adlød, da det i 1939 gjaldt. »Es ist exakt wohl nie zu klären, in welchem Masse es der Diktatur tatsächlich gelang, ... die klassen- und schichtenspezifische Solidarität aufzuheben und eine emotionale Identifizierung mit dem Ganzen zu bewirken, und in welchem Masse es blosse soziale Demagogie war, dies zu behaupten« (I, s. 173). Man fornemmer, at Wette helst vil tro det sidste, men frygter det første – formentlig med god grund.

Hans-Erik Volkmann skriver om økonomien i krigsforberedelsens tjeneste. Nazismen overtog de teorier om autarki og storrøm, der var dukket frem før 1933 i erhvervskredse og blandt økonomer som reaktion på verdenskrisen og som alternativ til det verdensomspændende frihandelsystem. Målet blev »Schaffung eines sich in Produktion und Konsumption selbstgenügenden Wirtschaftsgebietes« (I, s. 195). Det betød i praksis økonomisk herredømme over Sydøsteuropa og begyndte efter Østrigs Anschluss at blive en realitet. Alligevel var målet blokadesikkerhed ikke nået i 1939. De sidste 13% af fødevarerbehovet og en trediedel af industriens råvarebehov skulle hentes udefra, således at »eine echte Blockadesicherheit des Grosswirtschaftsraumes nur auf der Grundlage

eines engen wirtschaftlichen Zusammenschlusses mit der USSR zu gewährleisten (war)« (I, s. 356).

Belært af erfaringerne fra den første verdenskrig skulle økonomien i fredstid organiseres med henblik på krig under militære synspunkter. Den økonomiske politik skulle være redskab for rustningspolitikken. Navnet herfor var »Wehrwirtschaft«, der omfattede ikke blot direkte oprustning, men også beskæftigelsesarbejder for arbejdsløse og etablering af infrastruktur (herunder motorveje). Denne økonomiske politik involverede *deficit spending*, valuta- og råvarekontrol og først og sidst autarkibe-stræbelser, herunder fremme af produktionen af syntetiske varer. Bestræbelserne lykkedes også et godt stykke hen ad vejen. »Betrachtet man die Situation von 1939 unter dem Aspekt der auf den Blitzkrieg ausgerichteten wirtschaftlichen Vorbereitungen, dann waren diese ausreichend, sowohl bezüglich der Nahrungsmittelversorgung als auch der industriellen Lage« (I, s. 367). Det skal dog bemærkes, at man ikke i samtiden – heller ikke på tysk side – kunne vide, hvad en lynkrig var, før man havde erfaret det i Polen.

Jeg skal ikke undlade nogle kritiske betragtninger om Volkmanns kildeanvendelse. Skellet mellem funktionalister og intentionalister beror nemlig i høj grad på læsningen og brugen af kilderne. I sin diskussion af den økonomiske situation i 1939 (I, s. 366) citerer han Hitler fra dennes tale for de øverste militære ledere den 22. august 1939: »Unsere wirtschaftliche Lage ist infolge unserer Einschränkungen so, dass wir nur noch wenige Jahre durchhalten können«. ³ Derpå fortsætter Volkmann: »Der Zeitpunkt für die Auslösung eines militärischen Konfliktes in Verfolg des sogenannten Endzieles, nämlich Eroberung einer Weltmachtposition⁶⁰) durch die Erweiterung des Lebensraumes, war noch nicht in greifbare Nähe gerückt. Doch drängte der Führer auf »die Schaffung der wirtschaftlichen Voraussetzungen hierzu⁶¹)«. Hans note 60 og 61 henviser til det referat af Hitlers tale til de militære chefer den 23. maj 1939, der er aftrykt i Hans-Adolf Jacobsen, 1939–45. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten, Darmstadt 1961, s. 109, henhv. s. 110.

Man må nok spørge om det rimelige i et sådant citatplukkeri uden hensyntagen til kontekst og ophavssituation. Den 22. august udviklede Hitler en række argumenter for, at Polen burde angribes netop nu. Han nævnede tilstedeværelsen af sin egen, Mussolinis og Francos person, den gunstige politiske situation, Englands problemer (som var et stadig tilbagevendende tema) samt situationen på Balkan, og ind i denne række

³ Citeret efter ADAP, D, VII, s. 168.

af argumenter kommer den citerede passus om Tysklands økonomiske situation. Formålet med det hele var at påvise, at tidspunktet til at gå mod Polen var det helt rigtige netop nu. Det var det, ikke fordi Tysklands »wirtschaftliche Lage« blev værre og værre, hvilket Volkmann vil bruge citatet til, men fordi Hitler og Mussolini samt Franco levede og havde det godt, fordi Tysklands »Lage« altid og kronisk var vanskelig,⁴ og fordi England var svækket. Hitler giver ikke en økonomisk analyse, men motiverer efter bedste evne sine generaler og admiraler til at tro, at tidspunktet i enhver henseende er det mest optimale. Derfor holder Volkmanns anvendelse af citatet heller næppe, pointen er snarere efter konteksten den stik modsatte. Men hvis han vil argumentere med Tysklands økonomiske problemer, må han rimeligvis også have Hitlers person og Englands politiske svaghed med – selv om jeg nok ser vanskeligheden ved at få anbragt psykologiske og politiske faktorer i en redegørelse for økonomi.

Hitlers indledende betragtning den 22. august er ikke uvæsentlig i denne sammenhæng. Han var allerede i foråret, sagde han, klar over, at det før eller siden ville komme til en »Auseinandersetzung« med Polen, men han ville i de næste år først vende sig mod Vesten (d.v.s. England og Frankrig), og først derefter mod Østen (d.v.s. Polen). Det blev ham imidlertid klart, at »bei einer Auseinandersetzung mit dem Westen Polen uns angreifen würde«. Derfor måtte Polen tages først. Hvis Volkmann mener at kunne bruge Hitlers ord om Tysklands økonomiske vanskeligheder som led i sin egen argumentation, må han også acceptere Hitlers ord om, at han egentlig ville i lag med vestmagterne før end Polen. Men accepterer man det, falder dermed Volkmanns påstand, at etableringen af de økonomiske forudsætninger (d.v.s. erobringen af Polen) skulle gå forud for erobringen af en verdensmagtposition (d.v.s. opgøret med vestmagterne). Belægget herfor hentede Volkmann fra den indledende del af Hitlers udredning den 23. maj 1939.

Hitler gav her sit sædvanlige vidtspændende udblik over situationen. Han skildrede dels udviklingen fra 1933 til 1939 – »Fortschritte auf allen Gebieten«, dels Tysklands konstante situation, der var karakteriseret ved udelukkelsen af »dem Kreis der Machtstaaten« og den af dem skabte

⁴ Jf. generaladmiral Albrechts version af Hitlers udredning: »Günstige Lage Deutschlands, die dazu zwingt, diesen Konflikt, der früher oder später kommen muss, jetzt zu lösen. Personen Hitlers und Mussolinis, die als Menschen zeitbedingt sind. Harte und unausweichliche Lage Deutschlands (Raum-, Ernährungs- u. Rohstofflage), politische Schwäche Englands (Japan)«. (Trykt i Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 1968, s. 149). Parentesen med rum, ernæring og råstoffer antyder, at miseren er kronisk, medmindre der gøres noget nu.

kræfternes ligevægt: »Geltendmachen der Lebensansprüche Deutschlands und Wiedereintritt in den Kreis der Machtstaaten stört dieses Gleichgewicht«. Han tilføjede, at englænderne frygtede en økonomisk trussel mere end en normal magttrussel. Derefter repeterede han tankegangen. De 80 millioner havde løst »die ideellen Probleme«, d.v.s. problemerne indadtil. »Die wirtschaftlichen Probleme müssen auch gelöst werden« d.v.s. problemerne udadtil. Derpå følger så Volkmanns citat: »Um die Schaffung der wirtschaftlichen Voraussetzungen hierzu kommt kein Deutscher herum«. Man bemærker, at hvad Hitler her nævner, ikke er et maj 1939-problem, men et konstant problem, der skal løses ved etableringen af et Lebensraum »der staatl. Grösse angemessen«. Løsningen kan vente 15–20 år, så bliver den »zwangsweise notwendig«, men just nu er situationen gunstig. Derfor skal Polen isoleres og slås. Kommer det til krig med vestmagterne, skal disse slås i første række – men »es ist Sache geschickter Politik, Polen zu isolieren«. Resten af udredningen handlede først og sidst om England.

De økonomiske forudsætninger, hvis etablering ingen tysker kunne komme udenom, var i maj 1939 ikke forudsætningerne for at kunne udløse en krig om verdensmagtspositionen, men forudsætningerne for at kunne skabe det livsrum, der passede til Tysklands størrelse, nemlig Polen plus »Lösung des Baltikum-Problems«. Når Volkmann efter sin brug af ordet »Weltmachtposition« sætter sin fodnote 60, må jeg konstatere, at jeg ikke hos Jacobsen, s. 109, kan finde denne glose anvendt. Hitler taler faktisk kun om genindtræden i kredsen af »Machtstaaten« = stormagter. Kilden lader sig kort og godt ikke bruge til det, Volkmann vil have den til.

Det er i det hele taget et stort spørgsmål, om de mange andenhåndreferater af Hitlers interne og private udredninger og redegørelser, så stikordsagtige og upræcise i gengivelsen de er, overhovedet lader sig anvende på forsvarlig vis til citatplukkeri. Skal de kunne bruges til noget fornuftigt, må de snarest tages i deres helhed til beskrivelse af Hitlerske formål og synspunkter i en bestemt kronologisk sammenhæng. Det er sørgelige ord i den renhjertede funktionalists øren, for det vil tage meget af hans ammunition fra ham, men derved er intet at gøre. Bestemmelsen af, hvad Hitler egentlig sagde ved denne eller hin anledning, er derudover så vanskelig, at ophøjelsen af et referats lapidariske sætninger til ordrette Hitler-citater, altid tangerer og ofte overskrider det forsvarlige.

Wilhelm Deists bidrag handler om værnemagtens oprustning. Han skildrer den både absolut og relativt imponerende ekspansion af alle tre værn og påviser, at hvert værn oprustede for sig i stadig kamp med hinanden og med de økonomiske instanser om råstofressourcerne. En

koordineret, på fælles planlægning baseret værnemagtsoprustning var der ikke tale om. Den i 1934 oprettede »Wehrwirtschaftsstab«s forsøg på at samordne anstrengelserne og indordne dem under overordnede synspunkter, faldt til jorden over for værnenes manglende vilje til at indordne sig. Deist er ikke blind for de konsekvenser, dette faktum får for vurderingen af udenrigspolitikken: »Die Aufrüstung der Wehrmacht, die Hitler nicht ohne Grund als die wichtigste Voraussetzung seiner Politik bezeichnet hatte, (vollzog) sich ohne jede erkennbare, von einer politischen Zielsetzung bestimmte Systematik« (I, s. 500). Bekender Deist sig ikke som funktionalist, leverer han i hvert fald ikke intentionalisterne den argumentation for deres synspunkter, som hans emne ud fra et udvortes synspunkt skulle synes særdeles leveringsdygtig i. Han må da også konstatere, at værnemagts planlægningsarbejde fra foråret 1938 i stadig stigende grad rettede sig »nach den aktuellen, kurzfristigen politischen Absichten Hitlers« (I, s. 526). Hitlers ytringer om konflikt med Frankrig eller England fandt intet nedslag i »wehrmacheinheitliche Direktiven«.

Manfred Messerschmitt slutter første bind af med udenrigspolitik og krigsforberedelse. Han stiller spørgsmålet, om udenrigspolitikken efter 1933 var »wenn nicht programmgemäss, so doch vielleicht programmorientiert« (I, s. 535), og svarer som en moderat intentionalist: »Hitlers aussenpolitisches »Programm« lässt sich abheben vom Programm der NSDAP. Es stellt selbst kein geschlossenes System dar. Aber Hitlers Vorstellungen über Aussenpolitik beruhten auf »Konstanten seines Weltbildes...« (I, s. 536), nemlig folkenes evige kamp for selvopholdelse formuleret som kampen for Lebensraum og for hegemoni, en kamp, som skulle føres »im Osten, in Russland« (I, s. 537, 558). Fra midten af 20'erne »existerede (Russland) für Hitler nur noch als Expansionsobjekt, das durch eine zielstrebige Aussenpolitik, vor allem durch Rückhalt an England, zugänglich gemacht werden sollte« (I, s. 544).

Hitlers faktiske udenrigspolitik ned gennem 30erne med alle dens sving og krøller ser Messerschmitt som taktiske variationer over det faste tema. Det kan næppe undre, at nærværende anmelder har vanskeligt ved at følge ham i hans interpretationsanstrengelser for at få Hitlers udenrigspolitik gjort programorienteret. Om ikke-angrebepagten med Polen siges, at der på denne »möglicherweise eine künftige programmorientierte Ostpolitik aufgebaut werden konnte« (I, s. 583). En enklere forklaring er sikkerhed mod polsk præventivkrig i oprustningsfasen og løsning af den franske »omklamring«. Engagementet i Spanien i 1936 kan Messerschmitt ikke forklare entydigt (I, s. 608), men vælger at tolke det ligesom Rhinlandsbesættelsen som »die Nutzung von bereits gegebenen Diver-

sionseffekten«, hvor Hitler »im Rahmen weitgesteckter Ziele ausgesprochen experimentell (operierte)« (I, s. 611).

Hitlers tale for generalerne den 3. februar 1933, hans memorandum om fireårsplanen fra august 1936 og »Hossbach-mødet« den 5. november 1937 er hjørnestene i enhver beskrivelse af Hitlers politik fra magtovertagelsen. Således også her.

Talen den 3. februar 1933 optræder i samtlige afsnit⁵ og naturligvis også hos Messerschmitt: »Die »Eroberung neuen Lebensraumes im Osten« wurde wohl nicht ohne Berechnung nur als eine Möglichkeit angedeutet« (I, s. 553). Det er her som overalt Liebmanns referat, der er benyttet. Bortset fra de før nævnte betænkeligheder ved at anvende referaters stikord som Hitler-udsagn, burde samtlige forfattere og frem for nogen Messerschmitt have konfronteret Liebmann med det referat, som major v. Mellenthin tog af talen, og som David Irving gjorde offentligt kendt i 1978.⁶ Mellenthin refererer Hitler for at sige: »Es gibt noch 2 Möglichkeiten, die zur Lösung unserer Notlage führen: 1) sich gewaltsam Absatzgebiete für unsere Produktion schaffen, 2) neuen Lebensraum für die überzähligen Menschen schaffen«, hvilket svarer til Liebmann bortset fra, at »der Osten« mangler. Men Mellenthin har også et slutafsnit ligesom i øvrigt et langt indledende afsnit, som Liebmann ikke har taget med, og til slut lader han Hitler udtale: »Wenn dies erreicht ist, dann ist der Entschluss zu fassen: Absatzmärkte oder Kolonien. Ich bin für Kolonien. Zu diesen Gedanken muss das Volk erzogen werden...« Tableau! Afsætningsmarkederne går igen i den Hitler'ske opsummering, men livsrummet er blevet til kolonier. Så meget for Messerschmitts »Berechnung«!

Moralen må være, at inden denne tale for fremtiden anvendes til at strukturere Hitlers politiske mål, må der foretages en komparation og konfrontation af de referater og beretninger, der foreligger om den.⁷

Messerschmitt opfatter både Hitlers fireårsplan-memorandum og Hossbachreferatet som »Schlüsseldokumente für den Kurs auf einen baldigen Krieg hin« (I, s. 618). De problemer, der knytter sig til disse

⁵ Således s. 143, 209, 396, 403, 553.

⁶ David Irving, *The War Path*, London 1978, s. 28f. (uddrag i oversættelse til engelsk). Institut für Zeitgeschichte har venligst stillet den tyske tekst af Mellenthin til rådighed for mig.

⁷ Jeg har selv søgt at analysere talen på grundlag af Liebmanns referat alene i: *Hitlers udenrigspolitik*, Odense 1976, s. 19–25, og ser den som et forsøg på at vinde den militære topledelse for sig ved at anvende en for den acceptabel argumentation, hvilket også synes at være lykkedes, jf. storadmiral Erich Raeder under Nürnbergprocessen, »All those present were uncommonly pleased with his speech«, IMT 14, s. 101, hvor denne giver et tredje referat af talen.

tekster m.h.t. ophavssituationen, overlevering og udsagnsevne, ser han bort fra, ligesom han afviser eller ser bort fra deres udpræget pessimistiske og defensive »præambler«. De er kun »Kaschierung« eller »taktisch bedingt«.

Konklusionen er underskrevet af alle fire forfattere og opsummerer bindets grundsynspunkt. »Kriegsvorbereitung ist der gemeinsame Nenner, auf den sich die grundlegenden Entscheidungen des NS-Regimes auf dem Gebiet der Innen-, Militär- und Wirtschaftspolitik zurückführen lassen«. (De står med andre ord på udenrigspolitikens primat). »Es is nur logisch, dass auch die Aussenpolitik dieser Generallinie folgte...« (I, s. 712). »Seinen ideologischen Prämissen getreu« – her kommer programmet ind – ville han ikke »ein friedliches Nebeneinander der Staaten«, tværtimod havde udenrigspolitikken til opgave at skabe forudsætningerne for »den geplante Krieg um »Lebensraum« im Osten« (I, s. 713). Alt andet var taktik.

For den, hvem det internationalistiske synspunkt forekommer selvfølgeligt og indlysende, er bindet en sand nydelse. Er man som nærværende anmelder mere skeptisk over for dette kan læsningen ind imellem blive lidt drøj, og den stadige understregning af de rette dogmer på området virker trættende. Bindet overbeviser kun dem, der allerede har troen.

Bind II, der også udkom i 1979, skildrer krigen frem til og med slaget om Storbritannien i efteråret 1940. Dets fire forfattere afløser hinanden i større og mindre afsnit, idet Bernd Stegemann skriver om krigen til søs og »Weserübung«, Horst Rohde om felttoget mod Polen, Klaus A. Maier om luftkrigen og Hans A. Umbreit om krigen i vest og forberedelserne til invasion i England. Den store strategi behandles af både Stegemann og Umbreit, og det er her, det bliver spændende.

Stegemann falder nemlig i sit afsnit om »Politik und Kriegführung in der ersten Phase der deutschen Initiative« som funktionalist markant ud af fodslag både med første binds forfattere og med sine kolleger i andet bind. Det er formentlig grunden til, at den anonyme indledning med beklagelse må konstatere, at det utvivlsomt havde været fremmede for læseligheden, om forfatterne havde kunnet enes om »einheitliche Interpretationen«: »Das ist ihnen nur bedingt gelungen...« (II, s. 10), hvorfor hver forfatter må svare for sit eget bidrag.

Stegemann polemiserer direkte mod Hillgruber og hans »Stufenplan«: »Ob (Hitler) im Jahre 1939 eine Auseinandersetzung mit den Westmächten vor der Eroberung des »Lebensraums im Osten« noch für unausweichlich gehalten hat, bevor sie ihm selbst den Krieg erklärten, ist zumindest sehr zweifelhaft« (II, s. 17). Fremdeles tillægger han Stalin en vis rolle med hensyn til at have skubbet Hitler ud i krigen og anvender

ligefrem ordet »Mitverantwortung«. Langtidsplaner om et ideologisk felttog i øst tror han ikke på. »(Hitlers) Kampf um den »Lebensraum im Osten« begann seltsamerweise damit, dass Deutsche in Osteuropa ihre Heimat verlassen mussten«, bemærker han spidst (II, s. 22). En nyvurdering af Sovjet banede sig først vej i juli 1940, da Hitler havde erkendt, at England ville fortsætte krigen, fordi det satsede på USA og Sovjet. USA var urørlig. Så meget mere måtte Sovjet tilintetgøres, »die als Festlandsdegen« Englands sowohl gegen Deutschland als auch gegen Japan benutzt werden konnte« (II, s. 33).

Hitler var dog ingenlunde fikseret på angrebet på Sovjet. Fra den 31. juli til den 5. december 1940 er der intet kildebelæg for, at han har vist den løbende militære planlægning nogen interesse, ligesom der ikke blev truffet konkrete forberedelser. Først efter Molotovs besøg i Berlin i november 1940 erkendte Hitler, at hans i efteråret 1940 anlagte kontinentalblok-strategi ikke lod sig virkeliggøre over for Stalins politik. »Die Weigerung, sich (Stalins) strategischen Konzeption einzuordnen, und die Offenlegung der im deutschen Macht- und Interessenraum liegenden Ziele Stalins führten dann die endgültige Entscheidung für die militärische Lösung herbei« (II, s. 38). Det er strategi, der er forklaringsnøglen, ikke programmet. »Für eine direkte Verbindung von Programm und praktischer Politik fehlen für diesen Zeitraum zeitgleiche Belege« (s.st.), hedder det i direkte polemik mod Hillgruber og hans tilhængere. Bemærk »zeitgleich«. Han vil kun bygge på samtidigt kildemateriale, ikke på tidligere eller senere udsagn.

Kvitteringen for formasteligheden kom omgående. Hillgruber leverede et par dræbende anmeldelser: Med det bidrag, Stegemann – »bisher nur als Marinehistoriker bekannt« – havde leveret, var »zwanzig Jahre intensiver Forschung negiert« – hvormed Hillgruber formentlig bl.a. tænkte på sig selv.⁸ Det får stå hen, om det er denne hårde medfart, der er grunden, men Stegemann kommer hverken i bind III eller IV i nærheden af den store strategi.

Bindet giver i øvrigt en række fortrinlige redegørelser for planlægningen og udførelsen af de militære operationer i 1939 og 1940 og anskuer begge dele ikke blot ud fra den tyske synsvinkel, men også ud fra modstanderens. I vid udstrækning er fremstillingerne bygget op på

⁸ Hillgruber anmeldte bindet i almindelighed og Stegemann i særdeleshed i sin forskningsoversigt i *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1980, s. 778, og i *Historische Zeitschrift*, bd. 235, 1982, s. 757–59 (hvorfra citaterne). Stegemann replicerede med »Der Entschluss zum Unternehmen Barbarossa, Strategie oder Ideologi« i *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1982, s. 205–13, fulgt af en duplik af Hillgruber, »Noch einmal: Hitlers Wendung gegen die Sowjetunion 1940«, ssts., s. 214–26.

arkivalisk stof.⁹ I Maiers afsnit om luftkrigen gives der udførlige referater af den interne diskussion i Luftwaffe om angrebsmål, Englands forsvarsevne og -vilje og RAF's reststyrke, men man savner en konfrontation med de »faktiske forhold« og en analyse af indsats og resultater. Var man overhovedet i stand til at bombe præcist? Var der nogen effekt på rustningsindustrien? Blev civilbefolkningens moral rystet?¹⁰ Netop fordi disse problemer sidenhen blev højaktuelle på den tyske hjemmefront, havde en vurdering af Luftwaffes indsats og formåen været hensigtsmæssig.

Som det tredje bind udkom bind IV i 1983, en mammut på mere end 1100 sider. Det omhandler operation »Bararossa«, både forberedelserne og selve angrebet frem til og med den sovjetiske modoffensiv vinteren 1941–42. Seks forfattere har delt det imellem sig. Jürgen Förster skriver om den store strategi og slutter af med en »historische Ortsbestimmung«, er dermed manden bag bindets bærende struktur. Desuden tager han sig af de sydøsteuropæiske forbundsfæller. Rolf-Dieter Müller skriver om de økonomiske og rustningsmæssige aspekter af operationen både i planlægnings- og i gennemførelsesfasen, herunder ernæringspolitikken i de besatte sovjetiske områder. Ernst Klink tager sig af krigen til lands og til søs og er bindets største bidragyder med ca. 300 sider. Horst Boog skriver om Luftwaffe, mens Gerd R. Ueberschär tager sig af alt m.h.t. Skandinavien, hvilket først og fremmest vil sige Finland. Endelig skriver Joachim Hoffmann om krigen set fra Sovjets synspunkt. Et »Beiheft« med 27 kort og oversigter støtter læsningen. Man imponeres over den arbejdsindsats, der ligger bag bindet. Der er på talrige felter ydet et grundlæggende pionerarbejde, og Militäarchivs rige samlinger forekommer at være solidt gennemarbejdet. Hatten af for det!

Bindet udkom først fire år efter bind II og kunne derfor reagere på Hillgrubers kritik af Stegemann. Hvilket skete med en dyb knæbøjning. Manfred Messerschmitt har forsynet bindet med en indledning, hvori han skitserer de forskellige »Barbarossa«-opfattelser, dels »die Programmorientiertheit«, dels synspunktet, der tildeler Stalin en væsentlig

⁹ Med særlig interesse vender en dansker sig til »Weserübung«, men Stegemann bringer intet nyt. Selve besættelsen klares af på en halv snes linier, mens der bruges et par sider på at skildre besættelsens politiske og militære etablering i april-maj 1940 (II, s. 217f., 229–31). Forlægget er Walter Hubatsch, »Weserübung«, Göttingen 1960, og Erich Thomsen, Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940–45, Düsseldorf 1971. Der gøres så godt som intet ud af Danmarks og Norges politiske og militære situation og muligheder før krigen og i krigens første trekvarte år – for den sags skyld heller ikke af Sverige. Den svenske jernmalm ses udelukkende fra det tyske behovs side (II, s. 189ff.).

¹⁰ Om effekterne af luftangreb se eksempelvis Solly Zuckerman, From Apes to Warlords, London 1978, og Hans Brunswig, Feuersturm über Hamburg, Stuttgart 1978.

rolle i udviklingen frem mod krigen, dels »ein dritter Interpretationsversuch« (bemærk »Versuch«), der primært går ud fra Hitlers strategiske tvangssituation. Derpå slår Messerschmitt fast: »Eine Gesamtwürdigung dieses vierten Bandes wird ... schwerlich zu dem Ergebnis kommen können, dass der Krieg gegen die Sowjetunion lediglich den Versuch darstellte, aus einem strategischen Dilemma herauszufinden. Dieser Krieg war Hitlers eigentliche Krieg« (IV, s. XIV).¹¹ Ganske vist er heller ikke dette bind et »amtliches« værk (IV, s. XIX), men det programorienterede har hermed fået autorisationens blå stempel.

Derfor må man også opfatte Jürgen Försters første afsnit om »Hitlers Entscheidung für den Krieg gegen die Sowjetunion« som en ny og forbedret udgave af Stegemanns tilsvarende i bind II. Forhandlingerne med Molotov i november 1941 ses som en taktisk manøvre (IV, s. 32). England havde med sin uvilje mod at slutte fred skabt en tvangssituation – »Hitler wollte dennoch nicht aufgeben und sein »Programm« trotz des absehbaren Kriegseintritts der USA verwirklichen«. Til al overflod slås det fast med et citat af Hillgruber selv: »Die militärische Ostlösung war für Hitler somit zur grossen »Chance« geworden, die »Wende« herbeizuführen und mit einem Schlage *alles* zu erlangen« (IV, s. 33).

Ernst Klink indleder sit afsnit om den militære planlægning af »Barbarossa« med at slå fast, at han i sin rekonstruktion og fremstilling af Hitlers og OKH's »Führungsentschlüsse« vil gå ud fra, at de befalinger og direktiver, der udstedtes, skal forstås utvetydigt efter deres ordlyd. Derigennem kan der gives nye svar på det omstridte spørgsmål, hvilken vægt der skal tildeles de beslutninger, der voksede ud af den militære situationsvurdering, og hvilken der skal tildeles de velkendte politiske, økonomiske og ideologiske perspektiver (IV, s. 190).

Man fornemmer i det albuenum, Klink her har skaffet sig, en forsigtig distance til Hillgruber, men det sker først og fremmest indirekte ved, at han fokuserer på OKH's generalskabschef, Franz Halder. Denne opfattede sig i kraft af sin stilling som den egentlige feltherre, inden for hvis kompetence det lå at indlede forberedelser til krigens videre førelse, herunder også sådanne, der involverede besættelse af fremmed territorium (IV, s. 206). Det var tilfældet i sommeren 1940, da han – strategisk

¹¹ Man fornemmer næsten et lille suk bag Messerschmitts bemærkning, at slige kontroverser blandt angelsachsiske historikere bliver diskuteret som andre videnskabelige stridsspørgsmål, mens »in der Bundesrepublik schwingt dabei häufig mehr als nur historisches Interesse mit« (IV, s. XIII). Det går endda an at trække Stalin ind på scenen som medskyldig, hvilket der er ansatser til hos Joachim Hoffmann. Men når Stegemann ser »Barbarossa« som en strategisk flugt fremad og intet mere, har han overskredet grænsen for det tilladelige.

defensivt – sikrede grænsen mod Sovjet mod eventuelle overraskelser med en opmarch, der i sin taktiske konception var offensiv (IV, s. 202 ff.). Det præventive aspekt ligger lige om hjørnet! I god overensstemmelse hermed tog Halder Hitlers beslutning den 31. juli 1940 om at angribe Sovjet – en beslutning, Klink sammen med kilderne udelukkende refererer som begrundet i den strategiske tanke om at eliminere Englands sidste håb på kontinentet¹² – i stiv arm, hvilket Klink kommenterer som følger: »Es erscheint doch der Feststellung wert, das Halder nicht allein diesen Übergang nahtlos vollzog, sondern auch weder seinen engsten Mitarbeitern noch den alten Vertrauten des Widerstandkreises, noch gar seinem gewiss gut aufbewahrten Tagebuch diejenige Erschütterung mitteilte, die ihn nach späteren Bekundungen bei dem plötzlichen Entschluss Hitlers befiel« (IV, s. 216).

Halder og hans planlæggere ville først og fremmest til Moskva. Erobringen heraf blev set som forudsætningen for Sovjets politiske sammenbrud. Derfor lagde planlægningen i efteråret 1940 tyngden på den armégruppe, der skulle støde frem nord for Pripjat-sumpene. Hitler prioriterede anderledes. Han ville først afskære Østersø-rummet, derpå tilintetgøre den russiske hær og som det tredje punkt i rangfølgen erobre de vigtigste industriområder. Hans synspunkter var økonomiske, sikring af egen krigsevne (det svenske jern, kornet og industriområdet i Ukraine) og ødelæggelse af fjendens (IV, s. 241). Konflikten i synspunkter blev aldrig løst. Hitler gik ud fra, at Halder accepterede hans grundopfattelse. Halder regnede med, at Hitler til sin tid ville give ham ret og føje sig efter hans vurdering. »Der Konflikt während des Feldzugs war damit vorbestimmt« (IV, s. 237). En første løsning under felttoget fik denne konflikt først, da Hitler mod både Halder, Jodl og Guderian traf afgørelsen til fordel for slaget om Kijev, men Halder fik endnu en chance for at gennemføre sin plan om at slå russerne ved Moskva (»der zu fixen Idee gewordenen Aufmarsch gegen Moskau« IV, s. 543), hvilket imidlertid som bekendt ikke lykkedes.

Klink summerer op ved at fastslå, at vendepunktet i østfelttoget ikke skete, da tyskerne kørte fast ved Moskva, Leningrad og Rostov, men ret beset langt tidligere, da Heeresgruppe Süd i juli-august 1941 på grund af russisk modstand blev hængende bagude med forsinkelse af Heeresgrup-

¹² Klink skildrer Hitlers beslutning den 31. juli 1940 om at angribe Sovjet som definitiv, men det definitive afsvækkes senere, da han konstaterer, at »die Ostplanung« i Weising 18 af 12. november 1940 kun får »einen untergeordneten Rang« (IV, s. 234), og at hærledelsen på det afgørende møde den 5. december 1940 fik bekræftet det indtryk, at Hitler endnu ikke definitivt havde besluttet sig for en absolut prioritet for felttoget mod øst (IV, s. 236). Hvor langt står Klink mon egentlig fra Stegemann?

pe Mittes fremstød mod Moskva til følge. Afgørelsen mellem Kijev og Moskva kunne efter frontsituationen kun træffes i den nævnte rækkefølge. »Der Erfolg der militärstrategischen Konzeption Halders war im Grunde bereits Ende Juli 1941 in Frage gestellt, die in Hitlers Konzeption schon von Anfang an vorgesehene Alternative, nämlich die Schwerpunktbildung auf den Flügeln der Gesamtfrent, kam nicht zur Ausführung, als Folge des Halderschen Taktierens, vor allem aber, weil Hitler selbst sie nicht in letzter Konsequenz durchhielt« (IV, s. 652). Det er altså over Halder, Klink fælder sin dom. Det er ikke Hitlers strategiske ideer om krigsførelsen, der bebrejdes denne, men at han ikke holdt fast ved dem. Klink er et klart korrektiv til tidligere litteratur om emnet.¹³ Det er i den minutøse gennemgang af operationerne Halder, der får anmærkningerne, ikke Hitler.

Halder er ikke den eneste general, der ikke kommer ud af dette bind uden skrammer. Rolf-Dieter Müller fælder en hård dom over chefen for Wirtschafts- und Rüstungsamt i OKW, Georg Thomas, der i høj grad var ansvarlig for den kaotiske tyske besættelsespolitik, og hvis retningslinier for den økonomiske udplyndring af det besatte område dannede grundlag for den berygtede »Grüne Mappe«. (II, s. 134, 147). Det gælder også Eduard Wagner, hærens generalkvartermester, den ansvarlige for hele det logistiske apparat, hvis »riskanter Optimismus« (IV, s. 988) først hørte op, da Bock gjorde sit sidste forsøg på dog at nå Moskva i november 1941. Indtil linien Dnepr-Dvina fungerede forsyningen af de kæmpende enheder i det store og hele tilfredsstillende, men for opbygningen af en forsyningsbase øst for denne linie manglede alle forudsætninger. Den røde Hær skulle være slået inden Dnepr-Dvina. Da dette ikke skete, måtte man sidenhen improvisere sig frem i logistisk henseende. Wagner var ikke den mand, der kunne eller ville sige fra i rette tid og på rette sted, nemlig hos Halder.

Det gik ud over de kæmpende tropper, men den største taber blev dog den sovjetiske civilbefolkning. Hungerpolitikken var imidlertid nok så meget økonomisk nødvendig som ideologisk motiveret. På forhånd var der kalkuleret med en bevidst hungerpolitik over for civilbefolkningen, der måtte klare sig, som den bedst kunne, og ellers gå til grunde. Hæren og »Riget« skulle og måtte mættes først. »Die kurzfristige kriegswirtschaftlichen Erfordernisse hatten über die politisch erforderliche Linie einer

¹³ Således Albert Seaton, *The Battle for Moscow 1941–1942*, London 1971, der eksempelvis taler om »Hitler's erratic and illogical strategy« (s. 174) og om hans »arrogance and conceit« (s. 201); endv. Klaus Reinhardt, *Die Wende vor Moskau*, Stuttgart 1972, der lægger ansvaret for genoptagelsen af offensiven mod Moskva i november 1941 på Hitler. Ansvaret var if. Klink Halders og chefen for H.Gr. Mitte, von Bocks.

pfleglichen Behandlung der Ostvölker gesiegt«, skrev en af Fireårsplanens ledende embedsmænd i 1943 (IV; s. 1027). At civilbefolkningen bortset fra jøderne – som kom under ideologisk særbehandling – og krigsfangerne gik til, var en konsekvens af de økonomiske problemer. Müller konstaterer, at ganske vist passede hungerpolitikken som fod i hose til programmet om en raceideologisk tilintetgørelsekrig, men tilføjer, at »letztlich auch Hitler in dem voraussehbaren Massensterben nicht das eigentliche Ziel der Besatzungspolitik, sondern eine scheinbar unabwendbare Folgeerscheinung ökonomischer Sachzwänge sah« (IV, s. 1020).

I Jürgen Försters afsnit om sikringen af livsrummet bemærker man Hitlers pragmatiske holdning over for, hvad man kunne kalde livets krav. Sit oprindelige direktiv om, at kun tyskere måtte være »Waffenträger« i øst, fraveg han i løbet af efteråret 1941 (IV, s. 1061), og foråret 1942 fulgte han de kæmpende enheders ønske om at få ophævet kommissærbefalingen (IV, s. 1068), efter hvilken alle politiske kommissærer skulle skydes straks efter tilfangetagelse (IV, s. 435 ff.). Den havde vist sig at gøre mere skade end gavn. Den programmatisk Fører kunne altså godt handle pragmatisk, hvilket Förster (IV, s. 1078) og konklusionen (IV, s. 1087) tilskriver sejrns udeblivelse.

Nævnes bør Joachim Hoffmanns bidrag, der ser begivenhederne fra sovjetisk side og så godt som udelukkende på basis af sovjetisk litteratur og arkivmateriale af sovjetisk proveniens, der kom i tysk besiddelse under felttoget. Han tør ikke afgøre, om de sovjetiske militære dispositioner i 1940–41 var egne offensivplaner (IV, s. 69). Har russerne haft forbigående angrebshensigter, er de »von diesen jedenfalls wieder abgekommen«, men har, som disloceringen ved vestgrænsen viser, villet holde egne muligheder åbne »für alle Fälle« (IV, s. 71). Siden skildrer Hoffmann bl.a. på grundlag af det sovjetiske materiale i Militärarchiv opløsnings-tendenserne i Den røde Hær i krigens første uger og de drakoniske forholdsregler derimod (skydning af »kujoner og desertører«, trussel om arrestation af familie) og holdningen til krigsfanger (både dem, der faldt i tyske hænder, og dem, man selv tog). Det er en skildring, der ikke vil være yndlingslæsning for venner af Sovjetunionen og allerede andetsteds i bindet har fremkaldt intern polemik.¹⁴

Det er ikke muligt at komme ind på alle områder af dette bind og dets på et omfangsrigt, hidtil uudnyttet arkivmateriale baserede fremstillinger

¹⁴ Mens Hoffmann selv polemiserer mod Christian Streit, *Keine Kameraden*, Stuttgart 1978, i vurderingen af Sovjets holdning til Haager Landkrigsordningen (IV, s. 721), bliver han selv tilbagevist af såvel Gerd Ueberschär (IV, s. 858) som Rolf Dieter Müller (IV, s. 993).

og analyser. Ikke mindst fremlæggelsen heraf giver det en særlig kvalitet.¹⁵ I enhver beskæftigelse med »Barbarossa« vil bindet indtage sin selvfølgelig plads ved siden af John Ericksons »Road to Stalingrad« fra 1975.

Bind III kom i 1984. Dets emne er Middelhavsrummet og Sydøsteuropa fra september 1939 til december 1941. Det har tre forfattere, hvoraf Gerhard Schreiber bærer hovedbyrden med sine afsnit om den politiske og militære udvikling i Middelhavsrummet med Italien i centrum og om den store strategi i 1941. Detlef Vogel tager sig af den tyske »Eingreifen« på Balkan, mens Bernd Stegemann skriver om den italiensk-tyske krigsførelse i Middelhavet og Afrika.

Wilhelm Deist har forsynet bindet med en indledning, hvor han for en ordens skyld slår »Hitlers programmerorienteret Ostpolitik« fast, og det understreges til overflod af Gerhard Schreiber i en »Vorbemerkung«, at »nur dann, wenn die von Hitler bereits in den zwanziger Jahren festgeschriebenen Ziele seiner Politik... bei der Interpretation des historischen Geschehens beachtet werden, lassen sich die Bezugspunkte für dessen angemessene entwicklungsgeschichtliche Einordnung finden« (III, s. 3). Hverken han eller Vogel viger herfra. Alt, hvad der fra tysk side foretages i Middelhavs-området, ses under denne synsvinkel. Den kætterske Stegemann holder sig i sit afsnit til det snævert taktisk-operative, men at han ikke trods Hillgrubers irettesættelser og »Barbarossa«-bindets udredninger er kommet på andre og bedre tanker siden bind II, turde fremgå af, at konklusionens programtro betragtninger (III, s. 683 ff.) kun er underskrevet af Schreiber og Vogel.

Schreiber giver en meget detaljeret og instruktiv indføring i Italiens politiske, økonomiske og militære situation. Den, der ikke har mulighed for at gå til den italienske litteratur, kan med stor fordel søge til Schreiber. Hvad angår Tysklands politik over for Italien, fastslår Schreiber, at »Hitler ... bis weit in den Krieg hinein bemüht blieb, den

¹⁵ Forhåbentlig er det undtagelsen, der bekræfter reglen om tysk grundighed og akribi, når Jürgen Förster kan gribes i at referere sjusket og i at citere illoyalt. Hitler talte ikke om tre »Pufferstaaten« den 5. december 1940, men faktisk om fire plus udvidelse af Generalgouvernementet, Rumænien og Finland (IV, s. 413). IV, s. 414 citerer han Hitler den 3. marts 1941: »Das ganze Gebiet muss in Staaten aufgelöst werden mit eigenen Regierungen. Jede Revolution grossen Ausmasses schafft Tatsachen, die man nicht mehr wegwischen kann... (efter OKW's Kriegstagebuch, I, 341), men mellem »Regierungen und »Jede« har han uden de obligatoriske tre prikker udeladt »... mit denen wir Frieden schliessen können. Die Bildung dieser Regierungen erfordert sehr viel politisches Geschick und allgemeine wohlüberlegte Grundsätze«. IV, s. 427 citerer han Halders notater (Kriegstagebuch, II, 336f.) af Hitlers udtalelser den 30. marts 1941 og glemmer igen indprikningen, da han udelader den for temaet i øvrigt ikke ganske uinteressante sætning: »Künftiges Staatenbild: Nordrussland gehört zu Finnland. Protektorate Ostseeländer, Ukraine, Weissrussland«.

Mittelmeerraum als autonomes italienisches Interessengebiet zu respek-
tieren« (III, s. 164). Dette stemmer for mangt et øje dårligt sammen med
de programmatiske hegemonialplaner, men det paradoksale heri klarer
Schreiber ved at udlægge det som et eksempel på, at »die politisch und
militärisch im Rahmen des Hitlerschen Stufenplans herbeigeführte Pro-
grammverwirklichung ... einer prinzipiellen Zielkonzeption entsprach,
deren Grundlinien – anpassungsfähig an neue Situationen, aber stets am
Programm orientiert – verfolgt wurden« (s.st.).

Trods de tre forfatteres minutiøse gennemgang af det politiske begi-
venhedsforløb - herunder også den politiske udvikling i Bulgarien,
Jugoslavien, Grækenland og Albanien tilbage til mellemkrigstiden – og af
de militære felttogs operative planlægning og forløb dukker der ind
imellem nogle sorte huller op. Schreiber skildrer detaillert italienernes
erobring af Britisk Somaliland (III, s. 234 ff.), men englændernes ero-
bring af Abessinien er blevet væk bortset fra et kort. Den italienske
planlægning og opmarch mod Grækenland og den indledende offensiv får
en grundig behandling (III, s. 368–409), men resten af den græsk-
italienske krig gøres af på de følgende par sider, og en grundig gennem-
gang af de italienske ønsker om tysk assistance synes at være faldet midt
mellem Schreibers stol og Vogels. Og hvad med søkrigen i Atlanten fra
foråret 1941? »Bismarck« er ikke blevet sænket i dette bind, men det nås
forhåbentlig i et følgende.

Det er en imponerende indsats, historikerne ved Militärgeschichtliches
Forschungsamt i Freiburg har ydet, og man ser med forventning frem til
de resterende seks bind. Blandt de første fire rager især »Barbarossa«-
bindet op som en uomgængelig, kvalitativ sværvægt, men også de tre
andre bind bidrager med deres fremstillinger, materialefremlæggelse og
analyser til vor indsigt i og forståelse af disse skæbnesvangre år. Det
gælder også, hvor tesoerne er omstridte. Det slås med næsten monoton
stadighed fast, at Hitler var programorienteret, men anmelderen må
bekende, at monotonien på ham snarere virker som lige så mange
besværgelser, og at han stadigheden til trods fortsat føler sig bedre
hjemme blandt Stegemänn'erne. Gentænkning er imidlertid ikke det
værste, man har. Under alle omstændigheder bliver dette værk obligato-
risk for enhver beskæftigelse med den anden verdenskrig.

Nekrolog

BJARNE NØRRETRANDERS

20. april 1922–22. marts 1986

I løbet af en halv snes år udviklede Bjarne Nørretranders sig fra at være en relativ ukendt magister i slavisk uden fast arbejde til at blive en af landets mest fremtrædende akademikere, internationalt kendt forsker, udenrigspolitisk rådgiver og kommentator, ledende universitetspolitiker og formand for akademikerorganisationerne. Efter en lang forberedelse fik han mulighed for at udvikle og bruge sine rige evner som videnskabsmand og beslutningstager, men han måtte også bære omkostningen i form af et stadigt træk på hans opmærksomhed fra mange sider.

Bjarne Nørretranders var søn af en kunstmaler, og også hans hustru Yvonne Levy stammede fra et kunstnerhjem. Han udviste ofte en legende og ironisk holdning til tilværelsen, som charmerede mange, men også kunne opfattes som arrogance. I debatter kunne han drille sit publikum ved overbevisende at spille rollen som djævelens advokat, og han havde smag for paradokser og let ved at sætte sig ind i uforenelige synspunkter. Han førte sig med maskulin værdighed og et par strøg af både bon vivant og bohème. Han tog enhver situation med fatning og afbøjede behændigt fornærmelser med sin velplejede og karakteristiske stemmes smukt formede sætninger.

Under besættelsen var han engageret i modstandsarbejde og studenterpolitik, men han fik sin egentlige ilddåb som politiker og østeuropækskert, da han i 1946–48 var i Prag, som dansk repræsentant i executivekomiteen for International Union of Students og engageret i opgøret mellem kommunister og ikke-kommunister. Han fik et personligt kendskab til kommunisternes metoder og til sine modstandere i studenterbevægelsen, hvoriblandt var flere af Sovjetunionens senere top- og mellemledere. Det glemte han ikke, og han blev en overbevist tilhænger af, at Danmark måtte søge sin sikkerhed i alliance med vestmagterne.

Han fik også en god baggrund for sin journalistiske virksomhed på »Information« 1948–53 med Østeuropa og sikkerhedspolitik som sine specialer. Han kom derved ind i det skarpsindige udenrigspolitiske miljø,

som Erik Seidenfaden skabte, og hvor Erling Bjøl var et fremtrædende medlem. »Informations« udenrigspolitiske analyser fra disse år kan stadig læses med udbytte. I forlængelse af sit journalistiske virke skrev han flere mindre bøger, »Tjekkoslavakiets forvandling« (1955), »Østeuropa under Moskvas herredømme« (1957), »Tito mellan öst och väst« (1958) og »Gomulkas Polen« (1960). Bøgerne demonstrerer bred viden om de østeuropæiske landes sociale, økonomiske, kulturelle og politiske forhold og om deres politiske eliter, og de lægger vægt på Moskvas vanskeligheder med at opretholde det imperium, som 2. verdenskrigs afslutning havde etableret, men de understreger også den ubønhørlige nødvendighed af en national østeuropæisk kommunisme for at kanalisere nationale modsætninger uden at bryde med den russiske kontrol.

Til gengæld gik det lidt trægt med universitetsstudierne. Først i 1954 – efter 14 års studietid – blev han mag.art. i slavisk filologi, med speciale (udgivet 1956) i »Ivan den Skrækkelige i russisk tradition«. Sammen med udgivelsen af Ivans brevveksling med fyrst Kurbskij (1959) er specialet forarbejde til disputatsen fra 1964, »The Shaping of Czardom«. Denne lille, men koncentrerede analyse af Ivans regeringstid og af hans opfattelse af sit styre opnåede international anerkendelse som et vigtigt skridt mod en moderne forståelse af perioden og af forholdet mellem ideologi og politik. Et genoptryk udkom i London 1971. I bogen søger Nørretranders at kombinere en materialistisk med en idealistisk betragtningsmåde og han undersøger især zarens beslutningssituationer. Ivans ideologi ses i forlængelse af den religiøse byzantinske tradition, men med understregning af Ivans skarpe blik for alle ideologiske argumenter, der taler for et uindskrænket enevældigt styre. Til gengæld nedspilles bojarpartiet, der snarere ses som splittet eller som zarens støtter. I Nørretranders analyse bliver det unødvendigt at forklare Ivans politik med mentale forstyrrelser, den kan forstås rationelt. Det gælder også hans udenrigspolitik, der grundlægger den stærkt expansive tradition, men til gengæld ses som lidet ideologisk.

Disputatsen var blevet til medens Nørretranders beklædte et universitetsadjunktur 1958–61 og derpå en amanuensisstilling, men mellem konferencen og adjunkturet havde han været uden fast beskæftigelse. Nu gik karrieren imidlertid hurtigt. Hans stilling opnormeredes til et docentur 1966 og opsloges som professorat 1968/69 – med Nørretranders som eneste ansøger. Han skulle stå for forskning og undervisning i russisk og østeuropæisk historie og samfundsforhold. Fagligt var han utvivlsomt inspireret af fagets gamle professor Anton Karlgren (og af efterfølgeren Carl Stief), som havde stået for en dansk opfattelse af Rusland og USSR uden tilknytning til den sovjetvenlige tolkning, som Ad. Stender-Petersen

og sidenhen hans efterfølger i Århus havde anlagt. Et egentligt studium var dog ikke blevet opbygget.

Nu skulle Nørretranders imidlertid sætte det i system, og som sin disciplins eneste lærer pløje sig gennem kurser i sovjetkundskab og Ruslands historie før og efter 1917 semester efter semester, suppleret med kollokvier for de få studerende, der ville beskæftige sig mere indgående med emnerne. Først i 1970'erne, da det lykkedes ham at få oprettet en hel afdeling med 2 amanuenser og stipendiater, blev der mulighed for at slippe ud af rutinen og tage mere specialiserede emner op, som lå tættere på hans egen forskning. Det gjaldt f.eks. metodeproblemer – jf. hans udmærkede gennemgang i bogen »Sovjetologiens metodeproblemer« (1978) – mere sociologiske emner, eller ældre emner som den provisoriske regering 1917, jf. hans lille bog »Den russiske revolution« (1967) eller Nikolaj den Førstes indenrigspolitik – jfr. hans velskrevne bidrag til »Politikens Ruslandshistorie II« (1983), hvor han dækkede perioden ca. 1800–1917. Med oprettelsen af faget Øststatskundskab var det tanken at udnytte den historiske og samfundsvidenskabelige ekspertise, der var samlet i hans afdeling, yderligere. Det nye studium havde paralleller i USA og Vesteuropa, som Nørretranders havde stiftet bekendtskab med på sine rejser og som medlem af nordiske og internationale kommitteer og organisationer. Men det lykkedes først efter en meget lang vej gennem universitetsorganerne, og han nåede knap nok selv at deltage i undervisningen.

Umiddelbart efter at være blevet ansat på universitetet, gik Nørretranders ind i det fagforeningsarbejde, som dengang var ved at blive opbygget i takt med akademikernes overenskomstansættelse. Han blev hurtigt medlem af Magisterforeningens bestyrelse, formand 1967, og var blandt initiativtagerne til Akademikernes Samarbejdsudvalg og formand 1968–71. Hans sans for politik, analytiske evner, og en efterhånden veludviklet forhandlingsteknik gjorde ham til en meget stærk mand at sende i byen – selv om han måske ikke var dynamoen bag kravene. Han maskerede sig gerne med en hemmelighedsfuld mine bag solbrillerne – så man ikke altid vidste, om han sov eller var snedig – men han greb med stor sikkerhed ind, når vitale interesser stod på spil, og han opfandt en særlig måde at forvirre modstandere ved at tale sort. Det politiske spil – legen i det – optog ham meget; han blev efterhånden mere praktiker end teoretiker.

I universitetspolitikken var han en oplagt medspiller. Han blev dekan efter styrelsesloven (1971–74) og måtte forsøge at skabe et nyt grundlag både administrativt og politisk for fakultetets virksomhed. Det førte til modsætningsforhold til studentergrupper, og var måske medvirkende til

– sammen med jalousien mellem fakulteterne og intern splittelse – at han ikke blev rektor, da han stillede op. Efter mange års succes var det nok en skuffelse for ham, også selv om odds var imod. Han fortsatte dog som konsistorial indtil 1980.

Rollen som analytiker havde han dog ikke glemt, og den førte ham som landets førende Sovjet-expert ind i Gunnar Seidenfaden-udvalget og til en position ikke blot som en af mediernes søgt kommentator, men som påvirker af udenrigspolitikken. Her optrådte han som realisten, der skrællede de idealistiske og følelsesbetonede lag bort og koncentrerede sig om de kontante interesser og kolde fakta.

Politisk var han socialdemokrat, oprindelig kommet ind fra venstre. Han blev bekymret over partiets universitetspolitik, men kom først på kollisionskurs med partiledelsen, da den skiftede udenrigspolitiske signaler efter 1979, og tilsyneladende gik ind på alle de argumenter, som Nørretranders havde tilintetgjort sagligt og advaret politisk mod. Han blev en meget skarp debattør og kastede sig med ny energi ind i meningsudvekslingen. På seminarer og konferencer var han en veloplagt taler og en hurtigt tænkende diskussionsdeltager, altid med velformulerede argumenter parat. Efter i en årrække at have skrevet lidet, bortset fra få avis kommentarer og hæftet om »Eurokommunismen« (1978), begyndte han fra 1981 at publicere en strøm af indlæg og analyser, f.eks. et skarpt indlæg om »Dobbeltbeslutningen« (1983), bidrag til SNU-publicationer og samleværker og en lang række længere avisindlæg, især i Børsen. Hans nye aktivitet hang vel også sammen med, at han i 1981 havde efterfulgt Bjøl i formandsskabet for regeringens sikkerheds- og nedrustningspolitiske udvalg, og måske pegede hans sympati for Israel – han var formand for Dansk-israelsk selskab 1976–80 – også i retning af at accentuere en kompromisløs vestlig orientering.

Hans opfattelse af Sovjetunionen forbød ham at bagatellisere truslen fra øst, både dens militære pres og dens samfundsmæssige realitet. Lige så imødekommende han kunne være som samtalepartner for ligesindede, lige så engageret og hårdtslående blev han over for folk, han betragtede som udenrigspolitiske dilettanter, der førte hans parti og opinionen på vildspor. Nu gjaldt det ikke en intern debat blandt fagfolk, men en politisk kamp.

Bjarne Nørretranders samlede videnskabelige produktion er ikke så stor, men den er lødig og nybrydende. Hans skribentvirksomhed rettede sig mest mod opinion og beslutningstagere og drejede sig om vigtige aktuelle emner. Han var hverken uddannet som historiker eller politolog, men bevægede sig ubesværet på begge felter, og står vel som Karlgrens arvtager som grundlægger af det moderne, analytiske studium af Sovjet-

unionen og Østblokken i Danmark. Hans organisatoriske evner og universitetspolitiske styrke satte ham i stand til at igangsætte bredere studier på sine områder og kanalisere midler dertil. Men hans mange forskellige aktivitetsområder kunne ikke alle holdes vedlige med samme intensitet, og måske behøvede han nye sager for ikke at forfalde til nonchalance. Optaget af politik og administration måtte han lade en række forskningsmæssige tråde ligge til senere brug. Hans tidlige død hindrede dette, men han satsede bevidst sine sidste års kræfter på det fremadrettede. På det informations- og opinionsmæssige område har han været af stor betydning for danske Østeuropa-opfattelse og dermed også for en vigtig del af grundlaget for dansk udenrigspolitik.

Carsten Due-Nielsen

Diskussion

NY HISTORIESKRIVNING

AV

CURT WEIBULL

1.

Historieprofessorn Niels Skyum-Nielsen har i sin bok, »Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maskering«, tillämpat en ny historieskrivning. Han har själv antytt det och själv beskrivet sitt tillvägagångssätt. Utgångspunkten för denna historieskrivning är en av honom på förhand och på rent teoretiska studier uppbyggd »processmodell«. Denna vilar på lagbud och rättsprinciper i kanonisk rätt och i svensk kyrkorätt. En självklar förutsättning för att en sådan historisk metod med framgång skall kunna tillämpas är och måste vara att verkligheten, sådan den återspeglas i de från blodbadet bevarade aktstyckena, överensstämmer med »processmodellen«. Men de samtida bevarade aktstyckena från blodbadet ger punkt för punkt belägg för att så inte är fallet. Skyum-Nielsen måste för att kunna inpassa aktstyckena i sin »processmodell« i tystnad förbigå vissa moment och ord, tolka dessa senare efter sin »processmodells« krav och bortförklara eller återge källställena ofullständigt. Med andra ord: Skyum-Nielsen har hårdhänt och tendensiöst tvingat aktstyckena att foga sig efter »processmodellen«. En metod sådan som Skyum-Nielsens kan inte med framgång användas i historieskrivning. Livet har i gångna tider, liksom i nutiden, långt ifrån alltid följt »processmodeller«. Metoden kan lätt nog få förödande konsekvenser och leda till ohållbara resultat. Skyum-Nielsens bok »Blodbadet i Stockholm« och två följande uppsatser om samma ämne är också enligt min mening ett totalt misslyckande. De är lärorika och varnande exempel på en i historisk vetenskap obrukbar metod. Utgångspunkt för en historisk undersökning skall aldrig vara en »processmodell«. Den skall vara bevarade aktstycken eller om sådana saknas bevarade berättelser.¹

¹ Niels Skyum-Nielsen, uppsatser i Scandia 35, s. 284; 37 s. 248; Curt Weibull sammastäds 31, s. 1; 35 s. 272; 36 s. 121; 37 s. 264; samt framför allt »Den svenska kyrkan och Stockholms blodbad«. Historielärarynas förenings årsskrift 1978–79 s. 35.

2.

Carsten Breengaards historieskrivning både skiljer sig från Skyum-Nielsens och visar likheter med denna. Han har ingen »processmodell« som denne. Han ansluter sig däremot till de troende katolikernas uppfattning om helgonlegenderna från Odense om Knud den helige. Både M.Cl. Gertz och jag anser att dessa självklart är religiösa tendensskrifter av renaste vatten. Carsten Breengard hävdar däremot liksom troende katoliker, att det ifråga om dem är rimligt tala om »historieverk med vissa legendariska drag«. De skall ha »karaktär av krönikor«. Helgonlegenderna är emellertid tillkomna för att fastslå kung Knuds helighet och ge »lectiones« för helgongudstjänsten vid kyrkorna i Odense och annorstädes. De följer i förväg fastlagda normer. De blir liksom Skyum-Nielsens »processmodell« själva utgångspunkten för Carsten Breengaards historieskrivning. Denna vilar mera på tro än på empiriskt konstaterbart vetande. Målet för den är att bekämpa och förgöra Roskildekrönikans och den isländska Knudsagans uppfattning, att Knud den helige varit en våldshärskare och tyrann. Carsten Breengard anser sig ha lyckats härmed. Han skriver, att alla berättande källor, »om end på forskellig måde, afspejler den opfattelse, at Knuds kongedømme var en helge værdig«. Denna uppfattning har liksom Skyum-Nielsens i fråga om Stockholms blodbad vunnits genom en rad förtiganden och bortförklaringar av källmaterial av avgörande betydelse. Jag skall inte trötta läsaren med att återupprepa dessa förtiganden och bortförklaringar. Jag endast konstaterar, att Carsten Breengard i sitt svar på min uppsats inte bemött påpekandet av dessa förtiganden och bortförklaringar.

3.

I sin svarsskrift på min uppsats har Carsten Breengard slagit in på andra linjer än ett bemötande av de av mig påvisade förtigandena och bortförklaringarna.

En av dessa linjer är, att min nya artikel skall vara »en gentagelse af den positivistiske distinktion mellem religion og politik«. Han fortsätter, att för mig skall »kun det politiske begreb forbindes med historie«. För mig skall Odenselitteraturen »alene arbejde på det idéhistoriske-litterære plan«. Uppfattningen är så oriktig som gärna möjligt.

I min Saxoavhandling framhöll jag med skärpa, att helgonuppfattning och schema för helgonlegender, som jag sade, »lagt sina garn över det historiska materialet de båda Odenselegenderna innehåller«. Orsaken härtill var, framhöll jag, att vederlägga den tidigare forskningens teori,

att helgonlegenderna om Knud den helige var historiska källskrifter av högt värde. Något som Carsten Breengaard förtiger. Jag framhöll samtidigt det historiskt värdefulla, som Odenselitteraturen ger till Danmarks historia. Jag sökte närmare precisera detta. »Det innehåller«, skrev jag, »i det närmaste allt, som kan konstateras om Knud den helige«. Bakom dessa mina för länge sedan fälda ord låg tanken på hur fattig den historiska bilden av Knud den helige skulle varit utan Odenselitteraturen och hur nära nog obegripligt det skulle varit, att han blivit Danmarks helgonkung.

En annan linje i Carsten Breengaards uppsats är, att jag är en okunnig vetenskapsman. Han själv en kunnig. Denna linje är min »manglande orientering vedrørende den moderne behandling af religiøse tekster som samfundsmæssige kilder«. ... »Hvis Curt Weibull havde fulgt med i de sidste mange års debat om historie og sociologi (ikke mindst religionssociologi)«, fortsätter Breengaard, »ville han måske have haft en fornemelse af, hvor passé hans bærende distinktion er« (d.v.s. mellan religion och politik). Carsten Breengaard själv har »i overensstemmelse med sit religionssociologiske sigte stillet spørgsmålet om Odenselitteraturen bearbejder sociale erfaringer? Og – i givet fall – *hvis* sociale erfaringer«. Han säger sig ha givit en »bevisførelse for, at der i Odenselitteraturen sker en markant religiøs og politisk kreativ bearbejdning af sociale erfaringer«. ... »Curt Weibulls forældede distinktion« (mellan religion och politik), skriver Breengaard, »hindrer ham i at se, at Odenselitteraturen *kan være* (min kurs.) historieværker for de sociale institutioner regnum og sacerdotium i Danmark i 11. århundredes sidste år«. Till grund för dessa utsagor ligger en överskattning av det historiska värde, som helgonlitteraturen från Odense har. Därtill kommer ett helt kritiklöst godtagande av de resultat, som vunnits av de sista årens debatt om historia och sociologi (inte minst religionssociologi). Liksom Skyum-Nielsen (i boken *Kvinde og Slave* s. 2) har Carsten Breengaard inte ens uppmärksammat, att åtskilliga av dessa »markant religiøse og politisk kreative bearbejdninger af sociale erfaringer« inte är något för Odenselitteraturen originellt och enastående. De står, med viss verbal anklag, att läsa redan i Pseudo-Cyprianus skildring av en »rex iustus« och i många helgonlegender. De tillhör schemat för dessa och är värdelösa för en teckning av en bild av Knud den helige.

Carsten Breengaard gör här, som på andra punkter, svepande generella konstateranden. Stundom sker det med utgångspunkt från ett rent felcitat. Jag har skrivit, att Carsten Breengaards avhandling »innebär i *mycket* (min kurs.) ett återvändande till Johannes Steenstrups, Hans Olriks och deras samtidas historieskrivning«. Carsten Breengaard ersät-

ter Johannes Steenstrup med A.D. Jörgensen. Han utesluter i sin svarsuppsats orden *i mycket*. Följden av denna senare felcitering blir vittgående. Han finner, som jag tidigare i denna uppsats i annat sammanhang sagt, att »betragtningen er afslørende for Curt Weibulls manglende orientering vedrørende den moderne behandling af religiøse tekster som samfundsmæssige kilder«.²

Närmast löjeväckande är när Carsten Breengaard menar, att jag »ikke fulgt med i forskningens udvikling« och hänvisar mig till två väl av alla forskare i Danmarks historia under medeltiden välkända artiklar. Mitt svar är, att jag inte polemiserar mot dessa. Jag polemiserar mot Carsten Breengaards artikel. På följande sida säger han, att det »ikke findes et enkelt data, som dokumenterer«, at Radulf var Valdemars utsände till Kyrkomötet i Pavia år 1160, men han förtiger, att Saxo har en uppgift, som omöjliggör detta. På s. 281 i sin avhandling förmodar han dock, att så varit fallet. På s. 283 har denna förmodan blivit ett faktum.

4.

Vi vänder oss till ett huvudproblem i denna diskussion: frågan om orsaken till Eskils landsflykt. Jag har hävdad, att det var kung Valdemars schismatiskhet som drev Eskil i landsflykt. Carsten Breengaard betraktar detta som ett antagande. Han avvisar denna uppfattning. »Det er intet her«, säger han, »der kan ændre ved antagelsen af, at det først og fremst var Occosagen (hans återtågande av biskopsstolen i Slesvig), der motive-rede Eskil til et brud med Valdemar«. Jag har tidigare framhållit, att Saxos *Gesta danorum* är den enda källan om Occofrågan och att Carsten Breengaard ersatt Saxos framställning med ett »antagande, en personlig konstruktion«. Han bygger denna på att Occo mer än 20 år före påvevalet år 1159 skulle ha varit insatt som biskop i Slesvig av ärkebiskopen i Hamburg-Bremen. Men han har inte ett ord om att Occo har varit avsatt och ersatt av en ny biskop i Slesvig vid namn Osbernus.

² Carsten Breengaard förtiger fortfarande de ord i *Passio*, i vilka kung Knud genom ånger ansluter sig till en negativ värdering av sin regering. På ett obegripligt sätt tillskriver han mig den »absurde« uppfattningen, att »det helgenkvalificerende bestod i Knuds afståndstagan fra sin kongegerning«. Carsten Breensgaard s. 276.

Det är inte uteslutet, att Carsten Breensgaard har rätt, när han anser, att *Liber daticus* 10 juli inte citerar *Pseudo-Cyprianus* utan *Ailnoth* kap. 7. Om så är fallet, innebär detta ett bevis för min uppfattning, att *Pseudo-Cyprianus* varit känd i Odense. Min »elementære fejllæsning af Roskildekrønikens tekst«, (C.B.) är ingen felläsning utan en min tolkning av denna. Jag fann detta så uppenbart, att det inte behövde sägas. Men jeg bedrog mig. Helt rätt har C.B. däremot, när jag tillskrivet det någon betydelse, att Knud den heliges begynnelsebokstav inte i *Liber daticus* är tecknad med rött. Orsaken är att jag inte haft tillgång till *Liber daticus* i original.

Han förtiger även Saxos uppgift, att det var med fullmakt av den schismatiske påven Viktor IV, som han återtagit sitt biskopsdöme. Han talar endast om hans »förbindelse« med Viktor IV.

En sammanställning av det bevarade källmaterialet ger en annan uppfattning än den av Carsten Breengaard hävdade.

Efter slutet av kyrkomötet i Pavia sändes legationer till flera av Europas länder, även till Danmark. De skulle kungöra mötets beslut. Som bevis härpå medförde de en encyklika härom. I denna fick Eskil läsa, att kyrkomötet erkänt Viktor IV som rätt påve, men förklarat kanslern Roland (Alexander III) för »schismaticus«, bannlyst honom och anförtrott honom till Satan. Kung Valdemar hade genom legat och brev gett sitt samtycke härtill. Även en av Eskils biskopar, biskopen i Ribe, hade gjort det. Eskils situation var kritisk. Han hade slutit upp kring Alexander III. Om man får tro Saxo, hade han till och med mitt under gudstjänsten bannlyst Occo, som med fullmakt av Viktor IV och efter att ha vunnit kung Valdemars gunst, satt sig i besittning av Slesvigs biskopsdöme. Ärkebiskop Eskil hade härigenom i hög grad uppretat kungen. Danmark kunde inte ha två påvar, kungen och ärkebiskopen var sin. Eskil stod inför ett val. Antingen kunde han överge Alexander III och sluta upp kring påven Viktor IV eller hålla fast vid Alexander III och gå i landsflykt. Eskil valde det senare. Landsflykten skulle han anträda under uppgift av en »pilgrimsresa« till Jerusalem. En dylik kunde kung Valdemar enligt tidens uppfattning näppeligen förhindra. Men detta beslut har Eskil av okänd anledning inte kunnat omedelbart verkställa. Ett av kung Valdemar utfärdat privilegium för Tomarps kloster visar, att Eskil ännu den 27 mars år 1161 har varit i Danmark. Han har denna dag tillsammans med kungens kansler Radulf bevittnat detta privilegium. Bevittningen ger vid handen, att Eskil inte låtit motsättningen i påvefrågan gå till öppen brytning med kung Valdemar. Enligt Necrologium Lundense har han gett sig iväg på »pilgrimsresan« i kung Valdemars 7. regeringsår, det vill säga någon gång mellan hösten år 1160 och hösten 1161. »Pilgrimsresan« blev långvarig. Den slutade först år 1167. Kung Valdemar betraktade under denna tid Eskil som avsatt. Men han kunde aldrig få en ny och annan ärkebiskop. Påven Alexander III, Eskils vän, skulle aldrig ha erkänt en sådan. Slutligen ingrep Alexander III i den danska ärkebiskopsstriden. I brev till kung Valdemar från något av åren 1165–1166 uppmanade han denne att återkalla Eskil. Kungen gav vika. Efter sin långa landsflykt satt Eskil åter år 1167 som Danmarks ärkebiskop i Lund.

Denna bevisföring för Eskils landsflykt synes mig vara bindande. Orsaken till hans landsflykt är en storpolitisk händelse. Påveschismen år

1159 var under åtskilliga år dominant i europeisk politik. Tillsättningen av en biskop i Slesvig, en lokal händelse, har inte varit anledningen till Eskils landsflykt. Skvalp av vågorna från en stor politisk strid har även nått Danmark. Detta har varit orsaken till Eskils landsflykt.

5.

Til slut: Carsten Breengaards avhandling har berett mig mycken glädje. Den visar, att min avhandling om Saxo ännu mer än 70 år efter dess tillkomst är aktuell i Danmark. Ännu kan den framkalla motskrifter, nu från teologiskt håll. Ännu kan den framkalla en ny historieskrivning med många antaganden och förmodanden, med förtiganden och bortförklaringar av källmaterial.

OM BEGREBET BOL – ENDNU EN GANG

AF

ERIK ULSIG

I sin afhandling om census regis og bol (Hist. Tidsskr. bd. 87, s. 1–17) har C.A. Christensen gentaget og uddybet sin opfattelse af bolets oprindelse med gode argumenter for, at bolet har været vikingetidens bondegård, en storfamilies besiddelse, en arveenhed. Hans argumentation indeholder samtidig en afvisning af Axel Kjær Sørensens og min kritik af hans opfattelse. Det er muligvis ikke frugtbart at fortsætte en diskussion på prent, og i modsætning til C.A. Christensen har jeg intet egentligt nyt at bringe. Når jeg alligevel har bedt redaktionen om plads for et indlæg, skyldes det, at jeg ikke kan se, om Christensen har misforstået os, når han skriver: »Det er virkelig ikke et løst påfund fra min side, at bolene inden for hver landsby var lige store« og lidt senere taler om »mine kritikeres herimod stridende udtalelser« (s. 13). For en sikkerheds skyld skal jeg derfor referere vores opfattelse.

Det mærkelige ved bolene, som de kendes efter den vikingetid, der her interesserer os, er, at de normalt var lige store i den enkelte landsby. Dette ses vist allerede af ærkebisp Assers gavebrev af 7/1 1135, hvor der anføres gårde (curiæ) på 6½ bol, 4 bol osv., og af tilsvarende oplysninger

senere i århundredet om Hvidernes gårde. Det fremgår med sikkerhed af landskabslovene og af Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog. Og det kan direkte måles ved analyse af landskifter i matriklens markbøger fra 1680'erne. Det er en rimelig antagelse, at bolene i den enkelte by også i vikingetiden var lige store, idet det er vanskeligt at forestille sig, hvem der skulle have gjort dem lige store sidenhen. Selv om ordet bol etymologisk hører sammen med bo/bolig, kan bolene ikke være identiske med vikingetidens gårde, fordi alle en bys gårde jo i så fald skulle have været lige store. Vi forestiller os derfor, at bolet allerede da var fordelingsenheden ved rettighederne i ager, eng og udyrket – således som sidenhen (landskabslovene, markbøgerne). Man skal ganske vist næppe regne med, at agerfordelingen havde form som senere tiders regelmæssige bolskifte, jf. Poul Meyer, Karl-Erik Frandsen og Annaliese Krenzlin, men også i vikingetiden må den enkelte bondes ret i byen have bestået i en andelsret.

Fra by til by varierede bolene derimod kraftigt i vurdering – fra det tidspunkt vi kan måle dem, dvs. o. 1240 i Falsterlisten. Disse variationer kunne teoretisk set være »oprindelige«. Der er imidlertid grund til at antage, at de tidligere var langt mindre, fordi bolet i ældre middelalder brugtes som grundlag for pålægning af offentlige byrder og ved angivelse af ejendomsstørrelser. En forskelligartet udvikling af bolenes værdi fra by til by forklares (jf. Kr. Erslev og vores Falstertabel i Hist. Tidsskr. bd. 85, s. 113) med byernes forskellige muligheder for at ekstensivere og intensivere agerbruget.

C.A. Christensen hæfter sig ved variationerne fra by til by. Han kombinerer med det forhold, at mange bol havde navne, og konkluderer, at vikingetidens bol var gårde. Som senere tiders gårde varierede de stærkt i størrelse, men gennemsnitlig var de 3–4 gange så store som hine. Vikingetidens samfund var et storbondesamfund (Hist. Tidsskr. bd. 83, s. 6).

Konklusionen hviler – uanset at Christensen regner med stigende opdyrkning i ældre middelalder – på den stiltiende forudsætning, at senere tiders bolstørrelser groft taget afspejler forholdene i vikingetiden. Jeg tror ikke dette er rigtigt. Når der senere gik 3–4 gårde på bolet, var dette bl.a. og især en virkning af, at bolene ved stigende opdyrkning var blevet mere værd.

Når vi ikke kan acceptere Christensens argumentation, er det imidlertid først og fremmest, fordi den indebærer, at vikingetidens gårde i den enkelte by skulle være lige store. I sit sidste indlæg forklarer han ganske vist de lige store bol med, at bolet skulle bruges til at fordele bøndernes rettigheder i byen (1987, s. 13). Dette er jo netop vores forklaring. Men

det turde være principielt umuligt på samme tid at hævde, at bolene udgør vikingetidens gårde og dermed viser de kraftige størrelsesforskelle imellem disse, og at mene, at bolene er lige store og udgør en fordelingsnøgle.

Når jeg her har stillet vores og C.A. Christensens opfattelse skarpt op over for hinanden, skal det siges, at der jo er tale om to argumentationer. Hvor virkeligheden gemmer sig, er ikke godt at vide. Poul Rasmussen (se Bol og By 1985:2) opererer for Århusegnens byer i stedet for bol med gårdgrupper, og disse var ikke altid lige store, og bol i størrelse $\frac{1}{2}$ eller $1\frac{1}{2}$ træffes nogle steder, ornumbol andre steder. Skulle dette eventuelt tale for at sætte lighedstegn mellem bol/gårdgrupper og vikingetidens gårde, betyder det samtidig, at det 12. århundredes storgårde på 3-4-5 bol må være skabt efter vikingetiden. Uanset hvordan vi ræsonnerer, tror jeg ikke på C.A. Christensens vision om vikingetidens storbondesamfund med gårde 3-4 gange større end senere tiders anselige danske bøndergårde. Bondegården i det 16-17. årh. var jo på 30-40 tdr. land ager med en årlig udsæd på omkring 20 tdr.

KØBENHAVNS INDUSTRIALISERING 1840-1914. EN KOMMENTAR OM TEORI, FASER, DAMPMASKINER M.V.

AF

OLE HYLDTOFT

Denne kommentar til anmeldelserne af min disputats om »Københavns industrialisering 1840-1914«, Herning 1984, tjener flere formål. For det første giver den mig en mulighed for at uddybe nogle passager i bogen, der har givet anledning til misforståelser. Dernæst inviterer flere af anmelderne åbenlyst til en diskussion. Endelig har jeg herved lejlighed til mere indgående at overveje de fremsatte synspunkter og argumenter. Da det meste af kommentaren vil behandle sider af den rejste kritik, kan der være grund til først at takke de mange historikere og andre, der har påtaget sig det store arbejde med at læse og videreformidle bogen.¹ De

¹ De enkelte anmeldelser er anført i slutningen af dette indlæg.

empiriske dele af afhandlingen, der er en strukturanalyse af den københavnske industri i perioden med særlig vægt på den faste kapital, arbejdskraften og nye produktionsområder, har gennemgående fået en meget positiv modtagelse. Det har været en stor tilfredsstillelse, ikke mindst fordi den empiriske undersøgelse har været hovedsigtet og optager over 95% af bogens vel mange sider.

Derimod skilles vandene omkring de teoretiske sider i bogen. Flere anmeldere er stærkt kritiske over for de teoretiske indslag, især synes Karl Marx' og Joseph Schumpeters navne at kalde stærke følelser frem. I fortsættelse heraf noterer enkelte, at teorielementerne glædeligvis trænges i baggrunden eller helt glemmes i de empiriske afsnit (f.eks. Niels Thomsen, Birgit Nüchel Thomsen, Vagn Dybdahl, Gerhardt Eriksen og Kristian Hvidt). Andre har en mere positiv holdning til teorierne, og mener ydermere, at de anvendes på en frugtbar måde i den konkrete analyse (f.eks. Johan Bender, Jacob Jensen, Niels Chr. Sidenius og Finn Løkkegaard).

Med udgangspunkt i disse modsætninger vil jeg i det følgende først relativt fyldigt kommentere spørgsmålet om og problemerne ved den anvendte teori. Derefter se lidt på de foreslåede faser i hovedstadens industrielle udvikling. I forlængelse heraf behandle synet på konjunkturudviklingen og enkelte mere empiriske spørgsmål eller kritikpunkter. Og til sidst kommentere et længere bidrag til diskussionen af en dansk økonometriker.

Teori

Meget kort er et gennemgående teori-element i bogen følgende. Konkurrencen betyder et pres på virksomhedernes indtjening. Dette pres kan virksomhedsejerne søge at komme ud over ved to typer af sammenhængende strategier. Den ene består i lancering af nye varer og anvendelse af en ny og typisk mere kapitalintensiv teknik. Efterhånden som konkurrenterne gør det samme, markedet for de nye varer mættes og forholdet mellem kapital og arbejdskraft vokser, vil denne strategi løbe ind i problemer. I en periode vil problemerne kunne afhjælpes ved en ny strategi i form af billiggørelse af den anvendte kapital, en mere effektiv udnyttelse af den benyttede kapital og arbejdskraft samt et forholdsvis stærkere indtag af arbejdskraft i forhold til kapital. Også denne løsning vil imidlertid blot være midlertidig, idet der er grænser for, hvor meget der kan indvindes med en given teknik og traditionelle varer, og presset vil da atter rette sig mod en strategi af den førstnævnte type. Lidt mere

teknisk er omdrejningspunkterne produkt- og procescykler samt forholdet mellem kapital og arbejdskraft.

I et samspil med denne teori argumenteres i bogen for, at udviklingen i den københavnske industri fra omkring 1840 til 1914 kan opdeles i tre mellemlange tidsperioder eller faser med midten af 1860'erne og midten af 1890'erne som skillelinje. I den første og sidste fase var den dominerende hovedtendens stærke forandringer og en udvikling i dybden, med et stort antal nye varer og nye produktionsmetoder, der typisk var mere kapitalkrævende end tidligere. I modsætning hertil prægedes den mellemste fase fra ca. 1865 til omkring 1896 af en udvikling i bredden, af traditionelle varer, kendte produktionsmetoder og en relativ stærk udbygning af arbejdsstyrken.

Det nævnte teorielement har bl.a. den fordel, at det i modsætning til de gængse neoklassiske modeller ikke er koncentreret om tendenser til ligevægt, men er et åbent system med mulighed for skiftende hovedtendens. Desuden afgrænses de vigtigste temaer for undersøgelsen, ligesom der peges på nogle mulige årsagssammenhænge. Langt hen ad vejen kan teorielementet også bringes i rimelig nær kontakt med det empiriske materiale f.eks. i form af væksttakten i arbejdsstyrken samt omfanget af nye varer og nye produktionsmetoder, dels mere indirekte over forskellige deduktioner.

Ligesom andre modeller giver denne teori nogle problemer i relation til en konkret undersøgelse af den københavnske industri i en afgrænset periode. Der forkuseres således ret snævert på en bestemt gruppe af økonomiske faktorer. Desuden udgrænses bl.a. indflydelsen fra den eventuelt konkurrerende industri i provinsen, fra landbruget og de øvrige erhverv samt fra udlandet. I den udstrækning disse faktorer skønnes væsentlige for den københavnske industris udvikling, må de derfor medtages i form af rammer eller lignende. Det gælder mest åbenlyst for landbruget, datidens dominerende erhverv. I bogen er landbrugets store betydning da også fremhævet såvel i det teoretiske afsnit som i konklusionen (s. 45 og 413–16). Desuden indledes hvert af hovedafsnittene med en udførlig behandling af udviklingen i landbruget specielt med henblik på de afledede virkninger for industrien (s. 74–77, 133–37 og 275–80). Endelig inddrages landbruget hyppigt i de detaljerede undersøgelser af enkeltindustrier og temaer (f.eks. s. 120, 173, 263, 296, 328–30, 348, 355–57 og 360). Det er således ukorrekt, når flere anmeldere giver det indtryk, at den konkrete industrielle udvikling i København opfattes som selvgenererende (Niels Thomsen, Birgit Nüchel Thomsen og Marianne Rostgaard).

Den af Niels Thomsen foreslåede løsning på de i bogen fremhævede

problemer omkring teoriens dækningsgrad og anvendelighed i forhold til den konkrete undersøgelse, vil skruе ambitionsniveauet voldsomt i vejret, springe fra faser til stadier, og ændre analysefeltet til noget i retning af den vesteuropæiske samfundsudvikling i en meget lang periode. Bogens forbehold fejles uden videre af bordet med karakteristikken »uld«. Det er naturligvis ikke acceptabelt.² Afstanden fra dette ambitionsniveau til analyserne i bogen illustreres bl.a. s. 278–79, hvor baggrunden for, at den københavnske industri fra midten af 1890erne tog et opsving under ændrede former tages op til diskussion. Her inddrages en lang række forskellige faktorer, og der lægges ikke mindst vægt på indflydelsen fra landbruget.

Et andet problem, der fremhæves i bogen og af flere anmeldere, er anvendelsen af kraftmaskinernes HK som et tilnærmet mål for den faste kapital. Da enkelte af anmeldelserne kunne give det indtryk, at jeg opfattede denne sammenhæng overmåde bastant, kan der være grund til at citere bogens konklusioner derom, nemlig at de installerede hestekræfter ved markerede skift i langtidstendensen kan give et vist belæg for en ændring i investeringsratens niveau, og takten i de årlige ændringer med forsigtighed er et indicium for takten i de industrielle investeringer (s. 36–38 og 486–91). Hvor det fra rimeligt tilgængelige kilder har været muligt at bringe mere direkte angivelser, er disse muligheder søgt udnyttet.

Alt i alt mener jeg, at analysemåden i bogen ikke adskiller sig nævneværdigt fra almindelige historiske og økonomisk historiske undersøgelser. Forskellen i forhold til den danske tradition ligger vel nærmest i bestræbelserne for eksplicit at fremlægge nogle grundholdninger og teorielementer, der har haft betydning for undersøgelsen. I forlængelse heraf skal noget af baggrunden for den til tider heftige kritik nok søges i en ofte erklæret »ateoretisk« holdning i den danske og navnlig den københavnske historikerverden. Forskelle i temperament og ideologi spiller vel også ind. Dertil kommer brist hos forfatteren. Der er f.eks. i det teoretiske afsnit for store spring mellem meget abstrakte og særdeles detaljerede, konkrete overvejelser. Desuden fylder teorierne om de lange

² Blandt Thomsens øvrige kritikpunkter omkring teorien skal kun nævnes hans heftige kritik af karakteristikken af de monetaristisk orienterede lange bølge teoretikere. Jeg kan ikke se andet, end at kritikken bygger på en fejllæsning. Derimod er jeg tilbøjelig til at give Marianne Rostgaard ret i, at bogen lidt for håndfast hævder, at for Ernest Mandel kan et opsving kun etableres ved en afgørende forandring i forholdet mellem arbejderklassen og kapitalmagten. Grundlaget har dels været Mandels analyse af den seneste bølge, dels hans ord om, at »not the laws of motion of capitalism but the results of the class struggle of a whole historical period are deciding this turning point« (E. Mandel: *Long Waves of Capitalist Development*, Cambridge, 1980, s. 49).

bølger for meget både i det teoretiske afsnit og i konklusionen i betragtning af, at de ikke tages videre op i selve teksten. De blev inddraget, fordi deres tilgang har flere fællestræk med den i bogen benyttede, og da de slap med, bød de sig voldsomt til ved konklusionen. Noget lignende gælder i konklusionen for de meget hypotetiske udsagn om lange bølger i den danske økonomi uden for den københavnske industri og før og efter den behandlede periode. Disse løse hypoteser burde nok have været placeret i en note, ligesom måske det meste fra lange bølge teorierne.

Faser i industrialiseringen

Rygraden i den empiriske undersøgelse består af oplysninger om arbejdetal, HK og brancher i årene 1839, 1847, 1855, 1873, 1882, 1897, 1906 og 1914, suppleret med en statistik over dampmaskiner fra 1831 til 1875 samt arbejds- og fabrikstilsynets opgørelser fra 1875 og fremefter. Thomsen mener, at jeg også burde have inddraget de tilsvarende tal for provinsen. I bogen gives på grundlag af litteraturen et kort rids af udviklingen i den samlede danske industri fra 1840 til 1896. I den sidste periode fra 1896 til 1914 behandles provinsindustrien såvel i oversigtlig form bl.a. med tal for HK og arbejdere i den samlede danske industri, som i forbindelse med en række enkeltbrancher, med støtte i de publicerede tabelværker. Efter min erfaring ville det have indebåret et meget betydeligt merarbejde og en fare for afsporing at forsøge at udarbejde en tilsvarende statistik for provinsen. Formålet har stedse været en undersøgelse af den københavnske industri i perioden, og ikke en systematisk afprøvning af de opstillede teorielementer.

Imidlertid har Thomsen samlet nogle tal for provinsen og sammenstillet dem med de københavnske i form af HK pr. arbejder (tabel 1).

Tabel 1. Skøn over HK pr. arbejder i dansk industri 1839-1914

År	Hovedstaden		Provinsen		Hele landet	
	HK pr. arbejder	Årlig vækst	HK pr. arbejder	Årlig vækst	HK pr. arbejder	Årlig vækst
1839	0,03		0,02?		0,02	
1847	0,05	6,6%	0,04	9,1%		9,1%
1855	0,08	6,0%	0,08?	2,9%	0,08	2,4%
1872/73	0,11	1,8%	0,13	4,8%	0,12	4,5%
1897	0,26	3,6%	0,42	7,1%	0,36	5,8%
1914	0,80	6,8%	1,35		0,94	

Kilde: N. Thomsen, *Hist. Tid.*, 1985, s. 335 og 341.

Først et par indledende kommentarer til disse nye opgørelser. Det er ikke uden videre givet, at de anførte provinstal for 1855 og 1872/73 er umiddelbart sammenlignelige med de københavnske. Værre er det, at der savnes kilde til arbejdetallet for 1839 og oplysningerne i 1847. Desuden er der noget knas med tallene fra 1897 og 1914. Den årlige vækst i hele landet kan ikke ligge væsentligt under både hovedstaden og provinsen. Thomsen mener, at disse tal må give anledning til alvorlig tvivl om HK-tallene som indikator. Der var forskel mellem hovedstaden og provinsen, og tallene voksede stærkere i provinsen. En vurdering heraf kræver imidlertid en nærmere undersøgelse af branchesammensætningen over tid. Desuden kompliceres forholdene i provinsen af den derværende vandkraft, der endnu i 1872/73 havde en ganske stor betydning som kraftkilde for industrien. Medregnes vandkraften dæmpes væksten i HK pr. arbejder i provinsen fra 1872/73 til 1897. Iøvrigt gøres der også i bogen opmærksom på det noget tidligere opsving i provinsen i den sidste periode (bl.a. s. 413).

Er disse tal da anvendelige til en periodisering eller faseinddeling? Jeg ser tydelige niveauskift såvel i hovedstaden som provinsen med væksten fra 1855 til 1897 på et væsentligt lavere niveau end både før og efter. Et niveauskift, der yderligere bekræftes af tallene fra 1906 og for København i 1882. Jeg synes endda, at det ville være et overgreb på hovedtallene ikke at lægge vægt på dette niveauskift. Thomsen kan kun gå med til, at man måske efter temperament kan se et skift i København, men hovedindtrykket er en stejl og vedholdende stigning i antallet af HK pr. arbejder. Økonomen Niels Kærgaard foretrækker vistnok ligesom Thomsen at koncentrere opmærksomheden om den langsigtede stigning. En af ham foretaget statistisk test bekræfter imidlertid, at de københavnske tal giver et fast grundlag for at konstatere et niveauskift. Denne forskel i den foretrukne tolkning afspejler formentlig nogle grundlæggende præferencer. Mens Thomsen og Kærgaard foretrækker at se på den langsigtede stigning, tror jeg, at det kan være frugtbart i stedet at koncentrere opmærksomheden om variationerne på det mellemlange sigt.

For en nærmere kronologisk afgrænsning af de tre perioder eller faser har jeg taget hensyn til tre kriterier. For det første skulle grænsen helst ligge ved indledningen til et større opsving, dels for at opnå nogenlunde sammenlignelighed i niveauer, dels for at undgå at periodiseringen bryder tværs igennem disse opsving. For det andet en hensyntagen til ændringerne i langtidstendensen i HK pr. arbejder. For det tredje institutionelle kriterier i form af de ændrede toldforhold i 1863/64 og verdenskrigen i 1914. Efter den foreliggende litteratur lå de stærke industrielle opsving i midten af 1850erne, begyndelsen af 1870erne og

anden halvdel af 1890'erne. Da materialet imidlertid med stor ihærdighed signalerede et afgørende opsving i midten af 1840'erne i stedet for midten af 1850'erne, valgte jeg at indrette mig herefter. Dette valg passede også bedre sammen med Axel Niensens grundlæggende undersøgelser og gav en nærmere forbindelse til det forudgående opsving i landbruget. Årsagen til, at de ændrede toldforhold i 1863/64 medtoges var, at den derved etablerede toldbeskyttelse mod hertugdømmernes industri i det mindste i begyndelsen kunne have fremmet en vækst i bredden. På dette grundlag faldt valget på 1840, 1864 og 1896 (s. 53–59, sp. s. 59). Måske ligger 1896 vel tæt på konjunkturtoppen sammenlignet med 1840 og 1865. Der kunne i stedet godt argumenteres for 1845, 1869 og 1896, eller måske 1840, 1865 og 1890. Det konkrete valg inden for disse grænser er dog næppe særligt afgørende.

Hverken Thomsen, Kærgaard eller Jørgen Fink finder valget af 1865 tilstrækkeligt begrundet. Bortset fra Fink koncentrerer de alene opmærksomheden om væksttaket i den årlige serie over HK fra 1831 til 1875, og undlader at omtale de to øvrige kriterier. Thomsen mener, at vendepunktet lige så godt kunne ligge i 1855 og hvorfor ikke før 1855? Kærgaard er mere specifik. Han når gennem en række test frem til, at bruddet må placeres omkring 1858–59 med et interval på ca. 3 år før og 3 år efter, og tallene taler stærkt imod at lægge bruddet efter 1863. Der er således argumenter for, at jeg er kommet til at placere den langsigtede dæmpning

Tabel 2. Virksomheder under arbejds- og fabriksstilsyn København 1890-1901.

År	Virksomheder under tilsyn			Heraf med mekanisk kraft			HK pr. arbejder 1890=100
	Virksomheder Antal	Arbejdere Antal	1890=100	Virksomheder Antal	Mek. kraft HK	1890=100	
1890/91	507	14.555	100	430	4.013	100	100
1891/92	520	14.658	101				
1892/93	540	15.043	103				
1893/94	600	16.174	111	524	4.343	108	97
1894/95	603	15.997	110	534	4.480	112	102
1895/96	615	16.639	114	548	4.998	125	110
1896/97	657	18.637	128	590	5.660	141	110
1897/98	685	19.812	136	616	6.196	155	114
1898/99	717	21.306	147	655	7.149	178	121
1899/00	745	23.184	159	685	8.300	207	130
1900/01	789	22.904	157	728	9.474	236	150

Kilde: Arbejds- og fabriksstilsynets beretninger, Ministerialtidende B, samt Rigsarkivet, Direktoratet for arbejds- og fabriksstilsyn, 1. inspektorat, Korespondancesager, Forarbejder til beretning.

i hestekræfterne vel langt fremme ved at sige omkring 1864. Denne dæmpning skulle i så fald placeres lidt før den valgte periodegrænse. Men er det helt rimeligt at gå så håndfast til værks i betragtning af det relativt skrøbelige materiale? I 1890erne er materialet lidt fyldigere, som tabel 2 demonstrerer. De viste serier overdriver dog væksten især i 1893/94, 1897/98 og 1898/99 (s. 57). Denne skævhed skulle dog ikke have væsentlig betydning for udviklingen i HK pr. arbejder. Vurderingen bliver da, at der i 1890erne ser ud til at være en rimelig god kronologisk overensstemmelse mellem det generelle opsving fra midten af 1890erne og et skift i væksttakten i HK pr. arbejder.

Konjunkturforløbet

Jørgen Fink vurderer valget af 1865 inden for rammerne af en bredere kritik af behandlingen af konjunkturforløbet i bogen. Han fremhæver, at den gængse konjunkturinddeling i stedet placerer grænsen i 1873 og opfatter tidsrummet fra 1873 til 1894 som generelt præget af dårlige konjunkturer.³ Denne karakteristik er rimeligt dækkende for de fleste lange bølge teoretikere. Det er dog notable undtagelser, f.eks. placerer J. Schumpeter og Gerhard O. Mensch/S. Kuznets vendepunktet i 1869–70.⁴ Desuden er »Den store Depression« fra 1873 til 1894 kommet under heftig kritik i de senere års forskning. I en nyere britisk økonomisk historie affærdiges dette begreb med ordene »In an obsolete and exploded but still widely used sense, the slow growth of 1873–1896 – which was not in fact slow real growth but merely a fall in prices«.⁵ Denne dom skal nok tages med lidt salt, men anføres blot for at vise, at andre deler bogens skepsis over for de generelt dårlige konjunkturer fra 1873 til 1894. Jeg burde måske have behandlet denne problematik mere fyldigt, men også her ville springet blive ret så voldsomt fra arbejdere og HK i Københavns industri til den internationale diskussion om datidens konjunkturbevægelser.

For den københavnske industri argumenterer Fink konkret med, at ændringen i mekaniseringstempoet midt i 1870erne var langt mere mar-

³ Jørgen Fink har ret i den påviste fejl s. 389. Tallene for funktionærernes andel af arbejdsstyrken i hhv. små og store virksomheder i 1906 skulle i stedet være 12,7% og 8,7%.

⁴ En oversigt giver J.J. van Duijn: *The Long Wave in Economic Life*, London 1983, s. 163. G.O. Mensch: *Stalemate in Technology*, Cambridge 1979, s. 39.

⁵ R. Floud og D. McCloskey (red.): *The Economic History of Britain Since 1700 vol. 2., 1860 to the 1970s*, Cambridge 1981, s. 461 og 1–49. Jfr. desuden S.B. Saul: *The Myth of the Great Depression, 1873–1896*, London 1969.

kant end midt i 1860erne. Det er dog næppe en holdbar karakteristik. Hvis man godtager de skrøbelige tal, lå den gennemsnitlige årlige vækst i HK i Københavns industri fra 1873 til 1882 på 5,3% over for henholdsvis 4,3% fra 1865–75, 4,8% fra 1861/65–1871/75 og 4,7% fra 1863/67–1871/75 (s. 476 og 485). Det er formentlig også den traditionelle, stærkt prisorienterede konjunkturopfattelse, der ligger bag Richard Willerslevs overraskende kritik af, at det i bogen anføres, at fremgangen atter slog igennem i den københavnske industri fra 1887.⁶

Dampkedler og dampmaskiner i 1880erne

I forlængelse heraf er det Willerslevs hovedindvendig, at væksten i dampkraften i 1880erne overdrives i bogen. Hans argumenter er kort følgende. Industritællingernes HK er ikke tilforladelige. I stedet vælger han uden nærmere overvejelser at benytte dampkedlernes HK, defineret som ildpåvirkningsfladen divideret med 15. Dernæst skønner han, at jeg fejlagtigt har antaget, at de anførte tal for nye dampkedler de enkelte år er lig med nettotilvæksten. Endelig sammenligner han oplysningerne i bogen om HK i den københavnske maskinindustri (282 HK i 1882 og 422 HK i 1888, jfr. s. 157 note 1) med den officielle dampkedelstatistik, hvor kedlernes HK i maskinfabrikker m.v. anføres til 1.121 HK i 1883 og 952 i 1890. Efter et noteforbehold, der øjensynlig ikke tillægges videre vægt, gentager han derefter flere gange, at der er en flagrant uoverensstemmelse mellem mine tal og dampkedelstatistikken. Da Willerslev opfatter sin argumentation som invaliderende for store dele af bogen og som et vægtigt eksempel på forfatterens brøstfældige færdigheder, er en lidt fyldigere redegørelse nødvendig.

Foruden den officielle dampkedelstatistik har jeg gennemgået arkivmaterialet i form af synsforretningerne over dampkedler 1869–76 og Dampkedelprotokollen for København 1875–89. Som følge af en række kildeproblemer har dette arbejde kun mere direkte kunnet udnyttes til en serie over nye dampkedler og nogle typeforandringer fra 1883 til 1897

⁶ Willerslev argumenterer med et udvandringsoverskud fra København i 1887, men herfra kan der ikke drages konklusioner om industriens udvikling. For industrien foreligger kun to serier, arbejds- og fabriksilsynets arbejdsantal og opgørelsen over nye dampkedler i København, der begge viser en betragtelig fremgang fra 1886 til 1887. Tallene understøttes af arbejds- og fabriksilsynets opgørelse for den samlede danske industri og importen af industrielle råvarer. Også datiden var opmærksom på denne fremgang, jfr. C. Nyrop i Industriforeningens Tidsskrift, 1889, s. 10. Arbejdertallene steg med godt 6% fra 1886 til 1887, råvareimporten (generalhandel) med ca. 23%, O.B. Henriksen og A. Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874–1958, 1960, s. 65.

(s. 56 og 154). En vurdering af industritællingernes oplysninger om HK er givet s. 36–37 i bogen. Willerslevs procedure rejser flere problemer.

For det første er dampkedler langt fra det samme som dampmaskiner. Bl.a. benyttede flere virksomheder dampkedler i produktionen uden at have dampmaskiner. For det andet var der ikke noget fast forhold mellem ildpåvirkningsfladen og HK, og navnlig efter introduktionen af de nye vandrørskedler bliver dette mål problematisk. Når jeg ikke har kunnet etablere nettotal for væksten i dampkedler for København, skyldes det datidens lovgivning, der blot krævede, at ældre dampkedler skulle prøves hvert tredje år. Nogle af de udgåede kedler blev måske endda aldrig slettet i protokollen.

Den af Willerslev fremhævede flagrante uoverensstemmelse mellem industritællingerne og den officielle dampkedelstatistik er næppe overraskende. Maskinindustri er ikke det samme som maskinindustri + metalvarefabrikker, skibsværfter m.v. Dernæst ligger hovedårsagen til den store forskel i væksttakt uden tvivl i, at dampkedeltællingen i 1883 i modsætning til 1890 medtog statskedler. Dampkedlerne på statsvirksomhederne, der bl.a. omfattede Orlogsværftet, kendes ikke i 1890, men i 1893 drejede det sig for de anførte industrigrene om 31 kedler med tilsammen 668 HK.⁷ Statskedlernes omfang og størrelse har næppe været væsentligt mindre i 1890. Allerede ved at medtage disse kedler ændres uoverensstemmelsen til en nærmest påfaldende ensartet væksttakt mellem dampmaskinerne fra 282 HK i 1882 til 422 i 1888 overfor dampkedlerne 952 HK i 1883 og ca. 1.620 HK omkring 1890. Dertil kom, at dampkedeltællingen i 1883 i modsætning til den i 1890 medtog kedler, der midlertidigt var ude af brug, samt at flere virksomheder i løbet af perioden fik installeret gasmaskiner. Endelig må man antage, at en væsentlig del af væksten i perioden foregik uden for det daværende København.

Nu skal den nævnte overensstemmelse efter korrektionen næppe tages alt for alvorlig. I bogens tekst betones 1882-tællingens iøjnefaldende svagheder og der benyttes i stedet et skøn for hovedstadens maskinindustri på 5,3%, mens de københavnske tællinger pegede på en væksttakt på 6,9% fra 1882 til 1888 (s. 157–58). På tilsvarende vis benytter Willerslev det i bogen gentagne gange fremhævede problem, at den opstillede dampmaskinestatistik fra 1831 til 1875 formentlig undervurderer væksten i slutningen af 1860erne og begyndelsen af 1870erne (s. 18 og 474) til en argumentation for, at jeg undervurderer væksten i denne periode.

⁷ Ministerialtidende B, 1894, s. 538.

Industriens arbejdsstyrke i 1855 og 1873

Willerslevs anden hovedindvending gælder de anførte skøn over arbejdsstyrken i hovedstadens industri i 1855 og 1873. Til støtte herfor anføres fra bogen nogle argumenter, der kunne tyde på, at skønnet for arbejdsstyrken i 1855 var overvurderet, mens skønnet for 1873 undervurderede de reelle arbejdsantal. Willerslev undlader imidlertid at anføre bogens argumenter, der trækker den modsatte vej. Navnlig tre forhold gør, at jeg i modsætning til Willerslev, mener at skønnet for 1855 efter al sandsynlighed er en del for lavt sammenlignet med 1873. Som allerede tidligere påpeget af Povl Bagge trækker bl.a. spørgeskemaernes udformning i retning af for høje tal for 1873 sammenlignet med 1855. I samme retning trækker de langt ringere muligheder for at supplere udgangstællingen i 1855 sammenlignet med 1873. Endelig er der kun benyttet skøn, hvor der var tydelige brist, og disse skøn er søgt holdt i underkanten.

Som eksempel på et af de kritiserede skøn skal kort omtales antallet af syersker i hovedstaden i 1855, der er anslået til 1.423 i 1855, mens tællingsmaterialet kun oplyste om 197 handskesyersker samme år. Udgangspunktet for skønnet har været det lidt bedre tællingsmateriale i 1847/48, der ledte frem til et hidtil ikke kritiseret skøn på godt 1.500 syersker. For at være rimelig godt garderet har jeg vurderet antallet af syersker i 1855 til noget lavere end i 1847/48. Andet materiale tyder på, at dette skøn er for lavt. Efter de ganske vist ikke alt for pålidelige oplysninger i folketællingerne voksede antallet af personer, der fornemmelig levede af syning, spinden og strikning fra 4.339 i 1850 til 4.790 i 1855. Desuden fortæller lavs- og korporationslisterne om en vækst i arbejdsantallet hos byens handskemagere fra 85 arbejdere i 1858 til 247 arbejdere i 1855 (s. 48 og 87).

De i bogen skønnede tal giver en gennemsnitlig årlig vækst i arbejdsstyrken på 4,0% fra 1855 til 1873. Til kontrol heraf er foretaget en række alternative beregninger med forskellige branchesammensætninger. Disse beregninger gav vækstrater for 1855 til 1873 på 4,4%, 4,6%, 4,7% og 5,3% (s. 50 og 61). Ved disse alternative beregninger indgår imidlertid flere brancher, hvor materialet i 1855 formentlig er ufuldstændigt. Med det skrøbelige kildegrundlag bliver det nok vanskeligt at nå videre end, at vækstraten fra 1855 til 1873 formentlig lå et sted mellem 3,5% og 4,5%. At alle opgørelserne til og med 1897 undervurderer antallet af industriarbejdere i hovedstaden er en anden sag. I et lidt større perspektiv er det vigtigste vel, at arbejdet med materialet viser, at Willerslevs tidligere

skøn om en vækst på 12,5% i arbejdsstyrken fra 1855 til 1873 giver et stærkt overdrevet billede af vækstforløbet.⁸

Økonometri. Hestekræfter og lange bølger

I et fyldigt bidrag på 111 sider tager økonomen Niels Kærgaard også sider af bogen op til en diskussion.⁹ Hans velkomne forsøg på at indlede en dialog mellem økonometrikere og historikere kan ikke ydes fuld retfærdighed i det følgende, der er koncentreret om enkelte punkter med direkte reference til undersøgelserne i bogen.

Kærgaards diskussion er samlet om et enkelt af teorielementerne, nemlig hypotesen om en tendens på det mellemlange sigt til et skift i anvendelsen af henholdsvis fast kapital og arbejdskraft. Først behandler han spørgsmålet om et niveauskift i tallene for HK i den københavnske industri fra 1840 til 1914. Denne problematik er allerede behandlet ovenfor. Bortset fra det foretrukne tidsperspektiv og den konkrete placering af niveauskiftet i dampmaskinestatistikken o. 1860 er der ikke nogen større unighed på dette punkt. I enkelte henseender synes jeg dog, at han går vel håndfast til værks over for de fremlagte tal. F.eks. er hans indledende niveauekorrigering af tallene fra 1897 til 1914 formentlig behæftet med fejl.¹⁰ Det ville desuden være til stor nytte for os mindre kyndige matematikere, hvis de vigtigste bånd eller krav ved de enkelt test blev kort beskrevet.

⁸ Af Willerslevs øvrige kritikpunkter skal blot kort omtales to. Han kritiserer bogen for en utilstrækkelig behandling af arbejdsstyrkens andel af hovedstadens befolkning, specielt i 1847. Dette tema er behandlet med tal, kommentarer og krydshenvisninger s. 78, 139 og 282. Desuden opstiller Willerslev et paradoks i forbindelse med tolkningen af partialobligationerne. Paradokset skulle opløses ved følgesætningen i bogen, hvor der ikke blot står, at obligationslånene i reglen helt erstattede tidligere prioritetslån, men desuden, at de almindeligvis var større end de tidligere prioritetslån (s. 247).

⁹ N. Kærgaard: Den industrielle vækst i Danmark før 1914, Cykelafdelingens memose-rie, Økonomisk Institut, Kbh. 1986. Jfr. desuden N. Kærgaard: Det industrielle gennembrud i Danmark, i Raun (red.): Nordisk Symposium i Anvendt Statistik, Kbh. 1986, og N. Kærgaard: Økonomi, matematisk statistik og økonomisk historie, Cykelafdelingens memose-rie, Økonomisk Institut, Kbh. 1987.

¹⁰ Kærgaard: Den industrielle vækst i Danmark før 1914, s. 4–6. Det anføres i teksten, at der foretages en niveauekorrigering ved at estimere sammenhængen mellem industritællingernes tal og de øvrige i 1847, 1855, 1873 og 1906. Så vidt det kan ses af figuren s. 5, er den i praksis anvendte procedure dog i stedet alene at se på forskellen i 1906, og derefter dividere industritællingernes tal i 1897, 1906 og 1914 med 1,33. Resultatet bliver, at den årlige vækst i HK fra 1873 til 1897 reduceres fra 6,8% til ca. 5,5%, og fra 1897 til 1914 fra 8,9% til ca. 7,3%. Det ville have været rimeligere at opkorrigere fabriksilsynets tal. Jeg kan ikke se noget belæg for at reducere væksttakten fra 1873 til 1897. Derimod kan der argumenteres for at reducere væksttakten fra 1897 til 1914, hvis man opfatter tilsynets tal som lige så valide som industritællingernes. Men i så fald skulle væksttakten fra 1873 til 1897 opkorrigeres.

Derefter opstiller Kærgaard en alternativ teori til forklaring af udviklingen i HK i den københavnske industri fra 1840 til 1914. Han mener, at forløbet lader sig forklare ved en almindelig S-formet spredningskurve. Dæmpningen o. 1860 skyldes, at dampmaskinen er kommet ind i mætningsfasen, og den nye vækst fra midten af 1890erne, at de nye elmotorer og eksplosionsmotorer nu tvinger kurven op påny (s. 21–27). Denne teori testes derefter på dampmaskinestatistikken fra 1840 til 1875. Testen tyder dog på, at der er en del problemer ved denne teori, men Kærgaard tøver alligevel ikke med at vælge forklaringen som den mest sandsynlige. Lidt senere bliver denne teori til det eneste, man med nogenlunde sikkerhed kan sige, resten er når alt kommer til alt formodninger (s. 34, jfr. s. 85).

Så ligetil er sagen dog næppe. Der er i og for sig ikke nogen modstrid mellem de to teorier. I Kærgaards teori tabes arbejdstallene, og desuden skal vel tilføjes, at el- og eksplosionsmotorer i så fald ikke blot erstattede dampmaskiner, men kraftigt befordrede en yderligere mekanisering og endnu flere mekanisk drevne maskiner. Teorien kommer også vel hurtigt på benene, næsten alene støttet af en lidt urolig test af dampmaskinerne fra 1840 til 1875. I den fremlagte simple form må teorien imidlertid allerede afvises ud fra almindelig snusfornuft. En maskine, der viser en årlig vækst på 5–6% som dampmaskinen fra 1873 til 1897, kan ikke med rimelighed siges at være nået ind i mætningsfasen. Fra 1897 til 1914 øgedes den årlige vækst i dampmaskinernes HK endda yderligere til et niveau på 7–8% (Hyldtoft s. 52 og 293).

I konklusionen siger Kærgaard videre, at der ikke er dokumenteret paralleller til kraftmaskinernes spredningskurver uden for energiområdet (s. 85). I bogen argumenteres imidlertid for det modsatte, omend det ikke har været muligt at fremlægge årlige tal. Marianne Rostgård er inde på et lignende synspunkt, idet hun mener, at Schumpeters teori om en grundlæggende basisinnovation som hoveddrivkraft passer pænt med fremstillingen i bogen. Hun nævner imidlertid alene de arbejdsmaskiner og varer, der knytter sig til elektriciteten, og undlader at omtale de øvrige nævnte nye maskiner og nye varer, der fik et gennemslag fra 1890erne. På den korte plads er det kun muligt at nævne enkelte af de nye arbejdsmaskiner, der ikke eller kun perifert kan knyttes til elektricitetens fremmarch. Det gælder f.eks. dampmaskiner for overhedet damp og senere damp-turbiner, de nye eksplosionsmotorer, den nye generation af arbejdsmaskiner i maskinindustrien (hurtigdrejstål, fræs maskiner, autogen-svejsning m.v.), kølemaskiner, sættemaskiner i den grafiske industri, pindemaskiner i skotøjsindustrien, automatvæve i tekstilindustrien og den automatiske flaskemaskine. At mange af disse maskiner senere blev koblet til en elmotor er en anden historie.

I den sidste og større del af sit bidrag tager Kærgaard spørgsmålet om lange bølger i den danske økonomi op. Det er imidlertid som nævnt ikke en problematik, jeg har søgt at analysere nærmere i bogen. Det er ikke muligt her at gå nærmere ind på alle de kurver og analyser, der fremlægges i denne del af Kærgaards bidrag. Generelt synes jeg, at det ofte går for hurtigt, og at vurderingerne præges af bestræbelserne for at finde en langsigtet trend. Mest op, sjældent ned, evt. et u-forløb. Først på s. 85 kommer der lidt tvivl ind med hensyn til, om disse langsigtede trends eventuelt alvorligt kunne være påvirket af måleproblemer. Dette perspektiv er lidt besværligt, når mit forslag består i at se lidt nærmere på mulige mellemlange tendenser.

Med hensyn til den lidt hurtige analyse gælder det f.eks. de i sammenhængen forholdsvis væsentlige figurer over lønandelen og kapital-output forholdet (s. 48–50). Ved de godt nok noget problematiske tal for lønandelen kunne man med lidt god vilje se tendenser til et langt bølgelignende mønster. For Kærgaard er en markant trendmæssig vækst imidlertid det helt dominerende træk, selv om han kort efter synes at tage afstand fra de fremlagte tal. For mig ser den stærke trendmæssige vækst fra omkring 0,35 før 1914 til ca. 0,65 i 1970 tværtimod noget mistænkelig ud. Ligeledes bliver den interessante kurve over kapital-output forholdet gennemgået vel hurtigt. Et overraskende træk ved denne kurve er den stærke stigning i kapital-output forholdet fra 1930 til midten af 1950erne. Tendensen stemmer da heller ikke med de tilsvarende kurver fra USA og Tyskland. I forlængelse heraf bekræfter et fornyet blik på disse lange serier en fornemmelse af, at tallene før og efter 1945 næppe er sammenlignelige (s. 85), selv om det ofte netop er disse tal, der stilles over for hinanden.

Det for en historiker vel mest påfaldende træk ved Kærgaards fremstilling er hans nonchalante holdning over for de fremlagte seriers kildemæssige bæredygtighed og hans helt opgivende indstilling til mulighederne for at etablere bedre serier. Han mener »næppe det er muligt at grave dybere i kilderne«, og stiller dertil som et øjensynligt uomgængeligt krav, at der findes årlige tal. En af de serier, Kærgaard anvender med den største selvfølgelighed, er de fra Bjerke og Ussing hentede tal om det danske kapitalapparats omfang. Denne serie hører vel til de mest usikre overhovedet. I forhold til min hypotese er serien noget nær uanvendelig, bl.a. fordi den er stærkt påvirket af boligbyggeriets omfang og ændringer heri.¹¹

¹¹ Det er også overraskende, at Niels Thomsen knytter betegnelsen »vi ved« til Sv. Aa. Hansens nationalindkomsttal for industrien. Ligeledes er det svært at se, at obligationsrenten skulle kunne anvendes som et rimeligt mål for prisen på den faste kapital (Thomsen s. 333 og 339).

Min konklusion er derfor anderledes end Kærugaards. Det opstillede S-formede spredningsforløb giver næppe en tilfredsstillende forklaring på de fremlagte tal. Som Kærugaard mener jeg, at statistiske og økonomiske metoder med fordel kunne udnyttes mere i historiske undersøgelser, men ser først og fremmest deres styrke i foreløbige sonderinger og en efterfølgende slags kontrol af konklusionerne. Sådanne foreløbige sonderinger vil bl.a. ofte afsløre problemer ved de foreliggende serier, der da må underkastes en nærmere kritisk analyse og erstattes eller suppleres ved indsamling af nye tal. Mulighederne for at etablere nye og bedre serier er frem til 1945 overordentlig gunstige, da de foreliggende tal alle præges af at være nogle første, dristige forsøg. Endelig har og skal vi have en forskellig opfattelse af teoriens funktion og formålet med vort arbejde. Jeg er således kun lidet interesseret i at opbygge generelle teorier, men ser teoriernes væsentligste funktion som en inspirationskilde og et redskab i forbindelse med en konkret undersøgelse af et bestemt, geografisk og kronologisk afgrænset emne. Det betyder også, at afvigelserne fra en postuleret hovedtendens kan have lige så stor interesse som hovedstrømmen.¹²

Sammenfattende har jeg i bogens teoriafsnit søgt at redegøre for nogle grundholdninger og teorielementer. Store dele af den rejste kritik bygger tydeligvis på andre grundholdninger og teoripreferencer. Allerede derfor vil de foretrukne tolkninger let blive forskellige. At anmelderne gennemgående er meget positive over for detailanalyserne i bogen er for mig en bekræftelse af, at den benyttede måde at analysere på er i stand til at indfange nogle væsentlige faktorer og problemer. Birgit Nüchel Thomsen mener, at en helhedsopfattelse må afvente minutiose branche- og virksomhedsstudier, der også medtager ændringer i organisation, input m.v. Det ville uden tvivl være værdifuldt med sådanne studier. Udover forhåbentlig at kunne tjene som en nyttig håndbog og et foreløbigt bud på et helhedssyn har det netop været et af afhandlingens formål at inspirere og give en første hjælp til sådanne studier. Uden et samspil med en form for helhedsopfattelse tror jeg imidlertid, at sådanne detailstudier let kan komme til at stå noget isolerede og perspektivløse.¹³

¹² Det er noget andet end eventuelle parameterskift i de gængse økonomiske modeller, der oprindelig gav anledning til diskussionen. Kærugaard viger s. 3-4 uden om dette problem ved blot at hævde at sådanne parameterændringer er at opfatte som residualer. Min fornemmelse går i modsat retning.

¹³ Afsluttende vil jeg gerne rette en tak til Thomas B. Thriges Fond og Landsdommer V. Gieses Legat, der trods kort varsel og en sikker viden om ikke at blive nævnt i bogen, alligevel bidrog med et større beløb til dens udgivelse.

Anmeldelser m.v.

Johan A. Bender, *Dansk Industri*, nr. 7–8 1985, s. 17–27.

Jørgen Fink, *Fabrik og Bolig*, nr. 2 1985, s. 28–31.

Jacob B. Jensen, 1066. *Tidsskrift for historisk Forskning*, nr. 5–6 1986, s. 28–32.

Finn E. Johannessen, *Economic History Review*, no. 4 1985, s. 660–61.

Niels Kærgaard: *Den industrielle vækst i Danmark før 1914, Cykelafdelingens memoserie*, Økonomisk Institut, Kbh. 1986. 111 s.

Ole Markussen, *Fortid og Nutid*, 1985, s. 222–26.

Marianne Rostgaard, *Hæfter for historie*, nr. 8, Ålborg 1985, s. 80–86.

Niels Chr. Sidenius, *Politica*, nr. 3 1985, s. 437–41.

Birgit Nüchel Thomsen, *Historiske Meddelelser om København*, 1986, s. 178–82.

Niels Thomsen, *Historisk Tidsskrift*, 1985, s. 328–41.

Richard Willerslev, *Historie*, 1985, s. 597–610.

Hans Thor Andersen, *Geografisk Orientering*, nr. 3 1985, s. 116; Kaare Pedersen, *Noter. Foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie*, nr. 84 1985, s. 72; A.M., *Handelsskolen*, nr. 4 1985, s. 88; Jørgen Sestoft, *Arkitekten*, nr. 14 1985, s. 313; Poul Erik Skriver, *Ingeniøren*, 8.2.1985.

Niels Brandrup, *Børsen* 4.12.1984; Jørgen Davidsen, *Berlingske Tidende* 14.12.1984; Vagn Dybdahl, *Politiken*, 19.1.1985; Gerhardt Eriksen, *Jyllandsposten* 14.12.1984; hr., *Aktuelt*, 9.1.1985; Kristian Hvidt, *Berlingske Tidende*, 19.12.1984; Ole Lange, *Information* 14.12.1984; Finn Løkkegaard, *Weekendavisen* 28.12.1984; Erik Rønn, *Helsingør Dagblad*, 21.5.1985; Ole Stender-Petersen, *Kristelig Dagblad*, 12.1.1985; Mikael Venge, *Fyens Stifttidende*, 12.12.1984; *Vestkysten*, 28.11.1984.

Anmeldelser

GRETHE JACOBSEN: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder. Kbh., G.E.C. Gad, 1986, 256 s. Ill., 168 kr. (indb.).

Dette er desværre en dårlig bog. Den angives på omslaget at være den første samlede skildring af kvindens retlige stilling i Danmarks middelalder, og læseren loves spændende indblik i både kendte dronningers og almindelige kvinders liv og verden. Forfatterinden selv erklærer i efterskriftet, at for hende er middelalderen en lys periode, bl.a. fordi den gav kvinder muligheder, der var dem nægtet i senere tider. Vi møder her kvindehistorikeren, der vil gøre vore formødre synlige, løfte det kønsbestemte slør, der så længe har været lagt over dem af den anden halvdel af verden, mændene. Læseren får da også meget at vide, men uheldigvis i alt for stor udstrækning på usikkert eller direkte fejlagtigt grundlag.

Bogen tager sit udgangspunkt i en serie billeder fra omkring århundredskiftet til brug for historieundervisningen. De viser scener fra Nordens oldtid, fra jægerstenalder til jernalder, og vi får at vide, at de afspejler mænds tanker: jo mere civiliseret et samfund, desto mindre plads til kvinder. Det kan vi selv se, kvinder spiller en vigtig rolle i bondestenalderen, men på jernalderbilledet er der kun mænd, heste og hunde! For at rette op på denne skævhed gennemgås vor forhistorie så i store træk på få sider, og resultatet bliver som altid, når en historiker uden forståelse for det arkæologiske kildemateriale og dets udsagnskraft giver sig til at tolke disse fjerne tider. Her skaber forfatterinden f.eks. kvindelige teenagejægere, der inden de blev mødre har »jaget små dyr og fisket« og sikkert er dem, der har udviklet fælder og fiskenet. Der er ganske vist ingen kilder til støtte for denne teori, men holdningen »intet taler ganske vist for, men der er heller ikke vidnesbyrd om det modsatte, så derfor forholdt det sig sandsynligvis...« møder vi gang på gang, også i middelalderafsnittene. Det er lidet betryggende, så meget mere som der i mange tilfælde bygges på gale forudsætninger. Læseren præsenteres derfor ikke blot for frie konstruktioner, men også for rekonstruktioner på fejlagtigt grundlag.

Dette er tilfældet i afsnittet om Erik Ejegods dronning Bodil, der udnævnes til medregent, fordi hun optræder sammen med sin mand på en mønt. De to personer i møntens dobbeltportræt er imidlertid begge

mænd. Grethe Jacobsen skriver dog ufortrødent, at det udmærket kan være Bodil og Erik, skønt dronningen end ikke er nævnt i møntens omskrift. Fra Valdemar den Stores tid kendes mønter med et dobbeltportræt af en mand og en kvinde; de er til gengæld ikke omtalt i bogen.

Sådan kan man beklageligvis blive ved. Grethe Jacobsen gør meget ud af den stærke kvinde, Thyra Dannebod, men »tanmarkar but« har gennem de sidste mange år af filologer været tolket som »Danmarks pryd« – som i øvrigt allerede Svend Aggesen skrev – og hvad bliver der så af damen, der bødede Danmark? Vore nonneklostres funktion som forsørgelsesinstitutioner for adelens kvindeoverskud forbigås nærmest, mens det understreges, at vi ikke kender til deres rolle som undervisningssteder. Det gør vi imidlertid, Birgitte Gøye blev opdraget i Ring ved Skanderborg, samme sted som Peder Bille og Karine Lykkesdatter i 1520-erne lærte »fundamenten på at læse og skrive«. Det var ikke Valdemar Sejr og Absalon, men Valdemar den Store og hans ærkebisp som i følge Saxo byggede mur ved Dannevirke o.s.v. Fejl i alt for mange tilfælde og sådan fremført, at det er vanskeligt at se, om der er tale om en lapsus, om misforståelser eller uvidenhed.

I bogen begynder middelalderen allerede ca. 800, altså i vikingetiden, der herhjemme også er forhistorie, fordi der stort set ikke findes andre skriftlige kilder end runesten. Derfor tolkes igen ud fra arkæologisk materiale, og f.eks. bruges Vorbasse-udgravningerne til at gøre væveri til kvindens næstældste erhverv. Man har ganske rigtigt i Vorbasse fundet spor af væve i et hus uden stald, men det gør ikke en landsbyvæverske. Der kan lige så godt have været tale om trællearbejde eller de almindelige huslige sysler, som den store gårds kvinder udførte. Grethe Jacobsens hyppige understregning bogen igennem af væveri som et oprindeligt kvindeligt håndværk, der i løbet af middelalderen ranes af mænd, giver faktisk indtryk af, at hun ikke skelner mellem husflid og håndværk, fremstilling til eget forbrug og produktion med salg for øje. Desuden lader tolkningen af Vorbasse ligesom synet på kirkebyggeriet senere i bogen formode, at Grethe Jacobsen ikke deler den nu knæsatte opfattelse af det tidlige danske middelaldersamfunds aristokratiske karakter.

Byerne tillægges stor betydning, efter min mening for tidligt, men det skyldes måske, at forfatterinden er bedst hjemme i senmiddelalderen. Fra 1500-årene flyder fremstillingen lettere, her er flere og bedre kilder at bygge på, og hele levnedsløb kan fremstilles uden for megen interpolation. Forholdene i Malmø i 1500-årene kan imidlertid ikke bruges som fællesnævner for byliv i Danmark i hele middelalderen.

Bogen afslører således manglende fortrolighed med såvel detailen som med samfundet i det hele taget. Uden det kan man imidlertid ikke

beskrive en enkelt – om end nok så vigtig – side af helheden på forsvarlig vis.

På de mere end 200 sider er der naturligvis også rigtige iagttagelser og beskrivelser af forløb, men alt fremføres med samme mangel på forbedring, som var det hele veldokumenteret virkelighed, og læseren lades trods de mange litteraturangivelser i stikken. Der gælder navnlig den læser, som bogen ved sit populære anlæg er rettet til. Fagfællen vil ofte undre sig, men vide at kassere det slette og filtrere det gode fra til bedre brug, selv om det er svært her, fordi teorien kvæler kendsgerningerne.

Med beklagelse må jeg ende med at sige, at de billeder, denne bog skaber, ofte er mere fordomsfulde og fejlagtige end de billeder af Nordens oldtid, som den i indledningen tager så skarpt afstand fra. Det var vel næppe meningen.

Rikke Agnete Olsen

Anders Sunesen: *Hexaëmeron*, gengivet på danske vers af H.D. SCHEPELERN. Med en efterskrift af oversætteren og JØRGEN PEDERSEN. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København, G.E.C. Gads forlag, 1985. 342 s. incl. 6 farvetavler. 195,20 kr.

Andreae Sunonis: *Hexaëmeron* (post M.Cl. Gertz) edd. STEN EBBESEN og LARS BOJE MORTENSEN (= *Corpus Philosophorum Danicorum XI*) 1. halvbind: Indledning på engelsk, tekst på latin. København, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, G.E.C. Gads Forlag, 1985. 328 s. incl. 6 farvetavler. 1.-2. halvbind. 488 kr.

STEEN EBBESEN og LARS BOJE MORTENSEN: *A Partial Edition of Stephen Langton's Summa and Quaestiones with Parallels from Andrew Sunesen's Hexaëmeron*.

LARS BOJE MORTENSEN: *The Sources of Andrew Sunesen's Hexaëmeron*. Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin, Université de Copenhague t. 49 et 50. København 1985.

Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier redigeret af STEN EBBESEN. Kbh., G.E.C. Gad, 1985.

Anders Sunesens 8040 vers lange digt om skabelsen, *Hexaëmeron*, har altid virket imponerende, selv i tider da latinkyndigheden var større end i vore dage. Ikke alene er Bibelens prosa omsat til poesi, men der indgår også en flerdobbelt fortolkning i værket hvorved skabelse og syndefald udbygges med den moralske genopretning i de ti bud, de syv dyder, Helligåndens gaver, den frie vilje og forløsningen ved Kristus.

Trods omfanget blev *Hexaëmeron* afskrevet i middelalderen og et enkelt fornemt eksemplar, skrevet i anden halvdel af det 13. årh. til Roskilde domkapitel, er bevaret og findes i Det kongelige bibliotek (E don.var. 155, 4°). Dette håndskrift ligger til grund for både M. Cl. Gertz' udgave fra 1892 og den nye udgave som vil blive beskrevet nærmere nedenfor.

Efter bogtrykkunstens opfindelse var der flere gange planer om at trykke *Hexaëmeron*, men som tiden gik voldte det større og større vanskeligheder jo længere man fjernede sig fra middelalderlig lærdom. Blot at læse teksten med dens mange forkortelser kræver en indsigt der ikke er mange beskåret. Den katolske dogmatik, oven i købet i skolastisk udformning, var ikke alene fremmed men nærmest farlig, og med genopdagelsen af de klassiske sprog blev middelalderlatin genstand for foragt – digteren Anders Bording mente at de »vælske« ville grine af Anders Sunesens latin. Da romantikken i det 19. årh. genvakte interessen for middelalderen, strandede flere forsøg på at udgive det store digterværk – simpelthen fordi man ikke længere kunne forstå det.

Når det lykkedes for Gertz hvad de forrige slægtled ikke havde formået, skyldes det at han som elev af Madvig havde lært at læse tekster i hele deres kulturelle sammenhæng. Tekstopfattelse, exegese, og fortolkning ændrer sig med tiden, og skal man forstå en tekst som *Hexaëmeron* må man kende de forestillinger og diskussioner der var aktuelle da Anders Sunesen virkede. Gertz udpegede Petrus Lombardus' *Sententiae* og Petrus Comestors *Historia Scholastica* som de vigtigste forbilleder, værker fra 2. halvdel af det 12. årh. og begge medregnet i den liste over Anders Sunesens bibliotek som findes i Lunde Gavebogen, udg. af C. Weeke i 1884, se Niels Haastrup i antologien *Anders Sunesen. Femten studier* red. af S. Ebbesen. I den nye udgave af *Hexaëmeron* har man været i stand til at udpege endnu nærmere forlæg – den senere ærkebispe af Canterbury, Stephen Langton for eks. – men forudsætningen for de nye landvindinger er Gertz' udgave og kommentar.

Hovedtrækkene i den foregående redegørelse for *Hexaëmerons* plads i den danske litteraturhistorie fra 1500–1950 stammer fra H. D. Schepe-lerns efterskrift til hans oversættelse af værket. Sammen med Jørgen Pedersens afhandling »*Hexaëmeron* i den europæiske tradition og som kristent digterværk« udgør dette bind et nyt fremskridt i forståelsen af værket. Vigtigst er dog selvfølgelig selve oversættelsen. Selv uden skolastisk baggrund kan man her spore en fjern verden i opfattelsen af skabelsen, dens forudsætning og følger, men teologer, historikere og litterater har i øvrigt brugt de nye hjælpemidler, udgaverne og oversættelsen, til at belyse forskellige sider af Anders Sunesens liv og virke i den

ovenfor nævnte antologi. Schepelerns oversættelse er præget af oversættelse-
rens kultur og sprogsans. Hans dansk har kun få ord der er kommet ind i
sproget efter 1955, men man kunne udtrykke sig meget nuanceret også før
den tid. Som et eksempel der samtidig viser Anders Sunesens evne til at
fremstille abstrakte ideer anskueligt skal her citeres et par linier om
gudsfrygt (v. 4314–4319)

Ut linum saeta, sic introducitur amorem;
cum lino saeta non permanet, ante foramen
exit, ut introeat lino: sic et timor ante
ingrediens, ut amor post intret, et ante recedit.
Sic est initium, sic est occasio quaedam,
sic est et causa quaedam uenientis amoris.

Frygt trækker Kærlighed med som et Sting lægger Traad i en
Klædning,
Traaden forbliver, men Naalen gaar ud af det Hul, som er stukket,
Traaden i Hullet faar Plads, og vor Frygt paa en lignende Maade
Prikker er Mønster til Kærligheds Traad, førend selv den forsvin-
der.
Frygten er Indgangen, Kærligheds Dør, en begyndende Aarsag,
Der vil bevirke, at Kærligheds Vej bliver aabnet i Sjælen.

Det fine billede synes ikke fundet i andre tekster og kan være Anders
Sunesens eget indfald. En helt anden situation finder man i de vers der
kommenterer Evas skabelse. Alle vigtige punkter er hentet fra Petrus
Lombardus og Petrus Comestor – også den første sætning der antyder at
der var forskellige opfattelser af hvorfra Evas sjæl stammede (v.
1756–60):

Ex anima quidam, sicut de corpore corpus,
dixerunt animam traductam; sed patet error
ipsorum: si non animata fuisset eodem
Eua modo, quo uir fuit ante, modum sine causa
non neglexisset Moyses reserare nouellum.

Paastaar man, at paa en lignende Vis som af Legemet Legem,
Sjælen blev taget fra Skabningens Sjæl, er det klart, at man fejler:
Dersom ej Eva fik indblæst sin Sjæl paa den selvsamme Maade,
Som den i Adam blev indblæst tilforn, havde Moses ej undladt
At gøre Rede paany for, hvordan hun er blevet besjælet.

Man kan diskutere oversættelsen der tilslører modsætningen mellem den fejlagtige opfattelse, at Evas sjæl ligesom hendes krop kommer fra Adam, og den rigtige: at hun er blevet »animeret« af Gud på samme måde som Adam. Det er en skam, for ellers er Schepelern i fin overensstemmelse med originalteksten i fremhævelsen af ligestillingen mellem de to køn : kvinden er nok skabt af mandens ribben men i Paradiset, han er gjort af ler udenfor dette; hun skal hverken herske eller trække, men stå ved mandens side som hans fælle. Selv i syndefaldsbeskrivelsen er der tilstræbt en vis balance mellem de to køn med hensyn til skyld og følger. Det 12. årh.s interesse for dialektik fejrer triumfer i denne diskussion – hvor meget virkeligheden blev påvirket af disse overvejelser er en anden sag.

Filosofien og teologien er naturligvis de vanskeligste emner i forståelsen af Hexaëmeron. Foruden Jørgen Pedersens efterskrift til oversættelsen er et par af de tidligere nævnte femten studier tilegnet disse discipliner og allerede omtalt i C. Brengaards anmeldelse af antologien (Hist. Tidsskr. bd. 87, s. 175 f.). Her vil jeg kort pege på K. Friis-Jensens artikel »Hvordan omstøbes bibelhistorie i hexametre?« På grundlag af egne og andres studier i middelalderlig verslære har Friis-Jensen påvist at Anders Sunesen ganske vist gjorde sig umage med at skrive godt latin og korrekte hexametre men at hovedsagen var dogmatikken. Det indebar at de klassiske forfattere blev oversat til fordel for de nyeste kirkelige autoriteter. Latin var for ham et internationalt brugssprog og poesien tjente pædagogiske formål – det er nemmere at huske vers, selvom de som her er lidt tunge.

Hermed er vi nået til denne anmeldelses egentlige formål: Hexaëmeron er et glimrende eksempel på det erkendelsesteoretiske fremskridt som den forkætrede skolastik medførte. Ved at finde frem til Anders Sunesens umiddelbare forbilleder og studere hvordan han har udnyttet dem er det lykkedes Sten Ebbesen og Lars Boje Mortensen at give et anskueligt billede af de tidlige universiteters undervisning.

Avancerede teologiske studenter opstillede dagens emne i *quaestiones* så det i flere omgange blev belyst både pro et contra; tilsidt kunne læreren drage en konklusion, en *summa*, af den samlede diskussion. Hele teknikken forudsætter dialektikkens udvikling i det 12. årh. Emnet blev gennemdiskuteret, selv argumenter der blev underkendt havde værdi, og ingen *summa* forhindrede videre overvejelser. En tankeproces der virkede befordrende og gjorde den opvakte student selvstændig – stik imod det ry skolastikken med tiden fik.

I forbindelse med Hexaëmeron er disse iagttagelser en forklaring på mange dunkle passager – uden at mulighederne er udtømte. Men den nye

udgave med dens kommentarer, en sammenligning med et af de vigtigste forbilleder, Stephen Langton, en publicering af dennes hidtil utrykte *Quaestiones* (Cahiers 49) og en dybtgående undersøgelse af Anders Sunesens kilder til Hexaëmeron (Cahiers 50) berettiger Steen Ebbesens og Lars Mortensens konklusion: Hexaëmeron er henvendt til læsere der på forhånd kendte disputationsteknikken og de vigtigste dogmatiske emner. At sådanne læsere især var at finde i Paris er evident – både Stephen Langton og Anders Sunesen underviste der i 1180-erne og begyndelsen af 1190-erne – og Hexaëmeron har kunnet fungere som en forholdsvis kortfattet og tilgængelig oversigt over en del af teologien.

Et andet spørgsmål er om værket i den form det er overleveret, er blevet til omkring 1190 i undervisningssituationen eller repræsenterer et senere stadium, f.eks. da Anders Sunesen havde opgivet sit ærkebispesæde i 1223 og ønskede at fastholde sin ungdoms lærdom, hovedpunkterne af sine studier, til brug for sig selv og de få i Danmark der havde forudsætninger for at kapere dem. Alle påviste forlæg synes at være ældre end 1190.

Inge Skovgaard-Petersen

HENRIK LUNDBAK: ...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere.

Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 88. Odense Universitetsforlag, 1985. 248 s.

Henrik Lundbaks bog handler om rådene i København og Malmø og disses politiske virke fra 1516 til 1536. Størsteparten af hans afhandling er en detaljeret og yderst grundig analyse af rådernes sociale baggrund, af deres sammensætning, af deres forhold til stat og kirke, af deres indbyrdes forhold, af deres forskellige politik med Malmø-råderne som de radikale og københavnerne som de moderate, der skal presses nedefra for at gå ind i den oprørske proces, som kulminerede i borgerkrigen 1534–36.

Det er et kolossalt materiale, Henrik Lundbak fremlægger. Vor viden om Malmø og København i det anførte tidsrum bliver kraftigt udvidet, selv om det som følge af en noget tung stil, hvor stort ikke skilles fra småt, kan være vanskeligt at fange den røde tråd i fremstillingen – ja, man får faktisk for meget at vide!

De empiriske afsnit, der suppleres af et omfattende bilagsmateriale

med tabeller, kurver og oplysninger om de enkelte rådmænds sociale og handelsmæssige relationer, er indrammet af en indledning (s. 9–14) og en konklusion (s. 146–51), der tilsammen har til formål at sætte undersøgelsen ind i et større teoretisk og historisk perspektiv.

Henrik Lundbak er inspireret af, men samtidig kritisk over for den østtyske reformationshistoriske tradition, der gør de tyske bondekrige til en 'tidligt-borgerlig revolution'. Han placerer sig i den tradition, der opfatter de store klassekampe i begyndelsen af 1500-tallet som først og fremmest et opgør *inden for* det feudale samfunds rammer.

Han advarer desuden imod den vulgærmaterialistiske opfattelse, der siger, at fænomenerne i samfundets basis umiddelbart genspejles i den politiske og ideologiske overbygning, og som glemmer, at overbygningen ikke alene virker tilbage på basis, men også rummer sine egne indre relativt autonome modsætninger. Han understreger således, at »tilkæmpelsen af politisk magt og indflydelse bliver et selvstændigt mål på linie med varetagelsen af materielle interesser«, og han vender sig mod forestillinger om, at samtidens religiøse tankegang blot var en ydre fernis, nærmest et rent påskud for de forskellige klasser, når de formulerede sig i forhold til de reformatoriske modsætninger.

Spørgsmålet er så, om Henrik Lundbak går for vidt i sin autonomisering af overbygningen, når han videre skriver: »Hvordan interessesammenstødene i forhold til andre klasser opfattes og vurderes, vil være afhængigt af den i samfundet accepterede ideologi, og klassekampens mål vil blive formuleret *inden for* rammerne af den«. (Jvf. s. 11–12, min udh.)

Henrik Lundbak kan naturligvis med rette hævde, at der næppe i 1520'erne og 1530'erne fandtes nogen, som drømte om at formulere sig uden for det religiøse tankeunivers, men defineres en herskende og en oprørske udlægning af kristendommen begge som liggende *inden for* rammerne af den i samfundet accepterede ideologi, bliver begrebet ideologi så bredt, at det bliver tomt og uinstrumentelt. Og dertil kommer så det paradoksale, at Henrik Lundbak med denne brede definition i virkeligheden kommer til at modsige sin egen rigtige konstatering, at den ideologiske overbygning ikke mekanisk genspejler basis. For er det kun muligt at formulere sig *inden for* den i samfundet accepterede ideologi, betyder det jo, at de idéer, der dukker op i tiden, faktisk blot reflekterer det givne samfund, de er overbygning over.

Det skal da også bemærkes, at Henrik Lundbak ikke selv er i stand til at fastholde sin '*inden-for*'-formulering, idet han andetsteds taler om »den evangeliske ideologi« (s. 14), der nødvendigvis må kunne adskilles fra en anden, fx. den katolske ideologi. Det er da også kun gennem adskillelsen og modstillingen af indbyrdes stridende ideologiske retnin-

ger, at reformationsrøret bliver forståeligt og kan relateres til klassemod-sætningerne.

Henrik Lundbaks uklarhed omkring ideologibegrebet kommer imidlertid ikke til at spille nogen væsentlig rolle for de empiriske kapitlers vedkommende, eftersom disse kun sporadisk berører de ideologiske spørgsmål. Men uklarheden i begrebsapparatet får indflydelse på konklusionen, hvor hele problemstillingen atter dukker op i den mere generelle diskussion om reformationens hele placering i forhold til det feudale samfunds grundstruktur.

Henrik Lundbak mener, at der rigtignok »tegner sig en progressiv tendens bag reformationen og de dermed forbundne uroligheder«. Og han fortsætter: »Der er tale om en kvalitativ ændring af feudalsamfundet og en udvikling fremad i den proces, der skulle vise sig at lede til kapitalisme, men det bagvedliggende pres for forandring må forklares *alene* ud fra det feudale samfunds modsætninger«. (s. 151, min udh.)

Ligesom ideologien i Henrik Lundbaks første definition af den bliver en lukket totalitet, bliver hele det feudale samfund en sådan lukket størrelse i den just citerede forklaringsmodel. Spørgsmålet er, om modellen er holdbar? Kan presset for forandringer i begyndelsen af 1500-tallet alene forklares ud fra det feudale samfunds egne indre modsætninger? Eller var der netop i bysamfundene så stærke kim til en kapitalistisk udvikling, at disse også må medtages i en forklaring på det, der skete? Eksisterer der ikke en fare for, at man vender den forkætrede østtyske 'frühbürgerliche Revolution' så meget på hovedet, at man helt overser disse spæde og spontane kapitalistiske tendenser?

Henrik Lundbak skildrer selv i sit kapitel om rådmændenes klassetilhørsforhold (s. 21–30) de toneangivende købmænd som relativt velbeslåede og økonomisk selvstændige. Og når Henrik Lundbak arbejder ud fra en erklæret historisk materialistisk indfaldsvinkel, vil det næppe være urimeligt at henvise til Marx' konstatering, at købmandskapitalen er »den historisk ældste frie eksistensform for kapital«, og at denne kapital alle vegne virker »mere eller mindre opløsende på de oprindelige ordninger af produktionen, som i alle deres forskellige former hovedsagelig har været indstillet på brugsværdi« (Jvf. K. Marx: Kapitalen, III, 2, s. 424–32, Kbh. 1972).

Måske er det netop den manglende medtænken af de spontant antif feudale træk ved købmandskapitalen, der er årsagen til, at Henrik Lundbaks teoretiske indledende og afsluttende kapitler ikke rigtig har forbindelse til de empirisk prægede mellemkapitler. Og det er ærgerligt, eftersom hans grundige analyse af de malmø'ske og københavnske råds politisk-taktiske manøvrer netop ved at medtænke købmandskapitalens

spontane antifeudale karakter ville have givet afhandlingens empiriske kapitler perspektiv.

For at forebygge enhver misforståelse skal det i forlængelse af dette kritiske suk tilføjes, at naturligvis var repræsentanterne for 'den frie kapital' i 1500-tallets Danmark så svage i forhold til det hele økonomiske og politiske system, at den kamp, de førte, ikke havde den fjerneste chance for at lede til skabelsen af etablerede kapitalistiske produktionsrelationer, der ændrede på samfundets væsenstræk. Ja, set i det lange historiske perspektiv var det faktisk landbrugssektoren, der i sidste ende overhalede handelskapitalen indenom, da den kapitalistiske udvikling for alvor slog igennem i begyndelsen af 1800-tallet.

Men det er ikke *betingelserne* eller endelige *succes'en*, der be- eller afkræfter, om der findes social-økonomiske enklaver for 'den frie kapital', og som får dens repræsentanter til at søge alle mulige udveje for at konsolidere denne kapitals eksistens. En af pointerne er jo netop, at købmandspolitikernes opportunistiske optræden i høj grad lader sig forklare ud fra, at de repræsenterer en fri kapital, der søger støtte dér, hvor den kan hentes, så længe den ikke kan skaffe sig hele magten. Det forklarer alliancen med Christian 2., forestillingerne om at skaffe købstæderne en nærmest fri og uafhængig rigsstatsstatus, støtten til den unge enevælde og senere alliancen med bønderne mod selvsamme enevælde i 1800-tallet. Alle disse skiftende politiske machinationer demonstrerer købmandskapitalens bestræbelser på at sikre sig videst mulig uafhængighed af den dominerende feudale struktur, selv når købmandsklassen ikke i praksis opnår denne uafhængighed.

Både Malmøs og Københavns handlemåder i den periode, Henrik Lundbak har skildret, bliver således langt mere gennemsigtige og forklarlige, hvis modsætningen mellem 'den frie kapital' på den ene side og feudalismen på den anden erkendes som et centralt element i det »bagvedliggende pres for forandring«, dvs. hvis man ikke med vold og magt vil forklare handelsborgerskabets optræden »alene ud fra det feudale samfunds modsætninger«.

Benito Scocozza

LARS TVEDE-JENSEN. Jylland i oprør. Skipper Clement-fejden 1534. Århus. Historisk Revy. 1985. 119 s.

Det jyske bondeoprør er næsten udelukkende blevet skildret som en del af Grevens Fejde inden for det traditionelle syn på denne med vægten på de

politiske begivenheder og dermed som et led i den politiske og militære situation under borgerkrigen 1534–36. Lars Tvede-Jensen ønsker med sin bog at se oprøret ud fra bøndernes egne politiske og økonomiske interesser som et led i den lange række af sociale oprør op gennem senmiddelalderen. Inspirationen til denne synsvinkel finder forfatteren i den nyere internationale forskning omkring bondeoprør.

Skønt han meget korrekt skriver, at man ikke kan forklare den historiske kompleksitet ud fra de økonomiske forhold alene, er udgangspunktet for hans analyse at klarlægge de økonomiske betingelser, der lå til grund for Clementsfejden, og som han mener danner nøglen til forståelsen af, at det kun var i Nord- og Vestjylland, bønderne rejste sig i efteråret og vinteren 1534.

Med dette udgangspunkt falder bogen i tre dele. Først en gennemgang af selve begivenhedsforløbet, der skal tjene til at »definere det økonomiske og politiske felt, hvori betingelserne for oprøret skal findes«. Dernæst et teoretisk afsnit om de centrale og dynamiske felter i den feudale økonomi, der blev afgørende for forløbet, og endelig en beskrivelse af den økonomiske udvikling i det jyske område, der skal klargøre de økonomiske betingelser, der lå til grund for begivenhederne og oprørets regionale karakter.

Skildringen af begivenhedsforløbet er klart bogens bedste. Forfatteren inddrager nyere undersøgelser af bøndernes organisation og oprørspraksis og gør overbevisende op med synet på bønderne som en spontant oprørsk og uorganiseret hob. I denne forbindelse tilbageviser han også den velkendte skildring af slaget ved Svenstrup, der går tilbage til Huitfeldt, hvor bøndernes sejr over adelshæren tilskrives, at de adelige ryttere sank ned i en »hob bløde agre« og derfor kunne nedsables af bønderne. Denne »sumpteorii« har gået igen i historieskrivningen siden, men forfatteren argumenterer overbevisende for, at slaget stod på fast kuperet terræn, og bøndernes sejr skyldtes talmæssig overlegenhed, god organisation og effektive våben.

Lars Tvede-Jensen tager i det teoretiske afsnit udgangspunkt i, at den feudale økonomi var dynamisk og præget af sin egen rationalitet. Desværre finder han ikke denne rationalitet og dynamik ud fra en undersøgelse af den feudale danske samfundsstruktur, men overfører spredte teorielementer og lader dem blive styrende for fremstillingen. Således benytter han i vid udstrækning de resultater, den polske historiker Witold Kula nåede frem til i sin banebrydende undersøgelse af den polske godsøkonomi, uden tilsyneladende at gøre sig klart, at den polske »feudale rationalitet« udsprang af en godsstruktur, hvor der bl.a. i hele perioden var rigelig med ledig jord, hvor et veludbygget hoverisystem

gjorde arbejdskraften så godt som gratis, og landsbyfællesskaberne var uhyre svage. Faktorer, der af indlysende grunde ikke umiddelbart kan overføres til danske forhold.

På en række centrale områder vidner kapitlet om, at Lars Tvede-Jensen er mere velbevandret i 60ernes og 70ernes marxistiske feudalismediskussion end i det 16. århundredes danske forhold. Det medfører helt afgørende skævheder i fremstillingen, især da forfatteren fra tid til anden lader de teoretiske analyser udgøre svaret på de rejste spørgsmål og ad denne vej får sine teser bekræftet. Et grotesk eksempel på denne tænkemåde møder vi i hans påstand om, at det ville være at stille for store krav til den middelalderlige fæstebonde, at han skulle kunne skelne mellem, hvornår han arbejdede for sig selv, og hvornår han arbejdede for herremanden. Og gennemskue, at han arbejdede, mens herremanden ikke gjorde det, og at denne erkendelse nødvendigvis skulle formulere sig i, at han opfattede arbejdet som kilden til værdierne – at han altså tænkte i samme baner som Adam Smith senere (s. 44f).

Af større betydning er det dog, at Lars Tvede-Jensen mener, at den herskende classes position og magtudøvelse gik gennem staten (s. 45), og at godsejernes mulighed for at anvende direkte juridisk-legal tvang over for bønderne var en ret, der i Danmark indførtes »meget sent, og først efter middelalderens ophør« (s. 96). Denne opfattelse blokerer direkte for forståelsen af de sociale spændinger i perioden, såvel inden for den herskende klasse som mellem godsejere og bønder. Herredagene i 1520erne vidner klart om, hvordan den godsejende klasse søgte at holde kongemagten ude af herre-tjener forholdet og i særdeleshed at afskære kongens indblanding i retsudøvelsen. I øvrigt var lovgivning og gældende ret, i modsætning til hvad forfatteren mener, endnu i begyndelsen af det 16. århundrede i højere grad fastlagt ved landstingsdomme (og rettertingsdomme) end ved egentlig central lovgivning – der dømtes stadig i overvejende grad ud fra landenes praksis og sædvane.

Herremændenes stramning af kontrollen over bønderne fra slutningen af det 15. århundrede var ikke kun økonomisk, men i høj grad juridisk-legal: udvidet sagesfaldsret, vornedskab, hals- og håndsret, spredning af birkeretten osv. Der var tale om indgreb, der berørte hele bondens livssituation og kort kan karakteriseres ved, at udtrykket undersåt slår igennem som betegnelse for fæsternes forhold til deres jorddrot.

De sociale spændinger og borgerkrigen 1534–36 belærte den herskende klasse om nødvendigheden af en styrket centralmagt, men en række faktorer (bl.a. den vældige forøgelse af krongodset efter 1536) muliggjorde, at herremændene i Danmark bevarede en udstrakt kontrol over deres fæstere. Lars Tvede-Jensen afviser at forstå Clementsfejden ud fra de

skærpede spændinger mellem klasserne, der jo ikke blot indebar en øget udbygning, men også en undergravning af herskabsforholdets legitimering og en udbredt opfattelse af, at samfundets indre harmoni, gensidighed og ligevægt var brudt.

Den røde tråd, der skal forklare såvel hvorfor oprøret kom, som at det blev begrænset til det nordvestlige Jylland, finder Lars Tvede-Jensen i udviklingen i produktionen og eksporten af stude for det europæiske marked, hvor herremændene i en kort årrække op til 1534 formåede at sætte sig på denne produktion og ikke alene trænge bønderne ud af markedet, men direkte inddrage dem i godsøkonomien. At denne grundlæggende årsag i Nord- og Vestjylland førte til åbent oprør skyldtes, at der her fandtes gunstige muligheder for øget studeproduktion i kraft af store skovområder og andre mindre intensivt udnyttede jorde samt en gunstig placering i forhold til det nordtyske og nederlandske marked.

Bogen giver mange gode oplysninger om studeproduktionens udvikling i Jylland, men forfatterens hovedtese overbeviser ikke, hverken som forklaring på oprøret eller dets regionale karakter. Indskrænkninger i bondehandelen – ikke blot med stude, men også med andre produkter – var ikke et specielt jysk fænomen, men havde betydning over hele riget. De lollandske bønders klage til Christian II i denne forbindelse er velkendt. Det samme er samtidens klager over adelens handelsaktiviteter, herunder studehandelen. Med Poul Helgesens ord var »adelens handel med øksne nemlig til stor skade for købstæderne, men sammes fodring var en lige så ny som utålelig byrde for bønderne«. Ikke blot i Jylland. Studeopdræt spillede, som Poul Enemark har påvist, en væsentlig rolle også i andre landsdele. Hvorfor denne belastning ene af alle de nye og mærkbare byrder skal forklare oprøret er ikke indlysende. Det havde været mere meningsfuldt og i overensstemmelse med bogens egne intentioner at se de jyske bønders opstand i sammenhæng med den permanente bondeuro i 1520erne og 30erne og dermed som et udtryk for de voldsomme spændinger mellem klasserne, der udløstes af det feudale samfunds omstruktureringsproces efter den senmiddelalderlige krise. En proces, der i sig selv er et kompliceret og sammenhængende samspil af ændringer på såvel det materielle som det bevidsthedsmæssige plan.

Clementsfejdens regionale karakter kræver naturligvis en forklaring. Mange forhold gjorde sig gældende i det nordlige og vestlige Jylland, som må indgå heri, herunder bebyggelsesstrukturen, oprørstradition, ustabile lensforhold med skiftende lensmænd, politisk ustabilitet med stærke konflikter inden for de godsejende slægter. Det var endelig også her, kredsen bag »sammensværgelsesbrevet« havde haft sin kerne. Allerede samtiden var klar over forskellen mellem det nordvestlige og det østlige

Jylland, således kunne Mogens Gøye i 1531 skrive: »I mit eget og Erik Banners len er almuen ganske stille og vel tilfreds, men udi den nørre og vestre egn her udi landet kan eders Nåde ikke tro, så underlige de ere til sinds«. Endelig er det næppe uden betydning, at det var her, Skipper Clement gik i land og gav bøndernes oprørsvilje en samlet ledelse og en legitimation i kampen for den fordrevne konge.

Lars Tvede-Jensen mener at arbejde inden for en marxistisk tradition, men en historieopfattelse, der bygger på isolerede, opsplittede elementer og ekstremt monokausale forklaringer er aldeles umarxistisk. Det er ikke den økonomiske forklarings forrang, der er den afgørende forskel mellem marxismen og den borgerlige historievitenskaber, men derimod opfattelsen af den historiske virkelighed som en modsætningsfyldt helhed, hvor de enkelte faktorer, økonomiske som andre, kun kan forstås under helhedens perspektiv. Marxistisk historieopfattelse indebærer materialisme, dialektik og totalitet – hos Lars Tvede-Jensen er kun materialismen til stede.

Ingela Kyrre

HELGE GAMRATH: Roma sancta renovata. Studier i romersk byplanlægning i det 16. århundredes anden halvdel med særligt henblik på Sixtus V's pontifikat (1585–1590). Kbh., Danmarks lærerhøjskole, 1986. 209 s. + planchebind.

Det var med glæde og udbytte, at jeg modtog fakultetsrådets opfordring til at bistå ved bedømmelsen og forsvaret af Helge Gamraths doktorafhandling.¹ Det var også delvis overraskende, eftersom jeg ikke er historiker af fag, men arkitekt af uddannelse og med by- og regionplanlægning som speciale. Det er for mig vigtigt at understrege, at både indenfor den faglige praksis i by- og regionplanlægning og naturligvis ikke mindst i uddannelsen, er historiske og socioøkonomiske studier og forskningsarbejder blevet helt uundværlige forudsætninger for selve fagområdets udvikling og praktiske virksomhed. Personligt betragter jeg en voksende indflydelse fra de humanistiske og samfundsvidenskabelige fag som afgørende for mit fags fremtidige virksomhed og betydning.

Med denne baggrund og med disse erfaringer vurderer jeg den foreliggende disputats som et pionerarbejde indenfor mit eget arbejdsfelt

¹ Anm. gengiver de to officielle opponenter's indlæg (det sidste afkortet) ved disputatsforsvaret ved Odense Universitet, 13. juni 1986.

og som en værdifuld faglig håndsækning på tværs af formelle fakultets-skel.

Helge Gamraths afhandling er for så vidt i sig selv fagligt grænseoverskridende. Den behandler resultaterne af en stedfunden specifik urbaniseringsproces og byplanpraksis fra en svunden tid, hvis resultater endnu i dag er så iøjnefaldende, at de ikke blot har markant bybygningshistorisk betydning, men også har aktuell planlægningsfaglig værdi som forskningsemne.

Det er vel ikke uforståeligt, at det er afhandlingens to første kapitler, der ud fra mine faglige forudsætninger er de mest umiddelbart vedkommende. Det drejer sig dels om redegørelsen for 14- og 1500 tallets forudgående byudvikling og byggearbejder og dels – på denne baggrund – om fremstillingen af den sixtinske periodes meget omfattende og hastigt planlagte og gennemførte anlægsarbejder og byggevirksomhed.

Til værdien af denne fremstilling tjener ikke mindst den betydelige samling historiske bykort, delplaner, forarbejder, prospekter og arkitekturgengivelser, der følger afhandlingen som et vigtigt bilag. Dette store bilagsmateriale er i sig selv en yderst værdifuld dokumentsamling. Det er i betydeligt omfang et nyt eller lidet kendt billedstof, og det har under alle omstændigheder en særlig nyhedsværdi i sin sammensætning og forbindelse med disputatsens emnebehandling. Den foreliggende tekniske gengivelse yder dog ikke materialet fuldt retfærdighed. Dette billedmateriale fortjener en meget mere forfinet reproduktionsteknik, end det er muligt i den foreløbigt tilgængelige udgave af afhandlingen.

Som dette dokumentationsmateriale foreligger, fremstår det som »billed«-noter til disputatsens tekst, og de er derved uundværlige som løbende oplysninger til tekstforståelsen. Men utvivlsomt kunne materialet få øget forklarende og oplysende værdi gennem en mere selvstændig redaktion med en uddybende og sammenbindende billedtext, således at billeddokumentationen kunne fremstå som en parallelt løbende fremstilling og fremhævelse af urbaniseringsprocessens faser og forløb før og under Sixtus V's pontifikat, hvilket jo er et af disputatsens hovedtemaer.

Meget centralt og som et andet hovedtema i afhandlingen er naturligvis også kap. 5 – om Sixtusperiodens religiøse og kirkepolitiske oprustning, herunder videreførelsen af syvkirke-skikken og tilrettelægningen og den kraftige udbygning af Capella-processionerne.

Dette kapitel har til hensigt at fremstille de ideologisk-funktionelle forudsætninger for anlægget af de samtidige store ligeløbsgader, opstillingen af de ægyptiske obelisker, frilæggelsen af de antikke søjler og gennemførelsen af de nye store bygningsanlæg.

Den mere indgående gennemgang af pavebullen af 13. febr. 1586,

hvori disse processioner beordres, giver ikke blot en fremstilling af det pavelige program for den kirkelige bods- og fromhedsmæssige mobilisering af Roms befolkning, men det er også et program for selve pavestolens og kardinalernes mere aktive bodspraksis. At Sixtus V selv fuldhjertet deltog i denne fromhedsøvelse og folkeliggørelse af kirkens liv synes klart dokumenteret, og at det ikke i samme grad var tilfældet med kardinalerne og hans egne efterfølgere på pavestolen, synes også at fremgå med tydelighed. Skildringen af de omfattende og langvarige processioner og de ofte vanskelige klimatiske forhold, hvorunder de blev gennemført er nøgternt dokumenteret og livfuldt behandlet.

Jeg synes, at det er værdifuldt, at Helge Gamrath i sin afhandling har formået at give et meget indtrængende billede af Sixtus V i dennes korte embedsperiode – både som menneske og kirkefyrste og som kirkelig og samfundsmæssig reformator og bygmester. Af ringe byrd og ud af fattige kår fremtræder Sixtus V som en usædvanlig og ganske mærkelig og enestående personlighed blandt 1500-tallets række af i høj grad markante paver.

Hans forhold til sine to forgængere – Pius V og Gregor XIII er også interessant og karakteristisk. Han havde, som også fremhævet, et utvivlsomt nært forhold til Pius V, der gjorde ham til kardinal og gav ham betroede poster, og hvis åbne og socialt prægede engagement Sixtus selv videreførte. Helt anderledes var åbenbart hans forhold til Pius V's efterfølger Gregor XIII, hvis 13 år lange periode må have været en mærkelig ventetid. At Sixtus i sin kardinaltid – som påpeget i afhandlingen – omkring 1580 kom i direkte modsætning til Gregor er ikke nøjere forklaret, men har i mine øjne en særlig interesse, fordi Sixtus som pave på et tidspunkt efter igangsættelsen af Lateranbyggeriet med stor styrke fortsætter Gregor XIII's byggeri på Quirinalhøjen til et paladsbyggeri af større og mere komplekst format end Lateranpaladset. Dermed ændres, så vidt jeg kan bedømme, i nogen grad synspunktet vedr. det samlede system af ligeløbsgader, men først og fremmest vedr. den byplanmæssige lokaliserings- og centraliseringsproblematik for byen Rom som helhed. Men dette særlige punkt vil jeg vende tilbage til.

Hvad der også er bemærkelsesværdigt ved Sixtus V som person er hans meget tætte og vedvarende samarbejde med den arkitekt – Domenico Fontana – som var knyttet til ham fra hans kardinaltid. Selv om Fontana som arkitekt både var habil og privilegeret, så opnåede han jo ikke – som også påpeget i afhandlingen – den geniets glorificering som f.eks. Bramante, Rafael og Michelangelo opnåede i første halvdel af århundredet.

Det er jo allerede under Julius II fra 1502–13 at disse 3 kunstneriske

sværvægtene trækkes til Rom, og det er under Paul III fra 1534–50, at Michelangelo i Rom efter sit endelige brud med Firenze – udfører sit livs afsluttende storværker, nemlig fra 1536 – Dommedagsfresken i det sextinske kapel fra 1538 – planerne til Kapitolanlægget, fra 1544 fuldførelsen af Farnesekomplekset og fra 1547 ledelsen af Peterskirkens byggeri efter Sangallos død og med udgangspunkt i og udbygning af Bramantes hovedide. Men flertallet af disse kendte kunsteriske præstationer og anlægsopgaver var, indtil sidste trediedel af århundredet, enkeltstående værker uden tydelig urbanistisk sammenhæng.

Der er jo også afgørende forskelle på bybygningens opgaver i Rom – i henholdsvis slutningen af 1400-tallet, første halvdel af 1500-tallet og anden halvdel af 1500-tallet. I 1400-tallet gjaldt det, så vidt jeg kan bedømme, primært stabiliseringen af Vatikan-området, dvs. omdannelsen, udbygningen og befæstelsen af pavedømmets fornyede residens og de dertil knyttede sakrale anlæg. I første halvdel af 1500-tallet var det byfornyelsens forskellige opgaver og den successive omdannelse af den middelalderlige bydel, der dominerede, og i anden halvdel var det frem for alt byudviklingens store opgaver, den nye infrastruktur, den øgede vandforsyning, de store vejanlæg, byggemodningen af nye arealer og tilvejebringelsen af en ny centerstruktur for byen som helhed.

Det var opgaver af denne art som Domenico Fontana forestod og gennemførte i et rasende tempo indenfor Sixtus V's godt og vel 5-årige pavetid, og så vidt man kan forstå med hans pisk over nakken. De fremtrædende anlægsarbejder var først og fremmest Aqua Felice – den nye og forbedrede vandforsynings store monument, rejsningen af de 4 obelisker, gennemførelsen af Via Felice, den nye ligeløbsgade fra Sante Croce til Santa Maria Maggiore med videreførelsen over Quatre Fontane til Trinita dei Monti, byggeriet af det nye Lateran-palads og udbygningen af Ouirinalkomplekset. Og endelig var han også medarbejder på færdiggørelsen af Peterskirkens kuppel, der blev indviet næsten umiddelbart før Sixtus V's død. Naturligvis har der været dramatik, raseri, misundelse og kævl omkring en monopolbeskyttet virksomhed af dette gigantiske format. Og det ender da også med Fontanas flugt fra Rom efter Sixtus' død af angst for de mange modstandere.

Jeg syntes, at det er et utroligt spændende og oplysende stof Gamrath har været i stand til at samle og dokumentere. Her er rigelig historisk dokumentation og dramatik til et romanoplæg, som en Thorkild Hansen eller en Ebbe Kløvedal kunne fortsætte med. Fremstillingen af personrelationerne og de biografiske oplysninger fremmer i høj grad forståelsen for de handlingsmættede processer, som kendetegner det behandlede tidsrum. En egentlig kritisk vurdering af dette tilgrundliggende store

historiske kildemateriale og dets benyttelse ligger uden for min faglige kompetence. Men den bybygningsmæssige arkitekturhistoriske dokumentation er for mig tilfredsstillende, selv om materialet naturligvis kan give anledning til forskellige tolkninger.

Netop på baggrund af Sixtus V's store aktivitet og stærkt personligt prægede periode, men også for at afrunde de meget vigtige 1500-tals begivenheder i Roms og pavedømmets historie, kunne man have ønsket sig en kort præsentation og karakteristik af de hastigt på hinanden følgende fire paver, der afløser Sixtus V og som afslutter århundredet. De tre første sad, så vidt jeg ved, hver for sig kun omkring et års tid. Hvad skyldtes det? Var det mon virkelig dødeligt vanskeligt at afløse en så dynamisk personlighed som Sixtus V?

Jeg har nogle bemærkninger til afhandlingens to midterste kapitler III og IV. Helge Gamrath har fundet det rimeligt efter de to indledende bygningshistoriske og bygeografiske afsnit at give en sammenhængende redegørelse for den kirkepolitiske udvikling og den katolske reformbevægelse under hele 1500-tallets række af dramatiske udenrigshistoriske hændelser. Det er muligt, at det i en historisk-samfundsvidenskabelig disputats, med et tidsmæssigt stærkt begrænset emne, som der her er tale om, er den redaktionelt rigtige placering af denne mere generelle redegørelse.

Men for mig, der kommer med en anden faglig tilgang til emnet, har disse to kapitler en særlig værdi som en overordnet regionalhistorisk introduktion til det detaillerede behandlede hovedemne. Det rejser derfor spørgsmålet om disse to kapitler – måske i en ændret redaktion – burde have været indledende kapitler til disputatens tre hovedafsnit – kapitlerne I, II og V?

Hvad angår hovedemnet – de store gadeanlæg, pladsdannelserne og byggeriet i Montiregionen, så er jeg helt enig med Gamrath i, at man forgæves søger efter en samlet forud gennemtænkt plan, dikteret af renæssancens byideal. Det synes tilstrækkeligt dokumenteret i behandlingen af kildematerialet. – Men forbilleder og påvirkninger var naturligvis til stede fra de forudgående planlægningsperioder i 1500-tallets Rom.

Ligeløbsgader var anlagt eller gennemført flere steder tidligere i århundredet allerede under Julius II bl.a. med Bramantes medvirken – og senere Rafaels. Og radialveje, symmetrisk grupperet og fokuserende mod monumenter og pladser har Rom i ældre og bedre udgaver end i Montiregionen. Først og fremmest i de 3-strengede såkaldte 'gåsefødder'. Den store, der udgår fra Piazza del Popolo og den lille, der udgår fra Ponte St. Angelo.

Og en egentlig byggelov – eller en bebyggelsesmæssig reguleringslov –

fik Rom i 1574 under Sixtus' forgænger Gregor XIII. Som Gamrath fremhæver, var den Roms byggemæssige grundlov helt frem til 1870, og den blev en af de vigtigste forudsætninger for Roms udvikling fra katolsk middelalderby til barokby.

Ligesom Gamrath mener heller ikke jeg, at det er de personlige grunderhvervelser ved Santa Maria Maggiore i Sixtus' kardinalperiode og hans jordpolitiske interesser, der er dominerende for de store anlægsarbejder. Men disse forhold har naturligvis været medvirkende som argumenter for byggemodningen af området bl.a. i forbindelse med anlægget af Aqua Felice, den store nye vandforsyning til Montiområdet og den øvrige by.

Og selv om det klare og veldokumenterede hovedformål med Sixtus' store anlægsvirksomhed har været en genoplivelse og udvikling af de kirkelige processioner, med oldkirkerne og de pavelige paladser som de vigtige fixpunkter i processionerne, så er der ikke nogen overbevisende tydelige spor af sluttede ringveje og sammenkædede gadeforbindelser, der kunne lede processionerne i en fast rute. I betragtning af den snævre tidsramme for gennemførelsen af anlæggene og det mylder af uigennemførte anlægforslag, der fremsættes i perioden, så må man i hvert fald med de praktiske erfaringer som byplanlægger karakterisere Montiplanlægningen, som en lykkelig improvisation i forbindelse med et enkelt storstående tema, nemlig anlægget af den 3–4 km lange Via Felice, der i et ligeløb skulle forbinde Sante Croce og Santa Maria Maggiore med Trinita dei Monti og fortsætte mod Roms vigtigste nordlige byport ved Pizza del Popolo.

Hvad der knyttede sig af planlagte eller regulerede gader og nye bygningsanlæg hertil – f.eks. forbindelserne til Lateran-komplekset og Quirinalpaladset fra Santa Maria Maggiore og Colosseum, det var i mine øjne mere en ad hoc udnyttelse af anlægs- og byggemuligheder, der bød sig under vejs med henblik på at fremhæve de kirkelige monumenter og de nye pavelige paladser, men også – som f.eks. anlæggene i forbindelse med den nye bydel Borgo Felice – for at fremme byggemodningen i hele Monti regionen.

Det er min erfaring, at formuleringen af byplanteorier og -metoder i mange tilfælde beror på en systematisering af ønsker eller en overfortolkning af virkeligheden og af de faktiske forhold. Sixtus V's fremragende hovedindsats var at *gennemføre en strukturplan for en byudvikling, der forenede ideologiske og funktionelle ønsker og krav, som tillige kunne fremme en byggemodning*. Dertil føjede planlægningen en række orienteringsmæssige fixpunkter af original opfattelsesmæssig og æstetisk værdi for byen som helhed. Opstillingen af de store obelisker og frilægningen af de antikke søjler må

betrages som en genial improvisation, der skabte nye rumbegreber og bymæssige oplevelser. Den svejtsiske arkitektur- og byplanhistoriker Gideon har kaldt Roms obelisker og søjler for »rumabsorberende medier« (Space-absorbing media) hvad der i mine ører er en meget fin karakteristik.

På grundlag af Gamraths store arbejde synes det ganske klart, at Sixtus V (og også hans arkitekt Fontana naturligvis) under den hastige eksplosionsagtige aktivitet har været tvunget til stadig opmærksom nytænkning og planændringer under de beslutninger, der måtte tages – men stadigvæk med en fastholdelse og tydeliggørelse af den store principielle hovedide – nemlig processionsforbindelsen mellem de vigtigste sakrale centre og pavelige residenser og disse anlægs integration i byens større helhed.

Når jeg nævner dette forhold er det naturligvis fordi jeg som gammel byplanlægger selv kender til ændringernes nødvendighed under planernes virkeliggørelse. En sådan ændring eller nytænkning kan også have gjort sig gældende omkring 1587 i en forskydning af Sixtus' opmærksomhed og aktivitet fra Lateran-komplekset til Quirinalpaladset og Monte Cavallo. Byggeplanerne for Lateranpaladset, opstillingen af obelisker her, reguleringen og gennemførelsen af ligeløbsgaderne fra Colosseum og Santa Maria Maggiore (bl.a. reguleringen af Via Merulana som var anlagt af Gregor XIII) var blandt Sixtus' allerførste planer, og disse dispositioner føjede sig smukt til Via Felices store forløb.

Derimod kan det tænkes, at vanskelighederne ved at videreføre Via Felice til Piazza del Popolo og Roms vigtigste byport har skabt usikkerhed i planlægningen. Også fordi dette lange gadeforløb ikke gav tilstrækkelig forbindelse og integration med de gamle centrale bydele. Måske gav det også en usikkerhed, at Lateranpaladset lå for afsides som monumental bymæssig paveresidens. Disse forhold tilsammen kan have øget opmærksomheden overfor byggemulighederne ved afslutningen af den ældre tværgående ligeløbsgade Via Pia på Quirinalhøjen ude ved Monte Cavallo. Og det kan have fremmet kuriens jordkøb herude og planerne om en udbygning af Gregor XIII's lille palads fra 1583 til en mere imponant og centralt placeret Quirinalresidens.

Dermed får også krydsningspunktet mellem hoved- og tværakse sin særlige monumentalitet med de 4 fontæner. Her sker til den ene side tilslutningen til Pius IV's vejanlæg og Michelangelos Porta Pia – og i den anden retning ud for Monte Cavallo har vi mødet med det gamle Roms antikke bykærne, det nye Kapitolanlæg og forbindelsen til den overlevede middelalderby. Endelig forliges Sixtus V jo herude som bygherre med sin gamle modstander Gregor XIII.

Jeg ved ikke, hvad Gamrath vil sige til dette løbske ræsonnement. Men vi må vel alle indrømme at hele Quirinalpaladsets store kompleks, der idag med sit lange brede trappeforløb spænder ud over et af de store terrænspring i Rom, har opnået en storslået monumental placering som det centrale forbindelsesled mellem det nye og det gamle Rom. Det ville være interessant helt at få klarhed over planforberedelserne og stadierne for udbygningen af dette store anlæg, der i første omgang færdiggøres i begyndelsen af 1600-tallet, og som endelig afsluttes omkring 1730, halvandet hundrede år efter Sixtus V's død. Her i bykærnen, der også i dag forbinder alle perioder i Roms udvikling, har vi vel i virkeligheden den ideale afslutning på Sixtus V's mageløse byplanlægning.

Lad mig slutte her. – Jeg kunne tilføje flere kommentarer, som kan bevidne, med hvor stor interesse og respekt jeg har studeret Gamraths disputats, og hvor megen inspiration den har ydet mig. Det gælder iøvrigt også andre af Gamraths arbejder – ikke mindst det vægtige bind, han har skrevet i 6 binds værket om Københavns historie. Jeg er også på mit fags vegne glad over den tværfaglige dialog, der som her kan udspille sig mellem en historiker og en byplantekniker. Så jeg er i dobbelt forstand en taknemmelig opponert.

Ole Thomassen

En lidt uærbødig beregning røber pavernes gennemsnitligt stigende alder ved valget, fra 53 år ved Martin V.s valg 1417 til 71 år ved Benedikt XIV.s i 1740. Brudfladen ligger i reformtiden 1550–1605, da alderen steg til 64 år. Til gengæld faldt regeringsperioden fra 9.5 år i 1400-tallet til 4.5 år i reformtiden. En forklaring ligger vel i, at det apostolske sæde var et valgmonarki og udsat for fremmed – habsburgsk og fransk – pression; reformkirken udartede blot ikke til reaktionært gerontokrati, men karakteriseres vel bedst som dynamisk absolutisme.² Den seriøse konklusion er, at den katolske reform og modreformationen bæres af en ældre, forventeligt mere konservativ generation, hvis erfaringsgrundlag formes en menneskealder, før de opnåede tiaraen.

Ejendommeligt nok opfyldt Sixtus V ved sit valg 1585 præcist aldersgennemsnittet, ligesom hans pontifikat ved en skæbnens ironi blev omtrent af gennemsnitsvarighed, skønt i alle henseender udover middel-

² Europas verdslige monarker var i 1500-tallet kun 25–28 år ved tiltrædelsen. Den nærmeste parallel er de venetianske doger.

målet. Det er om denne bemærkelsesværdige paveskikkelse og hans storslåede anlægs- og reformvirksomhed Helge Gamraths disputatsafhandling handler.

Allerede indledningen fastslår de mange og uafklarede momenter i Roms eksplosive vækst i anden halvdel af 1500-tallet og specielt i Sixtus V.s aktivitet. Hovedproblemerne formuleres i fire punkter: (1) Kortlægningen af bygge- og anlægsvirksomheden, (2) dens historiske og topografiske forudsætninger, (3) fortolkningen af de idémæssige incitamenter til og forudsætninger for de enorme arbejder og (4) endelig udpegningen af de drivende kræfter. På baggrund af nutidens interesse for den internationale byudvikling – fra både demografiske, sociale, funktionelle og kunstneriske synspunkter – er emnevalget både centralt og krævende. Det forudsætter på én gang interdisciplinære studier og forsøg på at forene primær analyse og syntese. Afhandlingen bliver derved usædvanligt tesepræget.

Tidligt i vort århundrede betonedes den nederlandske byhistoriker J.A.F. Orbaan og herefter den tyske kirkehistoriker L. von Pastor, at Sixtus V.s byplanlægning foregik efter renaissanceidealer, et synspunkt senere forskning (især Jean Delumeau) har gentaget. Forf. viser, at denne opfattelse var influeret af samtidens officøse historiografi og af aprioriske begreber om renaissancens idealby, *città del sole*. Senere antog C.D'Onofrio i anlægsarbejderne at kunne identificere en 'liturgisk ringvej', ikke af renaissanceform, men af middelalderlig støbning, omkring S. Maria Maggiore og at anlæggene i Monti-området tjente den nybagte nepotfamilies, Peretti'ernes interesse. Begge opfattelser afvises som utilstrækkeligt begrundede og uden sammenhæng med den urbanistiske helhed.

Forf.s egne teser går ud på, at (1) gadenettet omkring S. Maria Maggiore skulde tjene den regelmæssige, pavelige festprocessionsvirksomhed mellem *le sette chiesi*, byens hovedkirker fra oldtiden, (2) at Sixtus V.s aktivitet og reformer sigtede mod at systematisere *la riforma cattolica* og udadtil *la controriforma* og at kanalisere den spontane, folkelige religiøsitet ind i officielt kontrollable baner til befæstelse af Roms position som katolsk verdenscentrum. (3) Endelig tjente de store byggearbejder ved Lateranet og Vatikanet monumentaliseringen af den vordende, pavelige fyrstestamt, ligesom Palazzo Quirinale skulde fungere som alternativt centrum for den pavelige *curia*.

Desværre præciseres og diskuteres det gennemgående nøglebegreb, urbanisme – *urbanistica* – egentlig først i résuméet, her i tilslutning til moderne fransk forskning. Urbanisme defineres tværfagligt; den inddrager politisk, social og økonomisk historie, retshistoriske, kulturhistoriske

og kunsthistoriske elementer samt topografi.³ Meget forenklet kunde man karakterisere den moderne urbanisme som universel og funktionel i den mening, at den analyserer og fortolker strukturer, strukturændringer og forandringsdynamik. Allerede indenfor den givne afgrænsning er det en ganske krævende opgave, som forudsætter interdisciplinære studier, detailundersøgelser og syntese. Som helhed er programmet konsekvent og overbevisende gennemført, selvom den karrige afslutning ikke helt udnytter de »interessante perspektiver for undersøgelse af den romerske urbanismes mulige afsmi-ning på enevældens europæiske fyrstestæder«, som vel allerede foreligger.

Ejendommeligt nok præges Madrid snarest af planløs vækst; intet af mastodontpaladserne, Filip II.s Escorial 1563–84 og Olivarez' og Filip IV.s Buen Retiro i 1630'erne kædes ind i nogen synlig, urbanistisk sammenhæng. Det raffinerede, habsburgske katolsk-imperiale program blev henvist til interieurer til opbyggelse for hoffet og fremmede potentater og diplomater.⁴ Den fyrsteligt farvede urbanisme udenfor Italien – og de italienske residenser – befæstes vel tidligst af Henrik IV og Sully i Paris, den vordende absolutismes og stormagts Mekka. Kontrasterne er tankevækkende, og de kunde allerede her have tjent til perspektivering af reformpavernes – og specielt Sixtus V.s – udadvendte program, som demonstrativt manede alverden til katolsk reform og modoffensiv.

Et arbejde på så mange forskellige planer kræver også behandling af flere forskellige kildetyper, skriftlige og monumentale, og at de anlægshistoriske resultater føjes ind i en helhed ved kritisk udnyttelse af den øvrige forskning. En central kildegruppe er naturligvis det bevarede monumentmateriale, der ligesom kortmateriale og ikonografiske vidnesbyrd behandles med den rette betoning af, at det *også* indeholder informative eller tendentiøse islæt. At behandlingen er både historisk og arkitekturhistorisk tilfredsstillende har Ole Thomassen allerede fremhævet.

Fra bygningshistoriske synspunkter synes regnskabsserierne stort set udtømt. At de – skønt »de mest pålidelige kilder«, som det hedder lidt lapidarisk – for forf.s ærinde ikke er særligt givtige, kan vel ikke undre. De afspejler også en anden virkelighed, den finanshistoriske, og den er ikke mindre interessant, fordi den giver muligheder for at vurdere, hvorledes de vekslende paver – komplementært eller alternativt – har prioriteret

³ Og 'metropoliseringsprocessen', kunde man tilføje, residensstædernes stadigt mere dominerende position i forhold til andre byer.

⁴ J. Brown & J. H. Elliott, *A Palace for a King: The Buen Retiro and the Court of Philip IV*. New Haven & London 1980 (rpt. 1986).

byggevirksomheden i forhold til andre opgaver, som også indgik i reformprogrammet.

En hovedkilde har derimod været de (også tidligere) flittigt benyttede, romerske *avvisi*, som efter sagens natur kræver indgående afprøvning. Generelt tilslutter Gamrath sig Orbaans og Delumeaus vurdering, at de viser sig at være pålidelige, hvor de kan kontrolleres, også selvom journalister gik for at være *menanti*.⁵ Denne konklusion svarer til forf.s egne iagttagelser, men han betyder tillige, at han kun vil udnytte deres efterretninger om konkrete forhold og kun, hvor de lader sig efterprøve.

Det er sandsynligt, at forf.s konklusion er rigtig, selvom både de ukomplette udgivelser og noteapparatet ikke altid gør det let at følge hans kritiske arbejde. Men heldigvis har han langtfra holdt sig til den informative kildeudnyttelse. Disse *avvisi* fungerede nemlig trods censur og irritation over ondsindede journalister som kanaler for menings- eller hensigtsytringer fra paven, kurien eller endog gesandter; og dem har forf. ofte kunnet benytte til at kaste lys over stemninger og holdninger i det sixtinske Rom, også hvad anlægsvirksomheden angår. Og det samme gælder den kuriale ceremonimesters diarier, som bruges til at kortlægge den pavelige processionsvirksomhed, og som heller ikke er fri for gnavne meningstilkendegivelser. Selvom forf. altså kunde have støttet læseren ved flere citater, er hans holdning helt den kritisk skolede historikers.

Afhandlingens bærende led er naturligvis de primære undersøgelser af 'den sixtinske urbanisme' og 'Sixtustidens processioner', kortlægningen og forløbet af de mange byggearbejder og den fornyede og intensiverede, kirkelige aktivitet i fulde monumentalhistoriske rammer. Tilsammen underbygger de to kapitler overbevisende antagelsen af, at det var religiøst-funktionelle behov, som styrede Sixtus V.s byændringer, men tesen kædes også ind i horizontale og vertikale perspektiver, ved tilbageblik til tidligere pavers såre begrænsede byggevirksomhed og ved indpassning i den katolske reforms idégrundlag i bredeste mening. Grundsynspunktet er, at den sixtinske urbanisme fik sin form og farve gennem pavens personlige, dynamiske indsats.

Analysen af pavebullen 13. febr. 1586 – *Egregia populi romana* – får dermed en central funktion. Paven anbefalede genoptagelse i rensset form af fordums tiders besøg ved oldkirkens basilikaer og martyrkirker. For at forebygge protester fra kuriens magelige prælater beretter han (noget sangvinsk), at vejene til basilikaerne var blevet udvidet eller nyanlagt, men forf. fastslår også, at pavens mange kirkevandringer »bestyrkede

⁵ J. Delumeanu, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle I*. Paris 1957, s. 25–36.

ham i planerne om nye og bedre forbindelsesveje ud fra personlige og praktiske iagttagelser«.

Såvidt det kan konstateres forsømte Sixtus V aldrig nogen procession, men analysen af bullen underbygger antagelsen af modstand i kardinalkollegiet, og den stadfæstes til overflod af samtidens *avvisi* og ceremonimesterens irritation. Det er da vel muligt, at modstanden bidrog til, at det sixtinske program gik i glemmebogen efter 1590, selvom endnu pave Clemens VIII opretholdt traditionen i mere behersket omfang.⁶ Det bliver dog alligevel et åbent spørgsmål, om ikke den sixtinske virksomhed kommer til at fremtræde som et for isoleret intermezzo, fordi hans efterfølgere af ydre og indre grunde prioriterede det apostolske sædes opgaver anderledes end han, men uden at tabe målet af syne.

Som helhed giver den brede tolkning en mere rationel forståelse af bygningsaktiviteten og Sixtus V.s øvrige bestræbelser, som indkredses i kap. V, for at genskabe Roms status af *albergo della religione*. Allerede Pius V og Gregor XIII havde forsøgt at genoplive processionstraditionerne til markering af glædelige udenrigske begivenheder, Lepanto, Bartholomæusmassakren osv. For Sixtus lå det afgørende i, at den kirkelige processionsvirksomhed – den reformerede *capella papale* – føres ud på gaderne således, at den spontane og lidt ældre, folkelige religiøsitet (under ledelse af bl.a. Filippo Neri) kanaliseredes ind under officielle auspicer, og at traditionen i overensstemmelse med modreformationens og den katolske reforms idégrundlag bevidst blev knyttet til oldkirkelige normer (med Cesare Baronio som nøgleskikkelse). Såvidt er argumentationen alsidig og fyldestgørende;⁷ konklusionen kan derfor også med rette understrege, at alle disse mange elementer indgik i et konsistent helhedsprogram, monumentaliseringen af den ekspanderende, pavelige stats- og fyrstemandt.

Det afgørende skal lægges ved Tridentinerkonciliets afsluttende session 1562–63, som lagde den endnu ulmende konciliarisme bag sig og i praksis banede vejen for opbygning af det strenge, pavekirkelige system og for Roberto Bellarmines reviderede, skolastiske pavedoktrin. I overensstemmelse hermed – og stadig med Trento som skel – sonderer forf. mellem den

⁶ L.v. Pator, *Geschichte der Päpste XI*. Freiburg i. B. 1927, s. 25f.

⁷ Kun kirkemusikken savnes og specielt den omstridte placering af Palestrinas Marcellomesse i forhold til Tridentinerkonciliets overvejelser over kunstarternes plads i den rensede liturgi. Når det (s. 109–12) hævdes, at reformkirken også satte sit præg på kunsten (og vist især malerkunsten), må forf. lidt senere indrømme, at de regler, kardinal Borromeo opstillede, ikke fik påviselige resultater, hvorimod Palestrina jo bragte kirkemusikken til perfektion; jf. E. Nyholm, *Arte e teoria del manierismo II*. Odense 1982, s. 7–26; K. Jeppesen i L. Lockwood, ed., *Giovanni Pierluigi da Palestrina: Pope Marcellus Mass*. New York 1976, især s. 118–30.

udadrettede, offensive, men foryngede *controriforma* og den oprindeligt spontane, indvortes *riforma cattolica* med rødder i senmiddelalderens *devotio moderna*, de protoreformatoriske strømninger og humanismen, indtil den adopteres og institutionaliseres af den officielle kirke.

Jean Delumeau har ligeledes betonet generationsskiftet fra en ældre reformbevægelse og den fuldbyrdede kirkereform og modreformationen med *il sacco di Roma* 1527 som skel; kun pavestolens aversion mod at beskikke sit eget hus ved et koncilium i tide forpassede chancen for udsoning med protestanterne.⁸ Med henvisning til Delumeau nævner forf., at reformperioden »er blevet kaldt en kristianiseringsperiode, der for første gang gjorde op med alskens levn af synkretisme og hedensk religionsudøvelse og tro fra middelalderen og oldtiden«, og som denne finder forf. det afgørende i, at man for første gang gjorde forsøg på at forkynde og organisere en veldefineret og homogen kristendom, der kunde »nå frem til og påvirke det enkelte sognebarn og derigennem masserne«.

Delumeaus tese er inspirerende, skønt ensidig, fordi han helt forbigår senmiddelalderens folkelige fromhedsstrømninger; men det er lige hastigt nok, at forf. slår ham i hartkorn med John Bossy, som ikke er utilbøjelig til i højere grad at lægge vægten på både den katolske og de protestantiske kirkers funktion som offentligt disciplineringsinstrument.⁹ Når Gamrath da med henvisning til Bossy mener, at de tre konfessioner således ikke længere kan tolkes som modsætninger, men »som komplementære størrelser«, må det nok tilføjes, at der snarest er tale om mere end religiøs massepåvirkning. I alle tilfælde indordnes folkereligiøsiteten under den officielle kirke i opbygningen af den moderne magtstat.

Fra dette synspunkt er det en begrænsning, at Gamrath kun ofrer den pavelige absolutisme og universalisme og den administrative centralisering forholdsvis beskeden opmærksomhed – også af hensyn til spørgsmålet om kontinuiteten og helheden i reformprogrammet til Sixtus V.s efterfølgere.¹⁰ En mere indgående sammenligning af hans raffinerede, gammeltestamentligt farvede kirkelige universalisme i bullen *Immensa dei sapientia* 1588 (den tog atter kardinalkollegiet på sengen) og Bellarmines

⁸ J. Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Nouvelle Clio 30 bis. Paris 1971.

⁹ J. Bossy, *The Counter-Reformation and the Catholic Europe*. Past & Present 47. London 1967, s. 51–70; *The Social History of Confession in the Age of the Reformation*. Transactions of the Royal Historical Society 5. ser. XXV. London 1975, s. 21–38; *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxf. 1985.

¹⁰ Gamrath citerer flere af Paolo Prodis ældre arbejder, men ikke hans seneste syntese, *Il sovrano pontifice. Un corpo e due anime: La monarchia papale nella prima età moderna*. Bologna 1982.

skolastisk-kirkelige universalisme havde nok været en messe værd til karakteristisk af det vordende, pavelige monarki.¹¹ Udover det apostolske sædes ejendommelige dobbeltrolle som territorialfyrste og universalkirkens overhoved adskiller den sig ikke fra de øvrige, magtfulde europæiske monarkier – i hvert fald næppe før Urban VIII og de kritiske faser i 1620'erne og 1640'erne.

Under disse synsvinkler bliver det væsentligt, hvorledes forf. udnytter sekundærlitteraturen som ramme omkring sine primære studier. Han har naturligvis kunnet hente væsentlig støtte i von Pastors massive, men apologetiske 'Geschichte der Päpste' og i Delumeuas monumentale socialhistorie.¹² Derudover viser afhandlingen, at han behersker et vældigt opbud af speciallitteratur suverænt, blot med den tilføjelse, at afhandlingens kronologiske og politisk-idéhistoriske dimensioner udfyldes bedre end dens socialhistoriske.

Selvom der ikke længere er grundlag for påstanden om et bevidst byprogram og kontinuitet fra ungrenaissancens til barokens Rom – fra Alberti til Bernini – men for Sixturs V.s vedkommende om et universelt kirkeprogram, er to træk vigtige. Først, at allerede Sixtus IV (1471–84) skærpede den pavelige kontrol med private grundejere, gjorde de endnu kommunale *maestri di strada* til en egentlig bygningskommission og måske kan have gjort tilløb til bevidst byplanlægning.¹³ Reformpaverne genoptog reguleringen; Pius IV skabte en *congregatio super viis, aquis et pontibus*, som Sixtus V endelig omformede til et rent kurialt eksekutivorgan til oppebørsel af skatter og ekspedition af ekspropriationssager og entrepriser. De egentlige planer undfangede hans hellighed selv.

For det andet er det, som Gamrath fremhæver, rigtigt, at lovgivningen favoriserede byens aristokratiske og kapitalstærke kredse ensidigt. Derimod nævnes det ikke, at renaissancepavernes budget endnu ikke forslog til finansiering af omfattende planlægnings- og anlægsarbejder (bortset fra S. Pietro); de måtte stimulere til privat eller kurial finansiering.¹⁴ Et overgangsfænomen var, at Paul III.s nevø takket være nepotismen kunde

¹¹ L. v. Pastor, anf. arb. X. 1926, s. 180 ff.; H. Jedin i X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Relazioni IV. Firenze 1955, s. 70–73; P. Prodi, anf. arb., s. 56, 61–64 osv. Ved de ideologiske isæt tænkes her især på Sixtus V.s anvendelse af Moses-analogier.

¹² L.v.Pastor, anf. arb., især bd. X; J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome I–II*. Paris 1957–59.

¹³ P. Partner, *Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-reformation*. Past & Present 88. London 1980, s. 21 med note 18; for det flg. H. Gamrath, *Pio IV e l'urbanistica di Roma intorno al 1560*. *Studia romana in honorem Petri Krarup*. Roma 1976, s. 190–203.

¹⁴ P. Partner, anf. arb., s. 55f.; samme, *Renaissance Rome*. Berkeley UP 1979, s. 161 ff.

finansiere Palazzo Farnese, men den systematiske statsfinansiering indledes først af Pius IV og befæstes af Sixtus V og Paul V.

I et ganske kort (også for kort) kapitel redegør Gamrath for Sixtus V.s økonomiske og sociale politik i Rom og kirkestaten med hovedvægten på hans beskæftigelsesmæssige, husholderiske og politimæssige foranstaltninger; og han nævner naturligvis – udover den løbende anlægsfinansiering – hans opbygning af den kæmpemæssige reservefond, *il tesoro di Castel S. Angelo* (ca. 4.2 mill. guldscudi = 12.8 tons guld), finansieret ved statsobligationer, embedssalg og drastiske skatteforhøjelser (i virkeligheden 70% siden 1576).

I overensstemmelse med Delumeau karakteriserer forf. beskatnings-, udgifts- og opsparingspolitikken som uhensigtsmæssig, men henviser i en note til, at Peter Partner har kaldt den pavelige finanspolitik for klog, fordi den gjorde det romerske kapitalmarked til Europas mest stabile.¹⁵ Alle synes at være enige om, at denne linie virkede deflatorisk, og meget taler for at Delumeau har ret i, at det apostolske sædes anlægspolitik i Rom og dets internationale korstog mod kættere og vantro blev et »paradoks hinsides al fornuft«, fordi finansieringen overvejende hvilede på et underbefolket land uden tilstrækkelige produktionsressourcer i ryggen. Alligevel kunne disse kendsgerninger nok have givet stof til lidt eftertanke (som her kun kan skitseres).

For det første er det naturligvis væsentligt, at Engelsborgskatten gjorde pavemagten til en af Europas rigeste fyrster og finansielt »uafhængig af venner og fjender«. Men Sixtus V må nødvendigvis have planlagt på langt sigt; ifølge fundatsen skulde reservefonden tjene pavestolens universelle og territorialstatslige mål og mission. Sixtus V valgte selv at realisere sit anlægs- og kirkeprogram, men skatten gav ham også større international bevægelsesfrihed overfor det spansk-habsburgske formynderskab. Man kunde allerede fra 1571 (Lepanto) nedtrappe pavestolens militære engagement til fordel for subsidieringspolitik; Clemens VIII opgav Sixtus V.s byggeaktivitet til fordel for pavestolens internationale engagement, men systemet korrumpereede først under Urban VIII. Altsammen sikkert principielt kun alternative sider af det samme pontifikale reformprogram, som således nok havde fortjent lidt bredere perspektivering. Uden katolsk reform og finansiell mobilisering ingen modreformation.

For det andet har vi takket været Delumeau et indgående kendskab til Roms og kirkestatens vilkår i anden halvdel af 1500-tallet, men savner

¹⁵ Jf. J. Delumenau, *anf. arb.* I, s. 403–16, 495–97; II, s. 598–649; P. Partner, *Papal Financial Policy*, s. 50f.

senere parallelundersøgelser, som vilde kunne belyse virkningerne af den pavelige fiskalpolitik. Om et stabilt kapitalmarked – i hænderne på den evige stads aristokrati – var lykken, får stå hen. Men en beskatningsbyrde på 6–10% af byens 'nationalprodukt' i 1580'erne må efter tidens forhold uundgåeligt have ført til forarmelse. Ikke blot fordi Sixtus V.s produktionspolitik næppe fik varig betydning i en kæmpeby med permanent underbeskæftigelse og en subsistensløs marginalbefolkning, men også fordi pavehoffet og det pontifikale program forvandlede byen til én stor servicefunktion.¹⁶

Finanssociologisk, socialhistorisk og kulturhistorisk – urbanistisk, om man vil – kommer problemet til at ligge i den omfordelingsproces, der først og fremmest begunstigede det romerske hofs rentiertilværelse og konsumtion, det, man har kaldt 'l'arte nobile del ozio'. Når Gamrath fremhæver, at bygningslovgivningen og kapitalindsatsen blev blandt »de vigtigste forudsætninger for udviklingen fra middelalderby til renaissance- og barokby«, bør det tilføjes, at den også forvandles til et parasitisk forbrugs- og kapitalcentrum fremfor et produktionscentrum – i lighed med eller i modsætning til andre absolutistiske residensstæder.

Sammenfattende har Gamrath ved sine primære studier været istand til at rydde en del ældre fejlfortolkninger til side, og til at give overbevisende forklaringer af Sixtustidens mange anlægsarbejder og kirkeprogram, ikke blot hver for sig, men som en absolut helhed. Argumentationen er konsistent, og de resultater, han når, af væsentlig betydning. Det gælder både de bygningshistoriske undersøgelser, som støttes af det omfattende illustrationsmateriale, og den omhyggelige, men historiografisk lidt idealistiske analyse af Sixtus V.s kirkeprogram. Man kan diskutere om hans forklaringer er helt udtømmende og savner en endnu bredere urbanistisk, politisk og socialhistorisk perspektivering; men én ting må stå fast; at det er en fortjenstfuld og punktvis endda grundlæggende afhandling, som med rette har indbragt sin forfatter doktorgraden.

E. Ladewig Petersen

¹⁶ Sider af denne metamorfose behandles dog nu af T. Magnuson, *Rome in the Age of Bernini I–II*. Sthlm. 1982–86.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN: Tiden 1814–1864. Danmarks historie bind 5, redigeret af H.P. Clausen og Søren Mørch, Kbh., Gyldendal, 1985. 448 s. ill. 376 kr.

Med udsendelsen af Vagn Skovgaard-Petersens fremstilling af tidsrummet fra 1814 til 1864 skrider Gyldendals *Danmarks historie* roligt, men forhåbentlig sikkert frem mod sin afslutning med behandlingen af de seneste 100–125 års historie – og man må meget håbe, at hullet mellem bind 2 og 4, der omfatter tiden fra 1648 til 1730 når at blive fyldt ud sammen med udsendelsen af de sidste bind. Fra de oprindelige 5 bind er værket vokset til det dobbelte iflg. redaktionens forord. I 1985 udsendes ligeledes bind 9, hvor Hans Chr. Johansen dels gav en koncentreret fremstilling af den økonomiske og demografiske udvikling siden 1815, dels publicerede en lang række dataserier til belysning af forløbet gennem 1800- og 1900-tallet. Den bruger af værket, der skal have et samlet overblik, må altså fra og med bind 5 *også* konsultere Hans Chr. Johansens bind 9 (anmeldt af Ole Hyldtoft i HT bd. 86 s. 356 ff.).

Formen er i dette værk lagt i ret faste rammer, og de bliver også fulgt af Vagn Skovgaard-Petersen. Af de 448 sider udgør godt og vel halvdelen den egentlige fremstilling, mens resten optages af til dels ræsonnerende litteraturoversigter, og en mere end 120 siders afsluttende fortegnelse over ministerier 1848–64, over arkivoversigter og registraturer, over tidsskrifter og årbøger, »der erfaringsmæssigt jævnlige bringer artikler om danske forhold med rigshistorisk sigte vedrørende perioden 1814–1864«, over de statistiske publikationer og endelig af en meget omfattende bogliste. I denne gentages titlerne på de tidsskrifter og årbøger og på de statistiske publikationer, der har fået deres omtale umiddelbart forinden. Det skal indrømmes, at titlerne i den afsluttende bogliste optræder med alle oplysninger til lettelse ved genfindning, men det forekommer meget overvældende og meget pladsslugende.

I min anmeldelse af det foregående bind i dette tidsskrift (bd. 84 s. 281 ff.) påpegede jeg omtalen af og henvisningerne til utrykte manuskripter, og det vil i praksis sige hovedfagsspecialer og ikke-publicerede prisopgaver. Det synes efterhånden almindeligt accepteret, at man (med tilladelse) kan henvise til materiale af denne karakter, og der er da også for langt størstepartens vedkommende etableret muligheder for udlån. Skovgaard-Petersen har kun i ringe grad trukket på dette materiale, og der henvises kun til en håndfuld arbejder af denne karakter.

Når det fortsat gælder litteraturhenvisninger, så må det i lighed med, hvad der var tilfældet ved bind 4, konstateres, at der synes at være tale om en fravælgelse af lokalhistoriske bidrag og i betydeligt omfang af bidrag af

personalhistorisk karakter (erindringer og dagbøger). Byhistorier nævnes kun i få tilfælde og sognehistorier og tilsvarende figurerer ikke. Når det gælder den personalhistoriske litteratur, så er de medtagne titler tydeligvis koncentreret om den højere stand og de politiske aktører, mens de senere års udgivelse af »anonyme« personers optegnelser, regnskaber osv. ikke er omfattet. Blot et par eksempler: H.K. Kristensens udgave af bondeskipperen Søren Raschs erindringer, der dækker det meste af tiden fra århundredskiftet til 1848 og som blev udgivet af Historisk samfund for Ribe amt i 1977, savnes, og det samme gælder Sigurd Jensens meget givende redegørelse for et borgerhjem i hovedstaden i første halvdel af århundredet, baseret på bevarede regnskaber (Historiske meddelelser om København 1974 s. 78 ff.). Litteraturlisten omfatter en bog om Ole Kollerød men man leder forgæves efter *Min Historie*. Den klassiske række *Memoirer og Breve* er som i bind 4 ikke medtaget.

Det er indlysende, at der ved udarbejdelsen af et litteraturapparat til et værk som dette må være tale om valg og dermed om afgrænsninger. Ovenstående er da også mere end som egentlig kritik ment som en forbrugervejledning. Den læser, der går igang med at arbejde med litteraturen ud fra den imponerende mængde titler, der faktisk er medtaget, skal altså være klar over, at der er sider af periodens historie – som er betydelig mindre dækket end f.eks. den klassisk politiske historie, hvor netop lokalhistoriske bidrag figurerer i betydeligt tal.

Det er som de øvrige bind ikke et værk, der skal sælges ved righoldigheden af illustrationer. Der er et mindre antal, gennemgående velvalgte og illustrative, kort og grafer – den store mængde af talrækker skal man som nævnt finde i bind 9. Blandt kortene er C.F. Allens velkendte over folkesprogene i hertugdømmet Slesvig i 1857 (s. 242). Men er der ikke af nyere filologer rettet en endda hård kritik af Allens materiale og »optimistiske« aftegning af forholdene?

I modsætning til Ole Feldbæk, der i sin historiografiske placering så at sige kunne læne sig til Edvard Holms monumentale forskningsindsats, så er situationen mere spredt og flimrende for det tidsrum, Skovgaard-Petersen behandler. Der er naturligvis tale om en række vægtige bidrag som Georg Nørregaards kortlægning af udenrigspolitikken fra 1814 til 1848. Hans Jensen har leveret to svære bind om stænderforsamlingernes historie, og kredsende omkring vejen til katastrofen i 1864 er der et markant forfatterskab som Erik Møllers. Men egentlig er hullerne nok så påfaldende. Udviklingen i landet er indgående behandlet fra forskellige udgangspunkter for slutningen af 1700-tallets vedkommende, men der er langt mellem undersøgelserne i tidsrummet 1814 til 1864. De nationalliberale har – med D.G. Monrad som undtagelsen – ikke fået deres historie

skrevet, som bevægelse eller politisk retning eller som enkeltpersoner. Man kan måske tale om en vis større historisk interesse for 1840'erne, mens f.eks. indenrigspolitik, social og økonomisk historie i tiden efter 1850, er meget sporadisk behandlet.

Det kan ikke undre, at A.D. Jørgensens berømmede skildring i *Danmarks Riges Historie* indtager en central plads i Skovgaard-Petersens introduktion om periodens behandling i de brede fremstillinger. A.D. Jørgensen vendte sig mod den opfattelse af tiden indtil 1848, der var blevet hævdet af den sejrende nationalliberalisme og som rummede en skarp kritik af den politiske og nationale kurs, der var fulgt fra den store reformtids afslutning omkring 1810. Hvor denne retning, i historieskrivningen repræsenteret ved C.F. Allen, markerede brud og fornyelse i forhold til et overlevet system, så anlagde A.D. Jørgensen en opfattelse, der pegede på kontinuitet, på sammenhæng og ikke mindst nationalt på parallelterne i »bevægelserne«. Forud for A.D. Jørgensens fremstilling lå bidrag fra C.F. Wegener og vel ikke mindst A.S. Ørsteds bindstærke erindringsværk (samt kendskabet til Christian 8.s dagbøger). Den liberale oppositions negative vurdering af enevældens sidste årtier videreførtes i Marcus Rubins og Niels Neergaards forfatterskaber og med en ny, mere radikalt demokratisk dimension i en interessant skitse af P. Munch – *Det danske Folks politiske og nationale Gennembrud* fra 1904. Tilsvarende vinkel anlægges i C.Th. Zahles *Den danske Husmand* fra 1910, der helt overvejende behandler husmandsspørgsmålet i 1840'erne og som anslår de temaer, der senere har været dyrket i beskæftigelsen med periodens landboforhold. Katastrofen i 1864 og den herskende nationalliberale retnings ansvar herfor kom – næppe upåvirket af Viggo Hørup – til at udgøre et nyt »afsæt« for beskæftigelsen med den senere del af tidsrummet, og Erik Møllers føromtalte forfatterskab fremstår i mange henseender som et historisk defensorat for den af de nationalliberale førte nationale politik mellem 1850 og 1864.

En understregning af kontinuitet mellem den sene enevælde og folkestyret efter 1848 var sammen med en udforskning af bondebevægelsen centrale elementer i Hans Jensens forfatterskab, der både rummede enkeltundersøgelser og brede fremstillinger (Vort Folks Historie og Schultz Danmarkshistorie). Næppe nogen enkelt publikation har haft indflydelse på de senere årtiers forskning i tidsrummet fra 1814 til 1864 som P.G. Lindhardts *Vækkelse og kirkelige retninger* fra 1951, der pegede på samspillet mellem den økonomisk-sociale udvikling og de religiøse bevægelser. I Povl Bagges biografi af Madvig og i artiklen om *Akademikerne i dansk politik* fra 1969 anlægges en på en gang kongenial og perspektivrig tilgangsvinkel til studiet af tidens liberale bevægelse. En

række bidrag fra marxistisk historikerside gennem de seneste år har kredset om en bestemmelse af de særlige danske forudsætninger for dynamikken i overgangsprocessen mellem feudal og begyndende kapitalistisk samfundsorden.

Vagn Skovgaard-Petersens behandling er opdelt i 8 hovedafsnit foruden indledning (med oversigt over materiale og forskning og brede fremstillinger) og afslutning. Statens rammer, institutioner og funktioner frem til 1848 behandles i det første afsnit, hvorefter forfatteren skildrer erhvervslivet gennem hele perioden. Tilsvarende fører han i hovedafsnittet *Land og by* behandlingen af de sociale grupper igennem hele det halve århundrede. Kulturelle institutioner, åndslivet og hovedtræk i meningsdannelsens både indhold og rammer belyses kyndigt i afsnittet om *Tro, viden og oplysning*, og det er en klar gevinst (f.eks. i forhold til bind 4), at ånds- og kulturlivet her behandles, naturligvis kortfattet, i alle dimensioner. At fremstillingen af dannelsesidealernes og skolens historie er fyldig og dybtgående behøver næppe yderligere forklaring!

I det følgende hovedafsnit skildrer Skovgaard-Petersen de politiske bevægelser og reelt den politiske historie i 1840'erne frem til Christian 8.s død. Her er der mere udpræget end for andre dele eller sider af perioden tale om en etableret forskningstradition, som forfatteren kan bygge på, og det giver naturligvis en tættere fremstilling af både forhold og opfattelser. De dramatiske år fra 1848 og frem over det politiske systemskifte, krigen mod slesvig-holstenerne og Preussen og etableringen af den nye helstat behandles i hovedafsnittet – *Statens nye rammer*. Herefter følger hovedafsnittet betitlet *Opinionspolitik*, hvormed der sigtes til det nu i kongeriget etablerede politisk konstitutionelle system med den nationale bevægelse eller retning som den toneangivende. Afsnittet rummer en samlet behandling af indenrigspolitik og en række samfundsforhold (i meget en videreførelse af hovedafsnittet *Tro, viden og oplysning*), men med en lidt mere episodisk karakter end de foregående. Det har sin helt selvfølgelige baggrund i den meget spredte forskning i netop dette tidsrum. Endelig omfatter det sidste hovedafsnit en fremstilling af dansk udenrigspolitik, herunder det nationale problem i Slesvig fra 1850 og fremefter, med den altid forstemmende beretning om dansk politik og krigsførelse i året 1864.

Skovgaard-Petersen er en naturligvis meget kyndig og velorienteret behandler af tidsrummet 1814–64. I selve fremstillingen og i de tilhørende forskningsoversigter forekommer alle væsentlige forhold, fremstillinger og forskningssynspunkter medtaget og præsenteret, f.eks. den klassiske diskussion om Davids beretninger s. 308 ff. Når hans fremstilling er bedst, får man meddelt en stor konkret viden om det historiske »stof«, om perioder, opfattelser og opfattelser af sammenhænge. Et eksempel på

hvad bindet giver i sin bedste form, kan hentes i kapitlet om forsvaret i første hovedafsnit s. 46 ff.. Her er der konkret information og en sikker indplacering af delemnet i en større sammenhæng.

Forfatteren er en erfaren pædagog. Det præger også hans fremstillingsform, der er kontant og lettilgængelig. Vagn Skovgaard-Petersen skriver et godt, ukunstlet dansk, der undgår fagjargon. Det er også en fremstillingsform, der gælder, når forfatteren i forskningsoversigterne redegør for synspunkter eller når han selv, som s. 304f. søger at klarlægge et af periodens klassiske stridsspørgsmål. Citater bruges i betydeligt omfang, og de fungerer i de fleste tilfælde som velvalgte illustrationer eller uddybninger. Der er tale om en periode, hvor ihvertfald indtil 1848 *det trykte ord* var et begreb i den politiske frontlinie. Det er efter anmelderens opfattelse en god vejledning til forståelse af tiden og en hjælp til den studerende systematisk at nævne centrale bøger, artikler og indlæg i den sammenhæng, hvor de hører hjemme.

Den normalt kontante og konstaterende stil, forfatteren betjener sig af, kan lejlighedsvis vige for en mere individuel form, hvor ordvalg og opbygning i højere grad bliver ladet fra forfatterens side. Frederik 7. betegnes s. 224 som »en joker i dansk politik«. I sin afrunding af afsnittet om romantikken s. 160 bringes en vurdering, der peger ud over den umiddelbare sammenhæng, og helt malende kan forfatteren blive i sin skildring af synet på landbefolkningen s. 111 ff. Her er der tydeligvis mere bag ved formuleringen, end ordene i første omgang dækker.

Det har været forfatterens bestræbelse at give en så konkret, præsentende og ved modstående opfattelser så refererende fremstilling af Danmarks historie fra 1814 til 1864 som muligt. Det er efter anmelderens opfattelse i meget stort omfang lykket. Divergerende opfattelser bliver fair fremstillet. Det er ikke Skovgaard-Petersens ærinde at fremkomme med skarpe vurderinger af den foreliggende forskning.

Men naturligvis kan arbejdet placeres ind i en sammenhæng med traditionen. I et lille afsluttende kapitel om stat og samfund 1814 til 1864 samles trådene sammen. Skovgaard-Petersen refererer her til det velkendte billede af en vækstproces, hvor blomsten blev folkestyrets indførelse 1848. Når forfatteren til slut rejser spørgsmålet, om denne blomst ikke var sprunget for tidligt ud, så placerer han sig i vurderingen af det for opfattelsen af hele perioden centrale skel – således som forskningen hidtil har manifesteret sig – ikke på linie med, men i en nutidig forlængelse af A.D. Jørgensens syn.

Det skal næppe heller undre, om forfatteren til bind 5 vil anerkende, at han med sin forgænger »hylder Goethes forkærlighed for de neptuniske kræfter i modsætning til de plutoniske«.

Claus Bjørn

HANS CHRISTIAN BJERG: Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940–1945. En studie i efterretningsfunktionen som del af det europæiske modstandsbegreb under 2. verdenskrig I–II. Kbh., Gyldendal, 1985. 334 + 314 s. Ill.

I den moderne spionroman finder vi hverken helte eller skurke, knap nok kampen for en ideologi, og der er ingen vinder. Anderledes i overarkivar H.C. Bjergs to-bindsværk om »Ligaen«, kodenavnet for det danske militære efterretningsvæsen under den sidste verdenskrig. For her lades ingen i tvivl om hvem vi skal holde med, hvem der narrer hvem, og hvem der går af med sejren til sidst.

Nu kunne dette jo være udmærket, hvis ikke tendensen afspejlede Bjergs vanskeligheder ved at holde en kritisk distance til sit emne. En del af forklaringen ligger i bogens ophavssituation. Den er sidste skud på det besættelsesprojekt som Udgiverselskab for Danmarks Nyeste Historie lancerede i 60'erne – men initieret udefra, fra hæren og søværnet. Dette betød at E-tjenestens¹ såkaldte »Stockholmarkiv« blev åbnet for Bjerg, og det betød at de tidligere E-officerer løbende bistod med råd og dåd. Men det har også haft den negative effekt at Bjerg i alt for høj grad har overtaget E-officerernes selvforståelse og deres problemstillinger. Dermed er undersøgelsen ikke blot blevet en stærk opvurdering af E-tjenestens indsats, men efter vor mening også en overvurdering.

E-tjenestens arbejde for englænderne blev fremstillet af Jørgen Hæstrup i hans »Hemmelige Alliance« fra 1959 og i afhandlingen »Table Top« i »Jyske Samlinger« fra 1961, mens Palle Roslyng-Jensen satte det ind i en bredere militærpolitisk sammenhæng i disputatsen fra 1980, »Værnenes politik – politikernes værn« – der også kunne trække på »Stockholmarkivet«.² Bjerg befinder sig altså ikke på jomfruelig jord, og det er oplagt at dette har skabt problemer (se også I, s. 14). Væsentlige nye resultater til belysning af E-tjenestens virksomhed – for slet ikke at tale om nye indsigter i besættelsens historie – kan bogen således ikke fremlægge. Måske giver forfatteren selv det bedste signalement af sit arbejde når han (I, s. 11) opfatter sin rolle som redaktørens, der klipper og klistrer detaljer, holdninger, meninger og hensyn sammen.

Vi skal her forholde os til nogle af de hovedpunkter vi finder

¹ Af pladshensyn står her og i det følgende E for »efterretning« – i god overensstemmelse med tjenestens egen sædvane.

² Man kan også nævne Helge Klints »Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–43« (1977), der på grundlag af de udstationerede E-officerers efterkrigsrapporter giver et detaljeret billede af E-nettet 1943–45. Bjerg forholder sig kritisk til Klints fremstilling, men når for væsentlige dele af sin egen rekonstruktion ikke meget videre.

problematiske i Bjergs bevisførelse. Det gælder det altafgørende spørgsmål om E-arbejdets militære betydning for englænderne; det gælder det anvendte modstandsbegreb; og det gælder E-officerernes modstandspolitiske betydning – i forholdet til den engelske sabotageorganisation, SOE, 1942/43, og som »modstandssituationens generalstab« i Stockholm 1944/45.

Bjerg indleder med en række kapitler om de europæiske modstandsbevægelers historiografi, om modstandsbegrebet og den »frivillige efterretningstjeneste« som bestanddel heraf og om principperne for E-tjeneste. Vi må desværre konstatere at han i vrirten af detaljer som talrige andre steder i fremstillingen gør sig skyldig i fejl og misforståelser – med andre ord i manglende akribi. Det gælder allerede på det væsentlige punkt at han tror at SOE fra en detonatorkoncept går over til en »secret armies-koncept« (I, s. 26). Han bygger på David Staffords undersøgelse af SOE og overser at de to koncepter er identiske.³

Bjergs diskussion af modstandsbegrebet når aldrig ud over det – højst upålidelige – referat af hvad en række modstandshistorikere har sagt herom. I denne kommer han historiografisk ikke ud over 1976 og holder sig altovervejende til engelsksprogede fremstillinger. Kun schweizeren Werner Rings i en engelsk oversættelse fra 1982 kommer hinsides denne tidsgrænse.⁴ Han giver ikke noget selvstændigt bud på hvordan mod-

³ David Stafford: *Britain and European Resistance, 1940–1945*, London 1980, s. 30. Hvad der ændres, er at »the heady flights of Dalton's rhetorical and ideological vision« omformes »into practicable working guidelines«, da Colin Gubbins i slutningen af 1940 blev den ledende skikkelse i SOE. – I, 40 omtaler Bjerg forholdet mellem SIS og SOE og lader under henvisning til Stafford, s. 87, den britiske Joint Intelligence Committee den 1. maj 1942 diskutere dette forhold med den konsekvens at »SIS fik prioritet i de områder, der var udset som mål for en evt. allieret landgang«, hvorfor E-stoffet fik højere prioritet i Belgien og Frankrig, og sabotagen højere prioritet på Balkan. Bjerg fortsætter at »i 1943 blev Danmark f.eks. prioriteret højt m.h.t. evt. landgang. Men han læser galt. Det er de britiske Chiefs of Staff der den 1. maj 1942 drøfter en rapport fra Joint Intelligence Committee. Rapporten er ikke autoritativ, det er derimod Chiefs of Staffs' direktiv til SOE af 12. maj 1942 (hvis ordlyd Stafford gengiver s. 246f.). Den omtaler overhovedet ikke Bakan, kun Nord- og Vesteuropa, hvor SOE »should endeavour to build up and equip paramilitary organisations in the area of the projected operations«, nemlig en allieret invasion i »Western Europe« i 1943. Forholdet til SIS berøres ikke. Danmark blev ikke prioriteret højt med hensyn til landgang i 1943, jfr. Chiefs of Staffs' direktiv til SOE af 20. marts 1943 (Stafford, s. 248ff.), hvor Frankrig og Nederlandene er udpeget som invasionssted, og hvor SIS generelt får prioritet fra Hammerfest til Biscayen.

⁴ Bjerg refererer (I, s. 29) Henri Michel: *la Guerre de l'ombre*, Paris 1970, s. 16, for ikke at kunne forklare »skyggekrigen« i Europa i sin helhed, men Michel siger det stik modsatte. Han overser at Michel i 1970 har udvidet sin *résistance*-definition fra 1958. Han bruger Werner Rings: *Leben mit dem Feind*, Zürich og München 1979, i den engelske oversættelse, hvorved »Leistung« og »Wirkung« bliver til »effekt« og »udførelse« (I, s. 24). Han lader

standsbegrebet skal defineres, eller hvordan mål og midler skal formuleres, medmindre da det skal forstås som alle de refererede lagt sammen – alle deres indbyrdes variationer ufortalt. »Modstandsbegrebet er uhyre komplekst«, siger Bjerg (I, s. 32). Det skal vi nok blive klogere af. At det ikke er så komplekst, at der er blevet plads til en kommunistisk definition deraf, noteres i forbifarten. Hans ærinde med kapitlet er nok at få slået fast at »de mest fremtrædende modstandshistorikere« indeholder »efterretningstjeneste« i deres opfattelse af modstandsbegrebet. Det kunne imidlertid nok have været ønskeligt at få andet og mere end en harmoniserende – og upålidelig addition af en række forgængere på feltet, ikke mindst når fremstillingen skal i gang med E-folkenes samarbejde med SOE og den civile modstandsbevægelse.

Bjerg vil gerne tro det bedste om modstandsbevægelsernes betydning. Efter at have citeret Stafford for at deres resultater fra et allieret synspunkt nærmest var at betragte som en »bonus«, d.v.s. ekstragevinst, genopretter han ligevægten ved hos Jørgen Hæstrup at hente begreberne frø- og fugleperspektiv. Set i fugleperspektiv kan den danske modstandsbevægelse være »vanskelig at få øje på«, men set i det hjemlige frøperspektiv har den haft »kolossal betydning« og er »fyldt med interessante detaljer« (I, s. 27f.). Vist er Stafford en autoritet og har derfor ret, men det er nu alligevel dem der mener det rigtige, der har mest ret! Tilsvarende neutraliserer han autoriteten Liddell Hart, hvis meget skeptiske og forbeholdne vurdering af modstandsbevægelserne han refererer, med tilføjesen at »der er selvfølgelig noget i det, Liddell Hart siger ..., men det er jo altid nemmest at være bagklog« (I, s. 33). Hvor klog på Bjergs egen mening er læserne blevet?

Også i beskrivelsen af den frivillige E-virksomhed vil Bjerg helst sidde på begge stole og kommer til at sidde midt imellem. Han beskriver dens store betydning med henvisning til en række historikervurderinger, der oftest er fremsat som håbefulde påstande uden empirisk underbygning, og til komplimenterende udtalelser fra allierede autoriteter ved krigens slutning, da der ikke var nogen grund til at spare på de pæne ord.

fejlagtigt englænderen R. White polemiserer mod Michel (I, s. 30). Og hans skematiske oversigt (I, s. 31) over Michels, belgieren H. Bernards, englænderen Michael Foots og Jørgen Hæstrups karakteristik af modstandsbegrebet er både ufuldstændig og fejlagtig, bl.a. fordi han skriver Michel og Bernard af fra Foot. Det vil føre for vidt at påvise fejlene i detaljer, men stedet kan bruges som lærestykke i at gå til originalen og til originalsproget. – I øvrigt er der mange konkrete fejl spredt rundt om i fremstillingen. Her skal kun slås fast at regionslederen B.B. Iversens sekretær *ikke* som anført (II, s. 174), var stikker, og at det (II, 207) ikke var Truelsen, Schjødt-Eriksen ville have væk, men »Corn« (Toldstrup). – Der er også manglende akribi når det gælder noteapparatet, se f.eks. I, s. 307/36, s. 314/33, s. 321/41, s. 330/11, s. 334/20 og II, s. 293/76.

(Hvordan på en og samme gang det belgiske agentnet »Clarence« med Claude Danseys ord kan indtage førstepladsen blandt hele det besatte Europas E-net og den danske E-tjeneste ifølge Montgomery være »den bedste, der har virket i noget af de af tyskerne besatte land« (I, s. 36f.), får stå hen). Imidlertid har vi siden begyndelsen af 70'erne lært om den britiske signal-E's store triumfer takket være »Ultra«, og Bjerg må efter at have været i gang med Hinsley⁵ konstatere at »efterretningerne fra modstandernes frivillige efterretningstjenester stort set forsvinder i de mange andre typer meldinger« (I, s. 38). Hvor bliver da betydningen af den danske E-indsats af? Bjerg løser ikke sit dilemma, men foretrækker uden at diskutere E-arbejdet i marken i forhold til signal-E først og sidst at bibeholde den høje vurdering af den danske indsats (I, s. 13; II, s. 228f.). Han kunne i øvrigt let have plæderet for sin sag. Englænderne måtte opretholde samtlige andre efterretningskilder af hensyn til den frygtelige risiko for at »Ultra« pludseligt satte ud, hvilket i øvrigt skete partielt ind imellem. Dertil kom at »Ultra« i sagens natur kun kunne levere stof, der var blevet radiosendt. Det blev forbløffende meget, men der var dog begrænsninger.

Bjerg karakteriserer det frivillige E-arbejde ved at det er frivilligt, ulønnet, ofte ideologisk begrundet, spontant »og derfor i de fleste tilfælde ikke særligt retningsbestemt«, og han indplacerer den danske militære E-tjeneste deri (I, s. 34, 36). Han ser deri en parallel til den franske militære E-tjeneste, der også »på trods af loyalitetsforholdet til den lovlige regering alligevel begyndte en modstandsaktivitet« (I, s. 49). Men kan denne indplacering bære?

Den franske hærs E-tjeneste (SR-Guerre) fortsatte ligesom den franske våbenstilstandsarmé iøvrigt sin virksomhed ud fra den forudsætning at krigen ikke var færdig – det var en våbenstilstand der var sluttet, ikke en fred, og at den muligvis kunne blive genoptaget. E-arbejdet var naturligt rettet mod tyskerne, og derfor var videreførelsen af samarbejdet med englænderne naturlig, men der var intet samarbejde med gaullisterne og slet ikke med kommunisterne, tværtimod. Der var i denne virksomhed intet brud i kontinuiteten. E-folkene arbejdede for Frankrig, som de havde gjort hele tiden, og det foregik ikke afskoddet fra Vichy. Det blev dækket af krigsministeren, først Weygand, derefter Huntziger.⁶ Har de

⁵ J.P. Hinsley m.fl.: *British Intelligence in the Second World War. Its Influence on Strategy and Operations*, I-, London 1979 ff. Senest udkommet er bd. III, 1 i 1984, der når frem til invasionen i Normandiet.

⁶ Frantz Knipping: »Réseaux« og »Mouvements« in der französischen Résistance, 1940–45, i Gerhard Schulz (Hrsg.), *Geheimdienste und Widerstandsbewegungen im Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 1982, s. 105–42, især s. 102–18. Det er værd at bemærke, at

franske E-folk opfattet deres virksomhed som »résistance«, således som dette begreb udkrystalliserede sig hen gennem besættelsesårene, eller som frivilligt E-arbejde i Bjergs forstand i lighed med, hvad begavede amatører som Rémy kastede sig ud i? Næppe.

Har det forholdt sig stort anderledes i Danmark? »Ligaen var ved at dannes«, skriver Bjerg om dagene efter den 9. april (I, s. 83), men det er lidet troligt at de danske E-officerer på dette tidlige tidspunkt skulle have følt sig som modstandspionerer – ej heller at man fra oktober 1940 kan karakteriserer deres aktivitet som »den første organiserede modstandsaktivitet i det besatte Danmark« (I, s. 95). »Modstand« som teknisk term er en anakronisme i 1940, og det er ikke E-officererne der har opfundet begrebet. Hvad de gik i gang med var ikke modstand, men et samarbejde med englænderne, ikke et frivilligt arbejde for dem, men professionelles samarbejde med andre professionelle i forlængelse af førkrigstidens samarbejde med SIS og på samme måde, som de fortsatte samarbejdet med den svenske E-tjeneste.⁷ Bjerg er sikker på at »regeringen, der sad indtil 1943, ikke fik kendskab til efterretningsofficerernes modstandsaktivitet« (I, s. 95), men er det nu så helt sikkert? Kilderne er ikke meget meddelssomme herom og Bjerg heller ikke, men han nævner dog at der var kontakt mellem Gyth og Hedtoft (I, s. 108, 197), og vi ved fra beretningsmaterialet at også Nordentoft havde kontakt med Hedtoft, og at denne vidste mere om virksomheden end godt var for hans åbenmuthed. Bjerg fremdrager ikke anekdoten og gør heller ikke noget ud af det meget nære personlige forhold, der var mellem Gørtz og Nordentoft. Der er god grund til at formode at det danske samarbejde med englænderne, da det kom i gang, ikke foregik i et lukket rum, men med viden og stille accept oppe fra – fra chefen for hæren og fra kompetent

disse militære E-folk efter november 1942 stillede deres virksomhed til rådighed for general Giraud, og at de Gaulle efter at have udmanøvreret denne i efteråret 1943 opløste dem som enhed.

⁷ Se Wilhelm M. Carlgren: Svensk underrättelsetjänst 1939–1945, Stockholm 1985, s. 34, om tiden før 9. april 1940, s. 113, om tiden efter 9. april. – Kontakten til SIS før krigen fremgår af notits af 5. april 1944 i Gyths arkiv (RA). Også Ebbe Munck samarbejdede med britisk intelligenc før besættelsen – modsat hvad han hævder i sine erindringer, og hvad Bjerg akcepterer (I, s. 86), se notat vedlagt Muncks dagbog i RA. Der savnes generelt hos Bjerg en systematisk behandling af SIS's tilstedeværelse i Danmark under krigen. Bortset fra Sneum-episoden (I, s. 99 ff.) dukker SIS-agenter op i teksten i andre sammenhænge, således I, s. 214 og II, s. 27 og 215, men ellers er valgpladsen overladt til SOE og »Ligaen«. Ikke desto mindre fremgår det af Hinsley, II, s. 16, 19 og III, 1, s. 462 at SIS faktisk opretholdt sin egen »coverage« af Danmark på tværs af alle aftaler med SOE. Der kræves ikke megen fantasi for at forestille sig hvilke konsekvenser en undersøgelse af SIS's E-arbejde i Danmark kan få for vurderingen af »Ligaens« indsats.

politikerhold. E-officerernes stillingtagen til SOE's ønsker og krav i 1942-43 forudsætter denne forbindelse, jfr. nedenfor.

Bjerg gennemgår (I, s. 43 ff.) E-tjenesten »som funktion og institution«, d.v.s. dens principper og metoder. Han er bekendt med dens terminologi, men står vaklende over for den rette anvendelse deraf. »Helt enkelt er efterretninger slet og ret oplysninger« (I, s. 43). Dette er forkert. Oplysninger er det råmateriale der indhentes af E-kilderne, og som, efter at de er blevet bearbejdet, kan blive til efterretninger. Bjerg lader vurderingen gå på om materialet er væsentligt eller uvæsentligt (I, s. 45), men det gør vurderingen ikke. Den går på at fastslå fjendens muligheder, hvilket er alt E-arbejdes fundamentale formål. Omvendt skal kontraefterretningstjenesten hindre fjenden i at kunne fastslå egne muligheder. Vist kan E-tjenesten og Kontra-E kaldes for »to sider af samme sag«, men skellet mellem dem er ikke bare af administrativ karakter, foretaget ud fra »et ønske om at dele og herske« (I, s. 45), men derimod funktionelt. Bjerg synes ikke at kende den ikke uvæsentlige sondring mellem strategisk og taktisk E, han benytter den i hvert fald ikke, og ikke mindre væsentligt er det at han ikke indfører det centrale begreb E-behovet, som kunne have givet ham et analyseredskab i hænde, når det gjaldt om at vurdere de danske E-officerers arbejde.⁸ Han går tværtimod ud fra at »det er efterretningstjenestens opgave at sørge for, at få den rigtige information bragt til den rigtige mand på det rigtige tidspunkt« (I, s. 45), hvorved han utvivlsomt reflekterer manges E-officers fortvivlelse over at se sine møjsommeligt tilvejebragte efterretninger blive ignoreret eller ikke vurderet efter fortjeneste af modtageren.

Dermed er vi fremme ved en af Bjergs hovedteser, nemlig at de danske E-officerer løbende leverede fortrinligt materiale til englænderne. Tesen er ikke ny. Den går tilbage til Montgomerys ovenfor nævnte kompliment fra 1945, og den har uantastet vandret gennem besættelsesforskningen og alle årtierne frem til dags dato. Alle har sagt det, alle har troet det, og Bjerg forsikrer os om at det kan vi trygt blive ved med. »Disse sømilitære oplysninger må have været guldkorn for englænderne« (I, s. 129), siges det om april 1943. Truelsens dislokationsoversigt af 30. december 1943 »må have været værdifulde for de allierede i deres samlede overblik over den tyske krigsmagt« (I, s. 279). »Må have været« bliver i andet bind afløst af rosende telegrammer fra London (således II, s. 94 og s. 134). Vi

⁸ Bjerg nærmer sig begrebets indhold når han taler om det »ikke retningsbestemte« frivillige E-arbejde (I, s. 36), men diskuterer ikke den mulighed at det frivillige E-arbejde, når det havde fundet en modtager for sit stof, meget vel kunne styres i ganske bestemte retninger. Se også I, s. 103, hvorefter »egentlige militære oplysninger (i 1940-41) havde mindre interesse (i England), da de ikke umiddelbart kunne bruges til noget«.

tror stadig gerne og helst at der er dækning for formodningerne og de rosende telegrammer, men Bjerg gør ikke troen til vished. Han har heller ingen ambitioner derom. »Det er naturligvis ikke muligt – og heller ikke tanken – at gengive blot i uddrag, hvad disse sendinger indeholdt af detaljer«, skriver han (I, s. 129). Han beskriver omhyggeligt E-arbejdets organisation og arbejdsformer, dets tekniske omstændigheder og tysernes kamp imod det, hvilket naturligvis er interessant nok, men går ikke – og vil ikke gå – derudover.

Men dermed forbliver tesen om guldkornene og værdifuldheden kun den påstand den altid har været. Bjerg har ikke konfronteret det danske E-stof med den faktisk foreliggende strategiske og taktiske situation. Det er beklageligt at han ikke har taget dette afgørende skridt, for det havde meget vel været muligt. Englænderen Hinsley er i færd med at gøre det på et langt større stof, og Carlgren har gjort det for Sveriges vedkommende. Materialet til at gøre det også for Danmarks vedkommende foreligger, bl.a. i »Stockholmarkivet« selv.

Det er også beklageligt, fordi man aner at billedet af massiv fortræffelighed formentlig ville blive nuanceret, hvis konfrontationen havde fundet sted. Der ville formentlig komme skygger ind nogle steder, mens andre steder solen ville skinne fra en skyfri himmel. Den engelske marineattaché i Stockholm, Denham, klager flere gange over at det maritime stof ikke kommer hurtigt nok til at være af værdi.⁹ På den anden side synes den tyske troppedislocering i Danmark til stadighed at have været kendt i detaljer, og man har haft – eller i hvert fald fået – godt styr på de tyske troppetransporter fra Norge. Til gengæld er effekten af jernbanesabotagen overvurderet.¹⁰ Da Truelsens var kommet til London i

⁹ II, 104 ff. – I, s. 98 giver Bjerg »Ligaen« æren for at englænderne straks fik at vide at »Bismarck« havde forladt Østersøen. If. Hinsley I, s. 340, og Carlgren, s. 99, stammede oplysningerne fra den norske militærattaché i Stockholm, der igen havde den fra sine svenske forbindelser. Bemærk i øvrigt Hinsley, I, 333, hvorefter rapporter fra »agents in the Baltic entrances« via Denham i almindelighed var »too vague and too conflicting, or else were received too late« til at være til operativ nytte. Talen er om medio 1941, men endnu i april 1944 brokkede Denham sig til Ebbe Munck over at E-stoffet nåede for sent frem, se Muncks dagbog 20. og 24.4. – I, s. 132 kommer Bjerg til at gøre sine helte uret for ikke at have observeret »Tirpitz'« passage af de danske farvande 9.–10. februar 1942. Skibet gik faktisk via Kielerkanalen og Nordsøen til Trondhjem, hvor det ankom den 16. januar, Hinsley, II, s. 202.

¹⁰ Gennemgår man f.eks. »Troop Movements Norway-Denmark 1 OCT 44, 10. March 45. Compiled by Intelligence Department, Danish Section, SFHQ« (OSS Archives, Washington: London Field Office 115/Box 19/folder 1), konstaterer man en meget præcis gennemgang af skibstransporterne, deres frekvens, de anvendte skibe, havnefaciliteterne og de overførte enheders sammensætning med nøjagtige datoer for overførslerne. Også den jyske jernbanesituation er korrekt refereret m.h.t. det rullende materiel og kulsituationen. Kun sabotageeffekten er ude af trit med virkeligheden (»... important lines have been kept

sommeren 1944, synes der at være gået en prås op for ham med hensyn til E-behov.¹¹ Der ligger kort sagt stadig en spændende analyse og venter på at blive foretaget.

Hvornår en regelmæssig efterretning til englænderne begyndte står uklart. E-officererne vil naturligvis i deres efterkrigsberetninger lægge denne så tidligt frem imod den 9. april som muligt. Men det vil vel være rimeligt, med Bjerg, at datere starten til Ebbe Muncks etablering i Stockholm i okt. 1940. Om omfanget og hyppigheden af meddelelserne i den første lange periode ved vi intet, for korrespondancen med London er først bevaret i »Stockholmarkivet« fra slutningen af 1941 – formentlig på det tidspunkt da SOE's pres for mere aktivisme i Danmark stillede »Ligaen« overfor helt nye problemer.

Konstituerende for samarbejdet mellem SOE og »prinserne« havde indtil da været den aftale Charles Hambro traf med Ebbe Munck i Stockholm nov. 1940. I forlængelse af Jørgen Hæstrups »Kontakt med England« fra 1954, men endnu stærkere end denne tillægger Bjerg mødet »afgørende indflydelse på hele det danske modstandsarbejde« (I, s. 92). I betragtning af 70'ernes påvisning af kommunisternes altdominerende rolle i modstanden indtil vinteren 1943/44 – og DKP førte modstandskamp ganske uanset englænderne og »prinserne«, og i betragtning af SOE's sene start (foråret 1943) har vurderingen svært ved at holde uden stærke modifikationer. Men denne og lignende fejende domme (se f.eks. I, s. 94 og s. 193) er karakteristisk for bogens snævre og konsensusprægede tilgang til den tidlige modstands historie.

Mødet i Stockholm kendes fra Hambros og Muncks efterkrigsberetninger fra 1940'erne og 50'erne, der er enige om at man drøftede planerne for en dansk modstandsorganisation, støttet og styret af SOE, og med sabotagen som fremtidsmål – når englænderne kunne levere stoffet, og tiden var moden dertil. På dette grundlag sluttede Hæstrup i 1954. I 1961 udbyggede han disputatsen med en række nye fund fra »Ligaens« gemmer, og gav en forstående og indfølelse skildring af E-officerernes

continuously blocked for nearly 32 days«, s. 10). Er det forskellen i indhentningskilderne der nu slår igennem her, eller er det blot et efterslæt efter sabotagehøjdepunktet i begyndelsen af februar 1945?

¹¹ »Truelsen satte sig for at gøre efterretningstjenesten *retningsbestemt* og *systematisk*. . . Der gled vel også et skel fra Truelsen's egne øjne. . . Han fandt det forkasteligt, at danske efterretningsofficerer satte livet på spil for at skaffe oplysninger frem om, hvor mange støvler den tyske hær i Jylland havde brug for. . . hvis englænderne i virkeligheden slet ikke var interesseret i den slags oplysninger«, II, s. 199. Det er en ganske anden vurdering af det hidtidige danske efterretningsarbejde Bjerg her – iøvrigt uden kildehenvisning – lader Truelsen udsige end den han selv giver udtryk for – og i virkeligheden en meget hård dom.

dilemma mellem på den ene side efterretningsarbejdet til fordel for englænderne og på den anden viljen til at fastholde ro-og-orden-linjen for ikke at kompromittere regeringen og hæren. I håndbogen, »Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor«, rekapitulerede han i 1965 E-officerernes modstand imod SOE's aktivisme og deres antisabotagelinje og såede en forsigtig tvivl om alvoren bag deres alternativstrategi, den såkaldte P-plan (s. 71 ff. og s. 302 ff.). E-officererne, der i »Hemmelig Alliance« havde fået hele æren som modstandsbevægelsens spydspids indenfor hæren – overfor kamarillaen Hjalff-Schjødt Eriksen – ville have endnu mere og var utilfredse med Hæstrups seneste fremstillinger, fremgår det af beretningsmaterialet. Bjergs projekt er således født med ønsket om en *Ehrenrettung* – og denne har også været ledende for behandlingen af »Ligaens« politik i 1942–43.

Således læser Bjerg nu en prioritering ind i aftalen mellem Munck og Hambro iflg. hvilken efterretningsarbejdet skulle have primatet i den første lange periode indtil en sabotage senere kunne komme i gang (I, s. 92 ff.). Han vil også mene at de to gik delvis fejl af hinanden i Stockholm, og at Hambro vendte skuffet hjem over resultatet. Samtidig formoder han at Munck aldrig har informeret »prinserne« om den to-trins-raket der var indbygget i aftalen, en formodning der som andre formodninger hos Bjerg senere bliver til et faktum (I, s. 93, 99 og 143 overfor s. 148 og 159). Således blev officererne først efter 29. august 1943 klare over at de ikke stod i kontakt med SIS, men derimod var koblet på sabotageorganisationen, SOE, og derfor måtte de med rette føle sig fuppet, da englænderne i 1942 pludselig stillede med kravet om sabotage. Konstruktionen om et kommunikationsbrist mellem London og København snarere end en interessekonflikt hviler på gisninger og en ukritisk læsning af Muncks erindringer.¹² Men den bliver styrende som undskyldning for og forklaring på de kriser der igennem 1942/43 opstod mellem »Ligaen« og SOE.

¹² Ebbe Muncks beretning fra 1948 og Hambros fra 1954, begge RA, er sammenfaldende, som allerede påvist af Hæstrup i »Kontakt med England« s. 75 ff., og har intet om en prioritering mellem sabotagen og E-stoffet. En sådan kommer først ind med Muncks erindringer, »Døren til den frie verden«, fra 1967, altså efter Hæstrups seneste arbejder. Bjerg benytter de tre beretninger i flæng, og reflekterer aldrig over at Muncks erindringer kan opfattes som en hjælpende hånd til officererne.

At Hambro skulle være rejst skuffet fra Stockholm harmonerer dårligt med vor viden i dag om at SOE i et direktiv bare en måned tidligere havde givet udtryk for dyb pessimisme om mulighederne for modstand i Danmark (Stafford s. 44). Iøvrigt rejste Hambro ikke til Sverige for at tale med Munck, således om den danske tradition og med den Bjerg (men ikke Hambros beretning) vil vide, men for at etablere SOE i Skandinavien (Cruickshank s. 61 ff.).

Vi tør ikke afvise teorien om at E-officererne var ukendte med at de ikke var koblet på SIS, men derimod på SOE. Se Gyths brev til Nordentoft fra London 10.11.43 (Gyths

I sidste halvdel af 1941 henvendte SOE sig til »Ligaen« med planerne om en »secret army« på 1000 partisaner i Danmark, der kunne udløses fra London i tilfælde af et tysk sammenbrud eller en britisk invasion.¹³ »Prinserne« replicerede med at tilbyde deres hemmelige mobilisering, den såkaldte P-plan i stedet. Det var et nær genialt træk. Officererne kunne herigennem kontrollere englændernes aktiviteter i Danmark, og under henvisning til nødvendigheden af ro omkring »den hvilende hær« forhindre planer om en sabotage, der kunne sætte fredsbesættelsen over styr. Og samtidig fik de løfter om engelske våben fra luften, uden hvilke deres P-styrker forblev en hær på papiret. I E-officerernes selvforståelse fremstår P-planen som den første organiserede modstand i Danmark. Men P-styrkerne lå i taktisk konception milevidt længere fra aktiv modstand end de senere o-grupper i 1944/45 gjorde det, rettet som de var – ikke imod tyskerne – men imod en indre kaossituation, hvor i de første år nazisterne, og fra 1942 kommunisterne, udgjorde hovedfjenden. Bjerg er egentlig ikke uenig. Men samtidig opbygger han en ny konstruktion, en slags ny P-plan i form af en mindre partisanstyrke, »der i hvert fald formelt ville kunne anvendes til aktion« (I, s. 115). Det er svært at se hvad Bjerg bygger denne nye, såkaldte P₂-plan på – der så åbenbart skal mildne indtrykket af E-officerernes taktiske bluff overfor London. Den fremtræder som en kimære, eller for at bruge SOE-bossen, Borch Johansens karakteristisk af P-styrkerne generelt: den forekommer at være »varm luft«!¹⁴ Men SOE bed på. Man havde desperat brug for resultater i Danmark, og fik nu pludselig en »secret army« på 8000-10000 mand foræret. I foråret 1942 skrottede man alle sine egne planer og accepterede »Ligaens« – og kravet om status quo.

Men aftalen var ikke mange måneder gammel før London begyndte at presse på for at få en sabotage i gang. Der var dem i SOE der med skepsis

arkiv). Men vi føler os ikke overbevist af dokumentationen. I hvert fald senest juli 1943 skelnes der i korrespondancen mellem »Hannibal«, dvs. SIS, og folkene i marken, dvs. SOE, Se Duus Hansens arkiv (RA), skriv. fra Hollingworth af 16.7.43. Bjergs påstand om at Gyth tog til London i okt. 1943 for at udforske forbindelsen (I, s. 241 ff.) harmonerer ikke med det samtidige materiale i Gyths arkiv, hvorefter initiativet kom fra SOE og missionens hovedmål var finansieringen af den såkaldte »Stockholmplan«, se nedenfor s. 412.

¹³ Se Cruickshank, s. 122 ff.

¹⁴ E-officerernes beretninger fortæller intet om nogen »P₂-plan«. Heller ikke Bjergs nøglekilde, Gyths rapport til Nordentoft fra London 23.10.43, overbeviser når den læses i sin helhed. Afgørende er imidlertid de referater Cruickshank nu kan fremlægge fra især Lundings og Gyths forhandlinger med SOE i Stockholm i 1942, for de viser klart at »Ligaen« her opererede med den generelle P-plan på 8000 mand, som man oven i købet til sin tid mente at kunne mangedoble til 140.000 – så det har ikke manglet på visioner! SOE tog sagen med blodig ironi og beregnede at det ville tage RAF 35 år at forsyne en sådan armé med våben! (Cruickshank s. 126 ff.)

så på »Ligaens« gyldne løfter, og som lidt efter lidt overbevistes om at »prins«-planen ikke var andet end alibi for ikke at gøre noget, og i oktober konstaterede general Gubbins tørt: »Skov [d.v.s. »Ligaen«] is, I think, playing a very careful game of via media between us and the Germans. That is not good enough for us«. ¹⁵

I et stort kapitel med overskriften, »Sabotage kontra efterretning 1942-43«, tager Bjerg hele spørgsmålet om »Ligaens« antisabotage-linje op. Hans synspunkt kan efter det foregående ikke forbløffe: E-officererne var ikke så meget imod sabotagen som tidligere antaget, ja, i 1943 var de faktisk for. Kildegrundlaget er korrespondancen mellem »Ligaen« og SOE, bevaret i »Stockholmarkivet«. I forhold til de kopier Hæstrup kunne udnytte til arbejdet med »Table Top« er der dog ikke tale om afgørende nye dokumenter. Bjergs opfattelse hviler således først og fremmest på en omtolkning.

Men fremstillingen overbeviser ikke. Svagheden er den, at Bjerg ikke drager konsekvenserne af sin læsning af korrespondancen som en løbende holmgang om interesser og positioner, men alt for ofte tager »Ligaens« argumenter på deres pålydende og derved mister orienteringen i det taktiske spils irgange. Resultatet bliver et flimrende billede af hvad E-officererne egentlig ville, og uklare og inkonsistente udsagn ¹⁶ – hvor »Stockholmarkivet« ellers er klart nok: Man var imod den første nedkastning, det såkaldte Sneum-hold, søgte at få det ud af landet så hurtigt som muligt, og fik det kaldt i Sverige. Man var imod en BBC-propaganda der kunne vælte fredsbesættelsen. Man var imod britiske raids imod kysterne, der kunne ophidse tyskerne. Man var imod at Christmas Møller rejste. Man reagerede positivt på hans første moderate optræden, fordi den kunne neddæmpe brushovederne i London. Men senere rasede man imod hans sabotagetale i september. Man modarbejdede Borch Johansen. Man var imod at SOE opbyggede en illegal organisation i Danmark, og man forsøgte at forhindre at flere falskærmsfolk kom ned – under henvisning til at der ikke var opgaver, og at nettet hurtigt ville blive revet op. Og endelig gjorde man hvad man kunne for at bremse »Operation Barholme«, englændernes første sabotage-mission til Danmark. Bjerg kender naturligvis disse forhold og kommer ind på de fleste. Men det sker uden at kunne eller ville se det handlingsmønster der afdækkes, og med en behandling af kilderne der ofte er kritisabel. ¹⁷

¹⁵ S.st., s. 134.

¹⁶ Se f.eks. I, s. 148, 155, 159, 162 og 185.

¹⁷ Om Lundings mission til Stockholm i marts 1942 hedder det at den ikke som tidligere

At »Ligaen« havde sine gode grunde til at møde SOE med mistro fremhæver Bjerg med rette. Der var hensynet til at efterretningsarbejdet ikke blev kompromitteret af sabotagen – et diktum der nu nok har fået en større plads i efterkrigsdebatten end det havde under besættelsen. Der var SOE's amatørisme og horrible security, med de mange selvforskyldte ulykker, der måtte fylde de professionelle med fortvivelse. Og der var den kendsgerning at opinionen – eller rettere den del heraf som officererne havde kontakter til – endnu ikke var moden til sabotagen. Men disse og andre gode grunde bør ikke skygge for hovedsagen, der var den, at E-officererne overhovedet var imod den form for »revolutionær« krig som SOE – og kommunisterne nu gik ind for.

Derfor kan vi heller ikke følge Bjerg når han vil fritage officererne for det odium at have fungeret som stopklods på den tidlige modstand (I, s. 169f.). For de gjorde hvad de kunne for at bremse den del de havde kontrol med og indflydelse over. Men det er naturligvis rigtigt at de hverken kunne gøre fra eller til overfor kommunisterne. Og netop den kommunistiske sabotage, der nu tog fart, er vel også hovedbegrundelsen for at »prinserne« fra vinteren 1942/43, da SOE satte tommelskrue på, begyndte at ændre kursen. De havde ikke længere monopol på sabotagen, og ville de sikre sig andel i de engelske våben til P-styrkerne måtte de se at få det bedste ud af en skidt situation. I afsnittet, »Vinden drejer« argumenterer Bjerg for at E-officererne nu gik aktivt ind i sabotagen – men igen uden at overbevise. Meget praktisk for »Ligaen«, men uheldigt for englænderne og historikerne forblev deres aktivitet nemlig udenfor kontrol.¹⁸ I hvert fald overbeviste den ikke SOE, der

antaget var rettet imod sabotagen, men at den alene gjaldt officerernes P-plan overfor englændernes secret army (I, s. 150, 154 og 191 hvor synspunktet fremsøres som et faktum, men s. 151 hvor der er taget et forbehold). Forhandlingen er refereret både i Lundings og Muncks erindringer, men kollisionen omkring sabotagespørgsmålet omtales kun af Munck. Uden nærmere begrundelse vil Bjerg mene at Munck blander kronologisk adskilte forhold sammen, og han vælger Lunding som bevisstedet. Men både Muncks dagbog og nu også Cruickshank (s. 126f.) dementerer Bjergs esilentio-slutning. Ud fra samme konstruktion om at striden stod om P-lanen og ikke om sabotagen vil Bjerg opløse modsætningerne mellem SOE's aktive og »Ligaens« passive linje i det centrale SOE-dokument fra 1. april 1942 – men også her kan Cruickshank nu dementere (s. 129f.).

Tilsvarende sår Bjerg i behandlingen af »Operation Barholme« – der skulle sabotere Helsingør-Helsingborg-overfarten – tvivl om »Ligaens« sande holdning (I, s. 164f.). Men iflg. Gyths egen beretning i »Hjemmet« (1966) rejste han til Stockholm i juli 1942 med det klare mål at forhindre aktionen. Og dette bekræftes af Muncks dagbog og af Cruickshank (s. 131f.).

¹⁸ I nov. 1942 meldte »Ligaen« til London at man planlagde noget større. SOE var begejstret, men hvad dette »større« var blev trods flere rykklere aldrig opklaret. Samtidig kunne det oplyses at man havde »forsynet« 216 tyske godsvoogne med karborundum i lejerne

kaldte Nordentoft til Stockholm i marts 1943 og krævede syn for sagn. Nordentoft protesterede: »He and his colleagues were Danes first and foremost, and must defend Denmark's interests all times as much as, if not more than, the interests of the Allies. There would be no question of sacrificing their secret army for the sake of one factory here, or one goods train there«, lyder replikken i Cruickshanks parafrase (s. 134f.). Senere betroede Nordentoft Munck at man havde initieret flere mindre sabotager, men at han havde holdt det skjult for SOE af sikkerhedsgrunde. Munck stillede sig skeptisk. Men ikke Bjerg – der vil godskrive officererne alt hvad der bare lugter det mindste af aktivisme. Således vil han mene at »Ligaen« i 1943 gik ind for en optrapning af sabotagen, fordi man nu var klar over at tyskerne ikke ville bruge dette som et argument for at vælte status-quo – en vurdering der jo iøvrigt viste sig helt forfejlet.¹⁹ Påstanden om en optrapning beror på et par enkeltstående kilder, og dementeres af næsten samtidigt materiale i E-officeren Gyths arkiv.²⁰ Som et synligt bevis på officerernes modstandsvilje nævnes også deres deltagelse i det iøvrigt abortive »Sabotageråd« i maj. Men rådet – der skyldtes »Ligagens« politiske rådgiver, den konservative Erling Foss, og hans nationale industrivenner – skulle først og fremmest kontrollere sabotagen – og helst gøre den overflødig, var altså et tiltag helt på linje med E-officerernes

– en form for skjult sabotage der lå udenfor kontrol (I, s. 167f.). I febr. 1943 svarede man på forespørgsel fra SOE at man ikke mente at P-planen ville blive kompromitteret af sabotage i Jylland (hvorfra den danske hær var blevet tvangsforflyttet i nov.). Det oplystes at man havde finansieret køb af kemikalier til sabotørerne. Men man opfordrede englænderne til forsigtighed og advarede imod at agitere for sabotage over BBC- »Det går nu rigtig godt af sig selv – og vil kun irritere tyskerne« (I, s. 186). I maj oplystes det at man i den sidste tid havde støttet sabotagen imod den tyske krigsproduktion, bl.a. med en brandmaskine til aktionen imod B&Ws modelhal i marts (I, s. 195f.).

¹⁹ I sendingen af 27.5.43 henviser »Ligaen« til at sabotagen nu er mindre farlig end før, fordi SOE får skylden – »hvoraf det fra tysk siden kan siges, at det ikke er den danske befolkning, der laver dem, hvorved de har en undskyldning for ikke at ændre forholdene afgørende« (I, s. 195). S. 216 og 218 strammes denne prognose op til at »Ligaen« vidste at således var den tyske holdning. Iflg. Bjerg bekræftede udviklingen at »Ligaen« havde ret, fordi det mere end sabotagen var strejkerne der fremkaldte den 29. august. Men påstanden skyldes en fejllæsning af Hans Kirchhoffs »Augustoprøret«, der ikke udtaler sig om hvad der vejede mest i den tyske beslutning, men alene vægter sabotagen overfor gadedemonstrationerne i strejkeudviklingen lokalt.

²⁰ Det ene bevisstet er et andethåndsreferat af Munck, hvorefter... »Ligaen giver Tablefolkene en forøget hjælp til særlige opgaver« (I, s. 198). Det andet er brev fra Gyth i London til Nordentoft af 23.10.43., hvorefter »Ligaen« havde »sympatiseret« med sabotagen siden foråret – og hjulpet hvor vi kunne« (s.st.). Men brevet, der gik til Stockholm via SOE og derfor turde udtrykke et maximum af aktivisme, begrunder også »hvorfor vi ikke aktivt var gået ind for sabotagen«, og konkretiserer hjælpen til at have advaret agenterne når det kneb (Gyths arkiv). Bjerg gør kun brug af første del af udsagnet.

ikke-provokative holdning.²¹ Om SOE-traditionen, der har haft meget skidt at sige om officererne før 29. august, vil Bjerg mene at der er tale om en efterrationalisering af Muus, og at forholdet efter dennes ankomst i marts forløb harmonisk (I, s. 199 ff.). Men igen søger man forgæves efter noget mere konkret i det dokumentariske materiale – bortset fra Muus' glæde over at have fået 10 liter benzin på 8 minutter! At alle parter, Muus og »Ligaen« og Ebbe Munck, kan have haft deres gode grunde til at lægge låg over modsætninger når de rapporterede til London, ofrer Bjerg ikke en tanke.

I alle tilfælde kom den store prøve i august, da det begyndte at brænde på, og Muus appellerede om hjælp til sabotageoffensiven. Nordentoft svarede nej, og ville tværtimod holde igen! Episoden er gengivet hos Cruickshank (s. 136), men kan allerede læses ud af Muncks dagbog – en kilde som Bjerg i almindelighed udnytter for lidt.²²

Bjerg polemiserer imod det synspunkt, at E-officererne havde en dualistisk holdning til modstandskampen. Noget spidsfindigt vil han mene at dualismen ikke gjaldt dem, men deres situation (I, s. 172). Det er som overalt når forfatteren forholder sig til modstandsbegrebet ikke nogen særlig præcis definition. Hvor »Stockholmarkivets« mange hundrede dokumenter ellers er oplysende nok: E-officererne var principielt imod sabotagen indtil bruddet den 29. august, både af professionelle og ideologiske grunde og af hensyn til statsræsonen. Om de militære grunde udtaler Gyth sig i næsten klassiske vendinger i et af brevene fra London i efteråret 1943.²³ SOE læste med – så Gyth har i hvert fald ikke givet sabotagen for lidt: »Hvis ikke alt, hvad vore officerer har lært gennem 22 års studier, og hvis ikke alt hvad vore officerer har lært på École supérieure og på krigsakademiet i Berlin, samt – alt hvad der har stået i militære tidsskrifter – også engelske – er galt, så er krigens afgørelse nu til syvende og sidst et militært spørgsmål, der afgøres militært og ikke alene ved sabotage... Danmark [vil] – om ikke før, så på D-dagen – komme til at spille en vigtig militær rolle, og denne rolle kommer ikke til at spilles med sabotagen alene. Det bliver militære operationer, der bliver afgørende...«.

Denne professionelle skepsis overfor sabotagens militære nytteværdi gjaldt modstandskampen generelt. Og de militære motiver faldt her sammen med de politiske. E-officererne var konservative og antikommu-

²¹ Se også E. Foss: *Fra passiv til aktiv modstand, 1946*, s. 181 f., 188, 190 og 255 f. Bjerg overtager helt E-officerernes selvforståelse når han (I, s. 196 f.) uden dokumentation hævder at de fleste sabotager i foråret 1943 var upræcise, og at de ofte var ineffektive.

²² »Peter holder også igen«, hedder det hos Munck (15.8.–15.9.43).

²³ Brev til Nordentoft af 10.11.43 (Gyths arkiv).

nister. Men sabotagen var et revolutionært våben. Tillidsmanden i Stockholm, Ebbe Munck, noterede under striden om »Operation Barholme« i 1942: »Ruller sabotagen, vil tyskerne naturligvis forlange politiet, hæren o.s.v. [opløst], hvad der igen vil sige *hvermands krig*« (vor fremhævelse).²⁴ Og han tilføjede det karakteristiske at man ville opnå det samme med en fast optræden af den danske regering. Muncks maxime at det ikke kunne betale sig at sætte 100 kr. ind for at få 10 ud dækkede cost-benefit-betragtningerne hos Foss og »Sabotagerådet«. Og den modsvarede helt E-officernes hemmelige krig, der ville svække Tyskland, men uden at provokere til en omvæltning, der kunne forskærte kampens ultimative mål, den borgerlige stat Danmarks redning og genopretning. Spionagen og P-planen, med den »hvilende« hær, passede som hånd i handske til dette dobbelte formål.

Således prædikede E-officererne i brev efter brev den skjulte krigs og den passive modstands fortræffeligheder overfor London. Deres modstandsbegreb lå her tæt op ad oppositionen blandt de konservative på Rigsdagen, der i sommeren 1943 kunne gå så vidt som til at erklære sig enig med sabotørerne, hvis de bare ramte det rette – og ikke fremkaldte »norske tilstande«.²⁵ Vi har tidligere berørt E-officerernes forhold til politikerne. Med kontakterne til Hedtoft og via Erling Foss formentlig også til de konservative – broderen Einar var hovedkasserer i partiet og rigsdagsmand fra marts 1943 – tør man tro at »Ligaen« har følt sig dækket ind opefter, men samtidig også kendt sig bundet i en loyalitet mod det politiske system, der satte klare grænser for aktivismen. Som Erling Foss skrev til Christmas Møller i juli 1943 gjaldt det om ikke at stille sig i modsætning til partierne, »som jo inderst inde arbejder på de samme linier«.²⁶

Således lå E-officererne også klart på samme standpunkt som deres høje chef, generel Gørtz, i opfattelsen af de danske statsinteresser. Danmark talte først – erklærede Nordentoft i vrede over at englænderne krævede sabotage – og dermed ødelæggelse af danske værdier, bare for at prøve »Ligaens« good-will. Kravet fra starten om at efterretningsarbejdet skulle krediteres danske interesser, de gentagende bemærkninger om at man ikke skyldte englænderne noget, antipatien imod den danske »klike« i London, herunder vreden imod Christmas Møller, der havde »solgt sig« til englænderne, og Gyths ulyksalige mission i London i efteråret 1943 – viser afstanden til den øvrige modstands solidaritets- og alliancelinje.

²⁴ Muncks dagbog, notat 10.-16.9.42.

²⁵ H. Kirchhoff: Augustoprøret 1943, I, s. 202f.

²⁶ Foss anf. arb., s. 203.

Om »prinsernes« antikommunisme har Bjerg ikke meget at fortælle bortset fra at han vil mene at de sikkert har haft et ambivalent forhold til den kommunistiske sabotage (I, s. 160). Dette turde være en grov underdrivelse – der dementeres af både P-planen og dens efterfølger i september, den såkaldte »Stockholmsplan«, forløberen for den senere Brigade. Med »Stockholmsplanen« ville E-officererne, nu i eksil i Sverige, udruste 200 sværtbevæbnede befalingsmænd til indsættelse imod et kommunistisk kup i København, »for den der behersker København behersker i virkeligheden Danmark«. Da planen for en sådan hvidgarde for første gang blev afsløret i 1973 af den svenske historiker Ulf Torell blev den mødt med indignerede protester fra E-officererne, der henviste til at antikommunismen kun var camouflage overfor det neutrale Sverige – et forsvar Bjerg tilslutter sig med den for ham karakteristiske glidning fra hypotese til faktum (I, s. 247 overfor II, s. 37 og 191). Men læser man den såkaldte »Bannock-rapport« i sin helhed, dvs. det handlingsprogram hvormed Gyth i oktober drog til London for at få SOE til at finansiere planen, lades man ikke i tvivl om officerernes antikommunisme. SOE reagerede da også helt koldt, og lagde Gyth på is for resten af krigen.²⁷

Havde E-officererne haft magt som agt kan der næppe herske tvivl om at de havde fortsat den ikke-provokative linje indtil D-dagen. De delte her

²⁷ For »Stockholmsplanen«, se Ulf Torell: Hjälp till Danmark, s. 46 ff. Det hedder i »Bannock-rapporten« til SOE: »Formålet med denne plan skal være i et evt. sammenbrud øjeblikkelig at lægge hånd på København og hindre kaos og kommunistisk erobring af denne by. København er for Danmark så overvejende, at den der behersker København i virkeligheden behersker Danmark«. Og videre: »Hele dette problem tillægges en stor betydning. Man er vel klar over, at det ikke på nogen måde kan bidrage til afgørelse af krigen – men det kan i højeste grad bidrage til at hindre opløsning i den uhyre vanskelige periode, der må komme ved krigens ophør. Her vil det utvivlsomt være af betydning, at de leverancer af fødevarer, som Danmark... må og skal levere til de udhungrede lande, hurtigt kan komme i gang – foruden at man må være interesseret i, at ro hersker i størst mulige områder« (Gyths arkiv). Hvis antikommunismen kun var et skalkeskjul overfor den svenske regering skylder Bjerg en forklaring på hvorfor det var nødvendigt at benytte denne argumentation – og i så bred en form – overfor englænderne, og hvorfor Gyth ikke dementerede da SOE røg i flint. Men Gyth trak i land på en anden led, som det fremgår af brev til Nordentoft 23.10.43: »Desværre viste det sig straks fra starten, at man herovre havde misforstået vor plan for lejren i Sverige, idet man var af den opfattelse, at *det var alt* hvad vi ønskede at gøre« (vor fremhævelse) (Gyths arkiv).

I bestræbelserne på at frigøre sig fra odiet af antikommunisme har E-officererne senere søgt at lægge afstand til Gyths London-mission. Således skal både Mørch og Jutta Graae have frarådet Guth at rejse, og Nordentoft næppe havde godtaget den (I, s. 243 f. og 288). Dokumentationen er problematisk, nemlig mundtlige meddelelser fra Mørch – der indtil da ikke havde deltaget direkte i »Ligaens« arbejde, og fra Jutta Graae, der fungerede som kurer. Oplysningen om Nordentofts holdning står udokumenteret. Af breve i Gyths arkiv af 20.10., 18.11. og 22.11.43 fremgår det iøvrigt at Mørch og Jutta Graae ønskede at følge Gyth til London så hurtigt som muligt. Man kan ikke undlade at reflektere over hvorledes Bjergs havde skrevet hvis han havde kunnet interviewe Gyth. Denne døde 1965.

strategi og ydre og indre fjendebillede med de andre »hvilende« hære i det besatte Europa, Milorg i Norge, Hjemmehæren i Polen, O.N. i Tjekkosllovakiet, tjetnikkerne i Jugoslavien og våbenstilstandsarméen i Frankrig. Også disse så først og fremmest modstanden i lyset af den store rejstning på invasionsdagen, og også disse blev alle i løbet af de sidste besættelsesår overhalet af kommunisternes her-og-nu-taktik og presset ud i en aktivisme der skulle forhindre at af de »røde« løb med modstandsbevægelserne – og dermed med magten efter krigen. Der var her tale om et generelt mønster, der lagde op til borgerkrige i Europa – med allierede våben. I Danmark blev det ved ansatserne. Men også her stak hæren i dilemmaet – klarere efter 29. august end før. E-officerernes strategiske tvangssituation var kun en variant heraf.

Således satte stats- og systemloyaliteten sammen med de militære doktriner snævre grænser for E-officerernes modstand igennem 1942–43, hvor modstandspionererne generelt ikke havde de samme hensyn at tage, fordi de betragtede systemet som fjende nr. 2, og fordi de – i konsekvens heraf – vægtede sabotagens psykologiske og politiske resultater lige så højt – om ikke højere – end de militære. Men derved blev officerernes modstandsbegreb også et væsentligt andet end pionerernes. Det er en grundlæggende mangel ved Bjergs arbejde at han ikke har gjort sig og læserne dette klart.

Efter overfaldet på militæret den 29. august 1943 gik »Ligaen« under jorden og flygtede til Sverige, med efterretningsnettet og P-planen i ruiner bag sig – ikke en af stjernestunderne i vore heltes karriere, det vedgår selv Bjerg. Til gengæld mener han at officererne på det tidspunkt stod så centralt placeret i modstandsbilledet at de nok havde været blandt medstifterne af Frihedsrådet – hvis de altså ikke var taget væk (I, s. 198). Det er de kontaktskabende funktioner under forsommerens forskellige organisatoriske tiltag der her hentydes til. Men dette at bringe folk sammen og »være med« er ikke i sig selv identisk med at have magt og indflydelse. Det er denne fejlslutning der også ligger bag Bjergs gevaldige opskrivning af Nordentofts og Mørchs rolle som »modstandssituationens generalstab« i Stockholm 1943–45 (I, s. 293), hvor de skal have opnået en enestående, central og stærk position, der ikke accepterede underordning fra nogen af parterne (se f.eks. II, s. 58, 67, 228 og 277). Nu står det udenfor enhver tvivl at »Møller« og »Nielsen« i Stockholm arbejdede for at bøje hærledelsens synspunkter imod her-og-nu-taktikken, og at de – som allerede påvist af Roslyng-Jensen – i konflikter med »den lille generalstab« hældede til Frihedsrådets side. Som Gørtz' og admiral Vedels forbindelsesofficerer deltog de i vigtige forhandlinger om kommandoforholdene, om våbenkøb og om Brigaden. De havde et nært

samarbejde med Ebbe Munck, udenrigsrelationernes krumtap, og som E-officerer sad de på store dele af nyhedsstrømmen til og fra Danmark. At de havde viljen til at bruge denne viden og deres positioner i den store politik demonstrerer »Stockholmarkivet« til fulde. Men Bjergs halve dusin eksempler overbeviser ikke om at de også havde magten dertil (I, s. 295 ff., og II, s. 32–73). Ofte postuleres en betydning uden nogen som helst dokumentation, eller anden dokumentation negligeres, eller dokumentationen er alene det forhold, at officererne var med! I andre tilfælde er det efter kilderne usikkert hvilke interesse officererne egentlig sloges for, og i atter andre sager igen var deres nederlag så åbenbare at man må undre sig over det ikke giver Bjerg anfægtelser.²⁸ Man savner noget så elementært som at forfatteren havde afprøvet sine synspunkter på nogle af de store politiske spørgsmål i tiden, Døssing-missionen, den allierede status, regeringsdannelsen og fredskriseproblemerne. Men Bjerg er så

²⁸ Pladsen er ikke til en bredere moddokumentation, men vi kan rejse nogle af de spørgsmål som Bjergs meget lidt diskuterende fremstilling lader ligge:

Ved Nytår 1944 lykkedes det at presse Gørtz til at acceptere SOE's overkommando (I, s. 296 ff.). Men skyldtes det afgørende skub Nordentoft og Mørch eller politikerne? Bjerg mener naturligvis det første, Roslyng-Jensen det sidste og fremhæver at afgørelsen ikke rokkede ved generalens principielle stilling (s. 191 f.).

I sommeren 1944 blev Gørtz godkendt som øverstkommanderende for modstandsstyrkerne under SHAEF (II, s. 60 ff.). Men hvor finder vi E-officerernes modstandsholdning i denne sag, der sluttede med nederlag for Frihedsrådet? Se også Roslyng-Jensen s. 278 ff.

I foråret 1944 forhandlede der i Stockholm om SHAEF's direktiv for modstandshæren (II, s. 40 ff.). Roslyng-Jensen mener at Nordentoft og Mørch ikke fik nogen indflydelse på resultatet (s. 260). Bjerg polemiserer imod synspunktet under henvisning til at de to officerer deltog i møderne! Hvad skal læseren tro?

I sommeren i 1944 arbejdede Nordentoft og Mørch på at løsgøre Brigaden fra akserne Per Albin Hansson-Buhl (II, s. 50 ff.). Men spillede de to officerer overhovedet Frihedsrådets spil? Roslyng-Jensen mener nej (s. 256). Sagen endte i alle tilfælde med et nederlag – selv om Bjerg sår tvivl til det sidste (se de to inkonsistente udsagn II, s. 59).

Bjergs behandling af våbensagen er meget summarisk (II, s. 43 ff.). Se her Roslyng-Jensen s. 321 ff. Iflg. Muncks dagbog synes Nordentoft og Mørch at have været mere afventende i startfasen end fremstillingen giver udtryk for. Bjerg overser at kravet om at våbnene skulle fordeles i K-udvalget stammer fra SOE, og han ser heller ikke at striden i slutfasen drejede sig om modtagelsen af våben – ikke fordelingen. Hvor ser vi iøvrigt resultatet af E-officerernes »utroligt stærke position«, når sagen dog endte med at »den lille generalstab« fastholdt grebet om våbenfordelingen?

I vinteren 1944/45 støttede E-officererne Toldstrup i striden med oberstløjtnant Bennike (II, s. 69 ff.) – men med hvilken effekt?

Endelig skal Nordentoft og Mørch have engageret sig i forhandlingerne om Danmarks anerkendelse som allieret og om befrielsesregeringen (II, s. 36 og 209). Men på hvilket niveau og med hvilke resultater? Muncks dagbog – som vi generelt vil pege på som en første hurtig indføring i problemet – indicerer at storpolitikken kun var efterretningssager for officererne, og støtter ikke Bjergs tese om Mørch og Nordentofts enestående betydning. Den må også sætte spørgsmålstegn ved om Nordentoft med sit stive og lukkede væsen overhovedet har haft de personlige forudsætninger for at spille den rolle som Bjerg tildeler ham.

fastlåset i sine forestillinger om E-officerernes kolossale betydning at han slet ikke formår at se ud over »Stockholmarkivets« begrænsninger, og gang på gang øver vold på kildekritikken. Sagen er jo den, at E-officererne havde præcis den indflydelse deres funktion som postkontor og relaisstation kunne give dem – så meget og så lidt! Det er noget forstemmende at måtte konstatere at Hæstrups og Roslyng-Jensens ældre fremstillinger, trods det smallere kildegrundlag, på alle disse punkter er at foretrække fremfor Bjerg.

Kritikken bør ikke skjule at H.C. Bjergs nye bog fremlægger et større rekonstruktionsarbejde, og bringer nye kilder og nye oplysninger på bordet. Den er ofte spændende læsning, og demonstrerer både indføling og forståelse. Bogen inspirerer også – omend utilsigtet – til en fornyet debat om modstandsbegrebets indhold, både komparativt og i den særlige danske kontekst. Men den er uhyre traditionel – på punkter forældet – i sin tilgang til besættelsestidens problemer, og den fejler i sit hovedsigte, at dokumentere »Ligaens« store betydning, modstandspolitisk såvel som militært.

Hans Kirchhoff

Aage Trommer

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

Festskrift til Vagn Dybdahl. Redigeret af FINN H. LAURIDSEN. Erhvervsarkivet, Århus, 1987. 477 s. Ill. 146,40 kr.

Naturligt nok er det erhvervshistoriske perspektiv dominerende i dette festskrift i anledning af rigsarkivar Vagn Dybdahls 65 års dag. Flertallet af de ialt 22 artikler behandler sociale, politiske og økonomiske sider heraf, med tidsmæssigt tyngdepunkt i sidste tredjedel af forrige århundrede og begyndelsen af dette, og med en overvægt på de tættere erhverv, kildenære undersøgelser over handel, organisationer og samspillet mellem lovgivning, administration og erhvervene. Et fåtal beskæftiger sig med industri, ingen med landbruget. Som sådan afspejler indholdet meget godt den forskningsindsats, der har rod i Dybdahls eget virke ved opbygningen af Erhvervsarkivet, og iøvrigt også – som det fremgår af *Erik Korr Johansens* artikel i bogen – arkivets materialemæssige tyngdepunkt, hvor handelsarkiver, der generelt ligger længere tilbage i tiden end industri- og håndværksarkiver, sammen med arkiver fra pengevæsen, forsikring og anden forretningsservice, er relativt talrigest.

Netop fra en tidligere periode kommer handelshistoriske bidrag fra *Henrik Vedel-Smith* og *Finn Lauridsen*. Med afsæt i enkeltstående kilder, hoved- og kopibøger, beskrives handelspraksis hos hhv. et Nakskov-købmandshus i slutningen af 1700-tallet og en blandet landhandel på Thyholm i det 19. århundredes begyndelse; et tydeligvis mere bærekraftigt kildemateriale giver *Ole Degn* mulighed for i sin artikel at måle omfanget af det århusianske bidrag til den danske skibsfart i midten af det 17. århundrede. I sin artikel om flådemagt og protektionisme behandler *Henrik Becker-Christensen* en side af merkantilismens magt- og erhvervspolitiske foranstaltninger: defensionsskibsordningen, og belyser, hvorledes den gradvis ændrede karakter som politisk instrument. Forskellige sider af prisregulering og konkurrenceforhold i handel og næring tages op af *Jørgen Fink* i en organisationshistorisk artikel om den nye lavsbevægelse indenfor byggefagene i begyndelsen af århundredet, af *Inger Dübeck* i en retshistorisk gennemgang af konkurrencerettens udvikling i Danmark, af *Birgit Nüchel Thomsen* i en analyse af erhvervsorganisationers indflydelse på lovgivningsarbejdet, med eksempel i prisaftaleloven af 1931, og af *Lise Østerborg*, der forfølger sider af patentvæsenet under 2. Verdenskrig og retsopgøret efter besættelsen.

Læggestandens forhold behandler *Knud Holch Andersen* i et socialhistorisk billede af en jysk lægepraksis i begyndelsen af århundredet, mens *Erik Strange Petersen* tager sig af de konflikter mellem lægestand og sygekassebevægelsen, der omkring århundredskiftet indvarslede det moderne forhold mellem de to parter i den primære sundhedstjeneste.

Som berørt ovenfor indeholder festskriftet kun få bidrag til industriens og håndværkets historie. Udover et par biografiske skitser over Kaspar Rostrup og

J.C. Jacobsen af *Henrik Fode*, hhv. *Kristof Glamann*, behandles forholdene i tændstikindustrien op til tændstikloven af 1874 i detaljer af *Ib Gejl*; *H.C. Johansens* mere problemstyrede bidrag tager et aktuelt forskningsemne op, de multi- eller transnationale selskabers udvikling før 1914, og placerer Danmark ind på landkortet. – Titlen på *Per Bojes* indlæg, Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber, vækker forhåbning om for et øjeblik at slippe arkivalierne af syne, men refererer nu til forfatterens tidligere bog om Thomas B. Thrige, hvis resultater vedr. virksomhedens økonomiske udvikling kan berigtiges ved hjælp af nogle af firmaets netop genfundne statusbøger.

Således kommer Festskrift til Vagn Dybdahl landet og tiden rundt i arkivnære studier med respekt for detaljen; en undtagelse repræsenterer *Bjarne Hastrups* tour de force over 'den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning', der slet ikke tynges af kildehenvisninger – og så savner man dem jo alligevel.

Annegrete Dybdahl har udarbejdet en bibliografi over Dybdahls omfattende og mangesidige forfatterskab.

Hans Kryger Larsen

RUDI THOMSEN (red.): Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn I–II. Århus, Sfinx, 1986. 734 s. med 100 ill. 325 kr. (indb.)

Institut til belysning af middelhavsområdet kulturelle arv, også kaldet Orbis Terrarum, har til huse v. Århus Universitet og udgiver bl.a. det fortrinlige populære tidsskrift *Sfinx*. En gruppe medarbejdere har under ledelse af professor Rudi Thomsen taget sig for at skildre synet på det athenske demokrati fra samtid til nutid. Herudaf er kommet to svære bind med små 30 bidrag af forskellig længde, men alle af stor lødighed. Bd. 1 koncentrerer sig om grækernes eget syn på denne ejendommelige styreform, og det er naturligt, at Mogens Herman Hansen lægger for med en forbilledlig klar fremstilling af det athenske demokrati-traditionens og mytens baggrund. Få har som han overblik over den attiske statsforfatning og dens funktion ud i alle krinkelkroge, og det er her lykkedes ham på lidt over 70 sider at give et fortrinligt indtryk af demokratiets funktion. Herpå følger en række essays om demokratisyn i den samtidige litteratur, teateret v. Holger Friis Johansen, hos talerne v. Signe Isager, hos historikerne v. Bodil Due og hos den anonyme forfatter, som her efter engelsk skik kaldes den gamle oligark, v. Rudi Thomsen. Denne afhandling er udstyret med et endog meget omhyggeligt noteapparat, hvad der *kan* skyldes, at hovedredaktøren ikke har villet skære i sig selv - men det har i høj grad sin berettigelse, fordi det jo netop er denne traktat, der var themaet for Hartvig Frischs doktordisputats, »Athenernes Statsforfatning. En filologisk-historisk analyse af Pseudoxenophons skrift de re publica Atheniensium« fra 1941. I dette skrift, der senere udkom på engelsk, bringes dels en tekst og dels en oversættelse med en udførlig dansk kommentar, og Rudi Thomsen har nu i en fyldig forskningsdiskussion ført traditionen videre, så at dette særprægede forfatterskab og diskussionen om det nu er let tilgængelig for danske læsere. Taleren Isokrates fra IV. årh. får sit eget kapitel med undertitlen »en konservativ demokrat« v. Otto Steen Due, mens Mogens Herman Hansen tager sig af sofisterne og filosofferne Sokrates, Platon og Aristoteles.

Xenophon behandles for sig som historiker og essayist v. Bodil Due, og også demokratiet i samtidens kunst og arkitektur får sit afsnit v. Lise Hannestad og Poul Pedersen. Bindet afsluttes med en epilog: Hellenismens Athen og den nye komedie v. Otto Steen Due. Dette kan naturligvis virke kalajdoskopisk, men for den, der læser bogen ud i et stræk, virker den dog som en enhed, og man forstår, at der ligger et omhyggeligt redaktionelt forarbejde bag. Hvor man kunne have ønsket sig en fyldigere behandling, må man erindre sig bogens økonomi, og hvor den fyldigere behandling forefindes, glæder man sig over den.

Bd. 2 omhandler eftertidens syn på demokratiet, fra romernes overbærende foragt over Byzants til middelalderens og nyere tids statstænkere (v. Jacob Isager, Karsten Fledelius, Jan Lindhardt og Michael Linton). Det er klart, at man i hine tider ikke havde megen sans for demokratiets velsignelser. Vejen blev brudt af den antikvariske tradition (v. Aksel Damsgaard Madsen), og den amerikanske og franske revolution øste ivrigt af de antikke kilder uden dog at søge at kopiere det direkte demokrati (v. Jørgen Christian Meyer). Udviklingen føres videre over nyhumanisterne, Hegel, Marx og Engels (v. Giuseppe Torresin), hvilket med fordel kan sammenholdes med skildringen af englænderen Georg Grote, »en engageret advokat for det athenske demokrati« (v. Erik Christiansen). Aksel Damsgaard Madsen giver i et langt afsnit en fortrinlig oversigt over det 19. og 20. århundredes historiografiske opfattelse, der naturligvis nøje afspejler den enkelte historikers eget politiske standpunkt. Endelig er der instruktive afsnit om demokratiets behandling i tyske, græske og danske traditioner, især i skolebøgerne (v. Tønnes Bekker-Nielsen, Vincent Gabrielsen og Erik Christiansen). Det kan ikke undre, at man først sent har gjort det attiske demokrati til et ideal, og de fleste, der i dag taler om denne styreform i henrevne vendinger, kender naturligvis ikke meget til den. Ligesom bd. 1 slutter også dette bind med et afsnit om kunsten som pejling af demokratitanken i den vestlige kultur« (v. Lise Bek og Niels Ohrt) samt en epilog af Mogens Herman Hansen om direkte og repræsentativt demokrati i dag.

Vi står her over for et nybrud i dansk oldtidsforskning, hvor man dels søger at vise »wie es eigentlich gewesen« og dels forsøger at demonstrere de mange forskellige opfattelser, der gennem tiderne er lagt ned over det historiske fænomen, vi kalder det attiske demokrati. Herved får især bd. 2 en udpræget mentalitetshistorisk betydning, der gør fremstillingen velegnet for andre end oldtidshistorikeren til at trænge ned i myten om det klassiske og den brug, eftertiden gjorde af den. Rigelige litteraturlister gør det muligt for brugeren at gå videre i sine studier, ligesom bogen er rimeligt, men ikke rigt illustreret.

Disse to bind vil sikkert med interesse blive læst af mange med interesse for oldtiden, men her skal jeg understrege, at den i lige så høj grad henvender sig til hele den historisk interesserede verden, lærd som læg. Her er mange fine iagttagelser og mange formuleringer, der kan vække til eftertanke og til modsigelse. Det er, kort sagt, et værdifuldt værk.

Jens Erik Skydsgaard

CARL VON CLAUSEWITZ: Om Krig 1–3, oversat af NILS BERG. Med bidrag af ANDERS BOSERUP, MICHAEL H. CLEMMESSEN, K. V. NIELSEN, MOGENS ROSENLOV og JOHANNES WITT-HANSEN. København, Rhodos, 1986. 1200 s. Ill. 444 kr.

Dette arbejde er udført med stor omhu. Der er oversat med sprogsans og omtanke, og udgivelsens tredje bind rummer et stort apparat til læserens nytte. Her findes kort, et register over personer og steder med realkommentarer, og en række uddybende afhandlinger (*Nils Berg*: Introduktion; *Anders Boserup*: Staten, samfundet og krigen hos Clausewitz; *Michael H. Clemmesen*: Clausewitz – liv og person; *K. V. Nielsen*: Krigsfilosofi og militærteorier; *Mogens Rosenløv*: Politik og krige i Europa 1648–1815; *Johannes Witt-Hansen*: Clausewitz videnskabsteoretisk set). Det er endog lykkedes udgiverne at få et værk, produceret af Rhodos, næsten fri for trykfejl. I nogle sammenhænge er det naturligvis ønskeligt at holde sig til originalsproget. Clausewitz' værk er imidlertid skrevet i et sprog, som lettere end de fleste lader sig oversætte til dansk. Det er ukunstlet, og afstanden mellem dansk og tysk er ikke stor i de to fag, filosofien og militærteorien, hvor han henter den mere specielle del af sin terminologi.

Hvis man ønsker at studere dette klassiske arbejde, så er det altså nu let tilgængeligt. Mange store klassikere savner imidlertid læsere, og faren er måske særlig nærliggende her. Der er trods alt tale om et murstenstykt, 150 år gammelt, militærfagligt værk om strategi. Mellem de to mere principielle dele, 1. og 8. bog, er der et mylder af detaljerede analyser, som tildels har mistet deres aktualitet. Tilmed er værket et efterladt manuskript med lakuner og uregelmæssigheder i opbygningen. Blandt historikere har al interesse for krigsvæsen længe været rettet mod andre aspekter: krigens virkninger på samfundet og baggrund i samfundet, ikke dens føring. Det vil nok for dem være den væsentligste grund til at lade Clausewitz ligge.

Hermed vil de imidlertid komme til at gå glip af meget. Blandt andet af en forklaring på, hvorfor historikere ofte finder det lidet lønnende at prøve at forstå krigsbegivenheder i snævrere forstand. Det mest gennemgående af alle temaer i Om krigen er nemlig, at krigen mere end nogen anden menneskelig aktivitet er underkastet »tilfældighederne«, »friktionen«. Derfor er rationel kalkyle af gængs art kun af begrænset værdi for praktikerne, og enkle former – som matematiske formalismer, eller systemer bygget på få geografiske eller samfundsmæssige variable – kun af begrænset værdi i teorien.

Det er imponerende, at Clausewitz kunne fastholde denne erkendelse midt i en epoke, som beundrede sangvinske forsøg på at eftergøre Newton i samfundsvidenskaberne. Endnu mere imponerende, at han ikke nøjes med den taknemmelige kritik af andre, eller på anden måde tager vanskelighederne som en sovepude. Tværtimod arbejder han ihærdigt med at udforske, hvor grænserne går for forskellige analysers bæreevne, hvorfor de går netop der, og hvordan krigen kan blive tilgængelig for den rationelle forståelse og den rationelle handlen ud over disse grænser.

Således bliver Clausewitz af største interesse for alle historikere, også dem, som ellers ikke interesserer sig for krig og krigsvæsen. For det første gennem sin metode. For det andet gennem sit emnes principielle status: hvis man anerkender hans standpunkt, at krigen er en social proces og den sværeste at forstå og beherske, så definerer grænsen for vor forståelse af krigen tillige grænsen for vor

forståelse af den historiske proces som helhed. Og hvis man ønsker at udfordre dette standpunkt, så er der heller ikke nogen vej uden om studiet af Clausewitz.

Gunner Lind

ANNA-BIRTE RAVN og MARIANNE ROSTGÅRD (red.): *Kvindefællesskaber*. Hæfter for historie nr. 1. Aalborg Universitetscenter, 1985. Ill. 259 s. 150 kr.

Antologien *kvindefællesskaber* er udsprunget af arbejdet i kvindehistoriegruppen ved Aalborg Universitetscenter. Gruppen består af ældre studerende, af forhenværende studerende og af tidligere eller nuværende undervisere på historiestudiet. Fire af bogens ti artikler bygger på specialer. Ideen med en sådan udgivelse er oplagt, men altfor sjældent praktiseret.

Titlen »Kvindefællesskaber« dækker over både frivillige og ufrivillige, organiserede og spontane, offensive og udgrænsede kvindefællesskaber. Det fælles spørgsmål der ligger bag artiklerne er, om kvinders liv – ofte skarpt adskilt fra mændenes – skal ses som et udtryk for en ren autonom kvindekultur og kvinders styrke eller som en ufrivillig udgrænsning og isolation, som et udtryk for magt eller afmagt. Alle forfatterne har imidlertid ikke følt sig lige forpligtet af problemstillingen, ligesom artiklerne er af svingende kvalitet.

Bogen indledes af Bente Rosenbeck med en historiografisk oversigt over nyere danske undersøgelser inden for kvindehistorien med udblik til den internationale forskning. Sådanne oversigter er altid nyttige. Grethe Carlsund Pedersen følger tråden op. Hun gennemgår nogle »ældre« familiehistoriske teorier (især fra omkring 1970) og kritiserer dem for at være ahistoriske. Der findes ikke én familieteori. Teorier om familien bør derimod tage udgangspunkt i familiernes forskellige historiske, kulturelle og klasse-mæssige tilhørsforhold. Det har nyere undersøgelser forlængst påpeget. Væsentligt er imidlertid, at forfatteren argumenterer for at kønnenes forskellige placering i familien bør stå centralt i familieforskningen.

De følgende artikler er empiriske undersøgelser. Der er artikler om troldkvinde og kloge koner og om fødsler og arbejdsfællesskaber på landet i 1800-tallet. Fremhæves skal Gudrun Breidals artikel *Husmandskoner 1900–1930*. På grundlag af bladet »Husmanden« fås der et fint indblik i husmandskonernes arbejde samt om divergerende meninger blandt husmandskonerne indbyrdes og i særdeleshed mellem disse og de højere placerede kvinder. De gode koner lod sig ikke byde hvad som helst. Tidligt fik kvinderne indpas i husmandsforeningerne, hvor de dannede husholdningsudvalg. Andre kvindefællesskaber opstod i husholdningsforeningerne. Det teoretiske husholdningsarbejde betød samtidig en legitimering af kvinders fravær i det øvrige arbejde i bedriften. Denne ideologiske overbygning har ikke gjort det lettere for de husmandskoner, der måtte fortsætte med at deltage i det, der nu betragtedes som mandsarbejde.

Bogens sidste artikel er skrevet af Anna-Birte Ravn. Alene af denne årsag bør bogen læses til ende. En bedre idé var at læse artiklen først, idet forfatteren bringer nyttige analytiske indfaldsvinkler til at studere det vagt definerede begreb: kvindefællesskaber. Hertil kommer analyser af forskellige typer af

fællesskaber blandt borgerskabets, bonde- og arbejderkvinder i slutningen af 1800-tallet.

Ordet kvindefællesskaber vækker afsky hos nogen, glæde blandt andre. Bogens fortrin er, at den ikke forherliger de fællesskaber kvinder har levet i, og at den peger på fællesskaber som en analytisk mulighed til at fortolke historien. En bog med titlen mandefællesskaber kommer vel næppe. Ikke desto mindre har fællesskaber af mænd været langt mere udbredte.

Bodil K. Hansen

PAUL G. ØRBERG: Når nøden er størst. Viborg Gråbrødre Klosters historie fra reformationen til nutiden. Viborg Gråbrødre Kloster – Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 1986. 288 s. Ill., fire kort og en opmåling. 274,50 kr.

Samtidigt med reformationsjubilæet har arkivar Paul G. Ørberg udsendt en skildring af Viborg Gråbrødre Klosters historie siden det i 1541 blev gjort til hospital for fattige. Det er en fornøjelse at læse denne smukt illustrerede og meget velskrevne bog – se blot kapitel 20, der er fremragende »digtning over kilderne« – men anmelderen savner undertiden sammenligning med udenlandske forhold.

Det viser sig især i de afsnit, der handler om hospitalets økonomi. Når tilsvarende engelske stiftelsers forstander i 15.–18. årh. foretrak at anbringe stiftelsens formue i jord, kan afhændelsen af hospitalsgodset (kap. 28) synes ufornuftig. Imidlertid var meget af godset strøgods langt fra Viborg, og hospitalsadministrationen kunne dårligt overvåge driften, var måske heller ikke altid tilstrækkeligt landbrugsyndig. Hospitalet så da sin fordel i at overføre en væsentlig del af kapitalen fra fast ejendom til likvide midler, der kunne udlånes mod rente (kap. 30). Formuekonverteringen virker således rimelig nok som disposition; men læseren får ikke at vide om hospitalsadministrationen havde andre valgmuligheder – tilsvarende stiftelser i ind- og udland må have kendt lignende problemer, og hvilke løsninger valgte man der?

På samme måde savner anmelderen en vurdering af forplejningen før Hospitalet i 1630'erne gik over til at udbetale kostpenge. Arent Berntsen gengiver udspisningsreglementer, der har været gyldige for visse hospitaler i 1620'erne, hvilket Ørberg nævner (p. 35). Imidlertid kan man ud fra reglementerne skønne om kostens sammensætning og kalorieindhold således som Frederic C. Lane har vurderet de venetianske galejers kostreglement fra ca. 1310 (Annales ESC janvier-février 1963, pp. 133–138), og det danske materiale er af samme art som det venetianske. Tilsvarende ville det være værdifuldt at få sat pengeunderstøttelserne i forhold til priserne på de vigtigste fornødenheder. Ganske vist er et »normalbudget« ikke blevet udregnet for en dansk 17. århundredes husholdning; men man kan få en idé om de elementer, der kunne tænkes at indgå i det, ved at sammenligne med de udenlandske normalbudgetter, vel navnlig dem fra England eller Alsace (E.H. Phelps-Brown & Sheila V. Hopkins i *Economica New Series* XXIII–XXIV og XXVI, 1956-7 og 1959).

Disse bemærkninger må dog ikke opfattes som andet end et ønske om at føre fattigforsorgens historie ud over den rent administrations- og institutionshistori-

ske ramme; selv om Paul G. Ørberg holder sig inden for den, har han med sin bog ydet et vægtigt bidrag til den historiske litteratur.

Thomas Riis

LARS-HENRIK SCHMIDT & JENS ERIK KRISTENSEN: *Lys, luft og renlighed. Den moderne social-hygienes fødsel.* Kbh., Akademisk forlag, 1986. 215 s. Ill.

Renlighed er en dyd i den nordeuropæiske kultur og selvforståelse. I kraft af vores opfattelse af de rette normer for renlighed og hygiejne afgrænser vi os overfor andre dele af jordens befolkning, f.eks. de »sortsmudskede sydeuropæere«. Men sådan har det ikke altid været, og om årsagerne til at renlighed er blevet en samfundsyd handler denne bog. Forfatterne er idehistorikere og emnet ligger i forlængelse af den relativt store interesse for hygiejnen som en del af den borgerlige kultur, som historikere og etnologer har udfoldet i de sidste fem-seks år, en interesse der er udsprunget af den mentalitets- og bevidsthedshistoriske bølge, som har skyllet hen over historiefaget.

Analysen af hygienens udvikling fra 1700-tallet til idag er ikke tænkt som endnu et bidrag til borgerskabets kulturhistorie. Derimod samler interessen sig om begrebet hygiejne, om dets udvikling fra en »etisk og socialfilosofisk kategori« til »et teknisk-videnskabeligt begreb« for at ende som »en almindelig ideologisk betegnelse i hverdagslivet« (s. 11). Den nærmere udforskning af denne proces må nødvendigvis være historisk og derfor rummer bogen også en del afsnit af mere historisk karakter.

I disse identificeres lægevidenskabens udvikling i det 19. århundrede – især bakteriologien – som hovedårsagen til at hygiejnebegrebet indsnævredes fra det klassiske ideal for sund og rigtig levevis til en videnskab rettet mod enkeltstående fænomener. Den anden del af processen krævede ifølge forfatterne iværksættelsen af et »gigantisk opdragelsesprojekt«, og agenten herfor var det 20. århundredes ideal af en husmoder. Resultatet har været, at hygiejne idag stort set er identisk med renlighed, en renlighed som mere udøves af æstetiske årsager end egentlig sundhedsmæssige.

Ved at sammenligne det 20. århundredes hygiejneforståelse med 1700-tallets merkantilistisk begrundede medicinske politik og det 19. århundredes socialt bevidste hygiejniske forskning begrunder forfatterne en hypotese om, at den moderne hygiejne er rettet mod at sikre en bestemt befolkningskvalitet. Ældre tiders hygiejne tog derimod sigte på at sikre hele befolkningens overlevelse. Det 20. århundredes vesteuropæiske kultur kan således defineres som essentielt dødelig – eller letal, med forfatternes sprogbrug. Spørgsmålet om hvem der har ret til at overleve ikke bare diskuteres, men der findes også specielle »overlevelsesstrategier«. Der går en lige linie fra nazismens gaskamre til vore dages bioteknologi og gensplejsning.

Siden arlds tid har mennesker søgt at skabe orden i deres liv – og i denne proces er det enkelte menneskes verdensbillede blevet skabt. Hygiejnen udgør en af de måder hvorpå ordningen af kaos har fundet sted. Gennem hygiejnen i dens forskellige historiske varianter er menneskers liv blevet organiseret, og mennesker har administreret deres eget og andres liv på baggrund af hygienens krav. Set i

dette perspektiv bliver undersøgelsen af hygiejnebegrebets historie også en analyse af, hvordan de samfundsmæssige magtrelationer udfoldes på individniveau. Det bliver et bidrag til rationalitetens historie og derfor af interesse for idéhistorikere.

»Lys, luft og renlighed« giver en ramme for forståelse af hygiejnebegrebets udvikling i de nordeuropæiske lande i de sidste fire hundrede år. Men der er tale om en ramme, som man bestemt ikke kan være ukritisk overfor – og dét af to grunde. For det første fordi forfatterne søger at bringe hygiejnens udvikling i samtlige nordeuropæiske lande – i praksis vil det sige England, Tyskland og Danmark – på een og samme formel, hvilket efter min opfattelse er tvivlsomt. De sociale og politisk-ideologiske forhold alene i disse tre lande var forskellige, og derfor indtog hygiejnen også en forskellig placering i de herskende kulturer i de tre lande. For det andet, fordi bogens idéhistoriske tilgangsvinkel gør, at man i højere grad bevæger sig i idéernes verden end i virkelighedens. I de teoretiske afsnit levnes ingen plads til diskussion af, hvordan de sociale og politiske forhold har indvirket på hygiejnens udformning. Derimod afsløres det flere steder i de mere empiriske – historiske – afsnit, at de herskendes forståelse af hygiejnens form og indhold ikke brede sig til det resterende samfund uden konflikter – f.eks. i form af 68-ungdomsoprøret eller bevarelse af klassespecifikke madkulturer.

I behandlingen af virkeliggørelsen af det »gigantiske hygiejneopdragelsesprojekt« i det 20. århundrede undrer det mig, at det bliver husmoderen som alene får tildelt den afgørende rolle. Efter min mening har indførelse af almindelig tvungen skolegang spillet en mindst lige så vigtig rolle for udbredelsen af borgerskabets syn på orden og renlighed, en viden som blev formidlet gennem undervisningen, f.eks. i skolekøkkenet, i skolens arkitektur, i de uskrevne love for hvordan bygningerne skulle bruges af børn og voksne og i den elementære omsorg, som skolen følte sig kaldet til at yde en social forarmet befolkning, f.eks. bespisning, bad og lægetilsyn.

Ning de Coninck-Smith

BJÖRN THORSTEINSSON: Island. Under medvirken af **BERGSTEINN JÓNSSON** og **HELGI SKÚLI KJARTANSSON.** Politikens Danmarks Historie. Under redaktion af **SVEND ELLEHØJ** og **KRISTOF GLAMANN.** Politikens Forlag, 1985. 312 s. III.

Denne bog om Island skulle som et bind af Politikens Danmarks Historie strengt taget kun have omfattet perioden fra 1382, da dronning Margrete I.s søn Olav blev hyldet på Altinget, til 1944, da det sidste formelle bånd mellem Island og Danmark blev brudt ved opsigelsen af kongefællesskabet og proklamationen af republikken Island. Men fornuftigvis har redaktionen dog besluttet at medtage tiden både før og efter denne epoke, så bogen fremstår som en fuldstændig Islandshistorie fra landnammet i slutningen af 800-tallet til tiden omkring 1980.

Der er tilstræbt en bred skildring, men man kan næppe med rette påstå, at bogen er letlæst, i hvert fald ikke uden væsentlige forudsætninger. Den virker desværre temmelig uegal, snart stopfyldt med detaljer, som det vist for de fleste ikke-islændinge er vanskeligt at bruge til noget, snart malet med en meget bred pensel. Side 239 orienteres vi detaljeret om stemmetallene ved valget i 1908. Om

valget i 1914 oplyses kun summarisk, at Hannes Halstein mistede flertallet. Og mens vi ligeledes får stemmetallene, endda med 2 decimaler, for valget i maj 1944 om opsigelsen af forbundsloven, søger man forgæves oplysning om, hvorledes og for hvor lang periode valg af republikkens præsident foregår, og hvilken myndighed han besidder, ja i det hele taget om den nugældende islandske forfatning.

Bogen har et væld af specialkort, men da der i vid udstrækning omtales lokaliteter, hvis beliggenhed næppe kan forudsættes kendt uden for Island, savnes meget et almindeligt oversigtskort. Også ved en skønsom tillempling af de islandske navneformer og erstatning af de specifikke islandske bogstaver þ og ð med th og d kunne bogen være gjort noget mere læsevenlig for et dansk publikum. Forfatterens eget navn har man jo da ovovet at »fordanske«, hvorfor så ikke de øvrige?

Fremstillingen i sig selv kan nok nu og da få en faghistoriker til at lette sig lidt i stolen. Fx når det gamle Alting sammenlignes med De forenede Nationers generalforsamling (s. 26), eller når USA i 1941 betegnes som »så moralsk som en dydig jomfru« (s. 259). Hvad forfatterne har villet udtrykke, kunne nok have været formuleret uden brug af sådanne klicheer.

Jens Holmgaard

OLE HØIRIS: Antropologien i Danmark. Museal Etnografi og etnologi 1860–1960. Kbh., Nationalmuseets forlag, 1986. 389 s.

Ole Høiris har ikke meget tilovers for dansk antropologi og dens historie. »Dansk antropologis videnskabsteoretiske udviklinger har kun meget sjældent kunne (sic) hævde sig internationalt« hedder det i bogens allerførste sætning. Ydermere får man at vide, at »den teoretiske bevidsthed var meget lav«, at danske antropologer end ikke forstod deres mere fremmelige udenlandske kollegers teorier, at »dansk antropologi i perioden 1860 til 1960 i international sammenhæng kun var interessant hvad angik de informationer, der blev indsamlet, og ikke hvad angik dens almene udvikling« (s. 9). Man undrer sig over hvordan forfatteren har kunnet holde til at skrive nær ved 400 sider om emnet når det hævdes at administratoren H.J. Rinks analyser fra 1860erne og 1870erne er »den eneste spire til en selvstændig erkendelsesproduktion i forhold til extra-europæiske samfund« i Danmark (s. 11). Og bliver ikke meget klogere af konstateringen af at »dansk antropologi som fag ikke har haft nogen selvstændig samfundsmæssig funktion i perioden fra 1860 til 1960« (s. 11), når nu »hovedintentionen med dette værk (er) at placere den danske antropologis funktion i den samfundsmæssige reproduktionsproces« (s. 9). Konklusionen, der nærmest fremstår som en ufrivillig parodi på marxistisk ideologikritik ved at hævde, at »den småborgerlige ideologi« skulle være dominerende i dansk antropologi, gør det ikke bedre.

Alligevel får man god besked og grundig oplysning om etnografiens udvikling i Danmark undervejs, om »pionererne« Rink med hans sociologiske, kolonialadministrative interesse for Grønland, Starcke med hans engagement i kvindespørgsmålet og hans tidlige kritik af evolutionismen, Bahnson og hans virksomhed ved Nationalmuseet, og ikke mindst Dreyer og hans omfattende populariseringer af datidens etnografiske viden.

Beskrivelsen af de store ekspeditioner til Grønland, Centralasien og Nordafrika og ikke mindst den alt for sparsomme omtale af Knud Rasmussens og Haslund Christensens virke gør det klart, hvor meget der er blevet skåret fra ved at Høiris i så høj grad koncentrerer sig om Nationalmuseet og de ifølge ham selv nok så betydningsløse teoretiske bidrag til antropologien. Knud Rasmussens ganske vist måske mere eksistentielle end teoretiske forståelse for grønlandsk mytologi, kultur og mentalitet kunne faktisk have dannet grundlag for en analyse, der kunne have fået Høiris' afhandling til at være en undtagelse fra den af ham selv opstillede regel om at dansk antropologi ikke har nogen nævneværdig international betydning. Men Høiris har valgt at koncentrere kræfterne om de store navne i den professionaliserede danske antropologi, først og fremmest Gudmund Hatt og Kaj Birket-Smith.

De detaljerede referater af et utal af etnografiske afhandlinger giver faktisk et spændende og levende indblik i de for den nuværende generation af antropologer allerede temmelig eksotiske problemstillinger som optog sindene dengang evolutionismen, diffusionismen og kulturkredslæren var de dominerende paradigmer indenfor antropologien. Det giver masser af stof til eftertanke nu hvor der igen synes at være en tilnærmelse på vej mellem historie og antropologi. De korte biografiske noter er nyttige, men går ikke ud over hvad man ville vente at finde i et biografisk leksikon. Og det er faktisk synd i betragtning af, hvad en smule sympati og indlevelsevne kunne have bragt for dagen af gode historier og anekdoter om for eksempel Gudmund Hatt og hans engagement under krigen eller Birket-Smith og hans rolle som videnskabsmand og etnograf i forhold til folk som Knud Rasmussen og Peter Freuchen.

Efter endt læsning sidder man tilbage med en usikker fornemmelse: det er faktisk ikke til at finde ud af, om glæden og fornøjelsen ved bogens til tider ligefrem spændende hovedafsnit kun skyldes lettelsen over, at det alligevel ikke blev så slemt som indledningen og konklusionen lægger op til.

Michael Harbsmeier

OLDTID OG MIDDELALDER

ERKEHARD ANER & KARL KERSTEN: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen.

IV: Südschleswig-Ost, Die Kreise Schleswig-Flensburg und Rendsburg-Eckernförde (nördlich des Nord-Ostsee-Kanals). V: Südschleswig-West, Nordfriesland (hertil mappe med 6 kort). VI: Nordschleswig-Syd, Tønder, Åbenrå und Sønderborg Amter. VII: Nordschleswig-Nord, Haderslev Amt (hertil mappe med 4 kort). Nationalmuseets forlag og Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1978-84. Ialt 846 s. og 663 plancher. 675 + 675 + 732 + 880 kr.

Også tysk forskning har mærket krisen. Når man fra Fyn sprang til Sydslesvig var det for at fremme produktionen af de næste bind i denne imponerende kildeudgi-

velse ved at rykke nærmere basen – Kiel og Slesvigmuseumet. Der gik da heller ikke mere end 1 år mellem bind 3 og 4, og nu foreligger hele Slesvigs ældre bronzealder i disse 4 bind. Efter Slesvig og Ribe Amt fortsætter Kersten nu sydpå, så det kan desværre nok være mange år inden Danmarks ældre bronzealder er færdigpubliceret.

Man mærker, at Slesvig var en vigtig landsdel i oldtiden, fundmassen er langt større end på øerne. Her fremlægges stedfæstede fund med næsten 2500 broncer og 250 guldsager. Materialet er af meget uens karakter og værdi. Det er værd at bemærke, at disse fire bind er langt bedre ajour end de 3 første. Her er udgravninger fra indtil 1 år før udgivelsesåret kommet med. Det er flot klaret og gør værket langt bedre, fordi de nyere udgravninger rummer så meget mere information end de ældre. Ikke blot bedre oplysninger om gravene og om smykkernes og våbnenes placering i disse, men en rigdom af oplysninger om andre iagttagelser, konstruktioner ved gravene, indhegningsformer, marker og bopladser under højene. Her er faktisk samlet det bedste materiale om husfund fra ældre bronzealder. Det fremgår meget markant af fundbeskrivelserne, at sværd dominerer blandt de ældste fundrapporter, og at de for at det meste er forsvundne. Man har kun lagt mærke til de største genstande og de mest solide – og det var sværdene, samt guldringene, der jo var nemme at genkende. 107 sværd incl. nogle få spyd anføres således som tabte.

Til gengæld er fundene mindre iøjnefaldende ved de nyere gravninger. Man kan næsten sige, at jo nyere en udgravning er, jo mindre er oldsagerne, men jo fyldigere iagttagelserne («Befunde»). I denne forbindelse vil jeg gerne fremhæve de aldeles fremragende registre, som værket bringer. De findes i bind III, V og VII og omfatter både almindeligt stedsnavneregister, et særligt for marknavne og højnavne samt sagregister, hvor man kan finde næsten alle ønskelige grupper, fra fibula med ringhoved, uldhue, kohorn, tingsted, ildspor i høj, dobbelgrav, »Ackerbett« o.m.a. Man kan godt finde mangler, men de er uhyre sjældne. Når man tænker på kvaliteten af registre i arkæologisk litteratur, hvis de overhovedet bringes, må man takke udgiveren, professor Kersten, for det store arbejde, der er lagt i disse registre. De gør de ellers noget overvældende bind let tilgængelige for såvel fagarkæologer indenfor bronzealderforskningen, som for enhver, der søger et bestemt træk/fænomen lokalt eller regionalt.

Der bør være mange, som kan få glæde af værket. Her er virkelig stof til mange slags studier. Der produceres da også allerede det ene universitetsspeciale efter det andet over dem, men mindre kan også gøre det. Man må ønske professor Kersten et godt helbred, så han kan færdiggøre den for dansk bronzealderforskning særdeles betydningsfulde serie.

Henrik Thrane

M. AXBOE, U. CLAVADETSCHER, K. DÜWEL, K. HAUCK, L. VON PADBERG & C. WYPIOR: Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. Münstersche Mittelalter-Schriften 24: 1,1 Einleitung von K. Hauck. 266 s. + 4 pl.; 1,2-3 Ikonographischer Katalog, Text & Tafelband. 360 + XVIII s. + 278 pl.; 2,1-2 Ikonographischer Katalog, Text & Tafelband. 268 + XVI + 166 pl. München, W. Fink Verlag, 1985-86. 680 + 298 DM.

Dette imponerende catalogue raisonnée er planlagt til ialt 8 bind, hvoraf det egentlige katalog udgør de 6, indledning og »Auswertung« det første og sidste bind. Hvert tekstbind ledsages af et planchebind. Flot er det som boghåndværk med fin indbinding, godt tryk (meget få trykfejl) og fine billeder – fremragende dokumentation, så den pebrede pris kan ikke forbavse.

Da studiet af guldbrakteaterne har været noget af en dansk specialitet siden 1600-tallet, er det glædeligt at en dansk arkæolog er med på holdet. Det var C.J. Thomsen, der i 1855 grundlagde det videnskabelige studium af disse små guldblikplader, og det var M.B. Mackeprangs disputats fra 1952, der gav det hidtil bedste katalog, fulgt op af Morten Axboe i Acta Archaeologica 52.

Hvor forskningen til dato har koncentreret sig om den typologiske ordning, kronologi og de senere år tillige fremstillingsteknik, er det her billedverdenen, der er det centrale – som titlen viser. Det er foreståeligt, at de mere end 900 brakteater må tiltrække sig opmærksomhed med deres mere end 375 modelpræg og over 600 motiver. Næst efter helleristningerne må det være den største forhistoriske billedsamling med andet end ornamentik. Vi skal til vikingetidens mønter og middelalderens kalkmalerier for at finde billedmateriale af lignende omfang.

Guldbrakteaterne er fremstillede mellem ca. 400 og 550 på grundlag af importen af romerske guldmønter. Den korte fremstillingsperiode er en fordel, sammen med brakteaternes overvejende nordiske udbredelse gør det gruppen koherent. En ulempe er det lange hul i overleveringen indtil den skriftlige overlevering, som man kunne inddrage (og har gjort) til forklaring af motiverne. De efterfølgende århundreders Kleinkunst er så stærkt stileret, at det er svært at følge fortsættelsen af brakteatbillederne – bortset fra undtagelser som de upsvenske hjelmbilleder og gotlandske billedsten. Brakteaterne har tidligere været brugt som mellemstation i forsøg på at tolke bronzealderens helleristninger v.h.a. sagalitteratur.

Karl Hauck står med indledningsbindet og i kraft af sin mangeårige produktion om emnet absolut med størst vægt i udgiverkollektivet som initiator og drivkraft. Med sin viden om det senantikke – tidlig middelalderlige åndsliv står han med hovedansvaret for værket og for dets orientering. Hans 33 studier »Zur Ikonologie der Goldbrakteaten« behandler forskellige sider af billedstudiet under stadig inddragelse af nye impulser og aspekter. De er i sig selv en imponerende indsats gennem 15 år (den begyndte 300 år efter det første brakteatfund – på Sjælland).

Haucks indledningsbind fremlægger udførligt en ikonografisk Themakanon foruden en almen indføring og kritiske overvejelser over billedgengivelsen af de små brakteater. Hans grundidé er, at brakteaterne var amuletter. Det indebærer, at de havde magisk kraft, og brugen af billede og bogstav er vigtige elementer i denne funktion. Alle brakteaterne har billeder af mennesker og (eller) dyr suppleret af symboler som triskeler, hagekors o.m.a. Runer optræder på 160

brakteater. Ny er ikke så meget amulet-tanken, som de konsekvenser der drages af dem.

Runeindskriften på »Fyn-brakteaten« fra Bartholins samling er central for tolkningen af amuletbillederne. Her står »houar« – høje, og betegnelsen går iflg. Hauck på rytterfiguren med slettet hårpisk og diadem, flankeret af en rovfugl. Figuren tolkes som den gud, der i vor middelalder bar det samme tilnavn. Interessant er den parallelitet mellem den nordiske billedverden og den samtidige sydlige, kristne ikonografi, som Hauck fremhæver i sine studier. Kristne symboler blev brugt i vid udstrækning i den nordiske billedverden. Både ørn og hest er væsentlige i denne symbolik og den fortsatte brug af disse motiver i de følgende århundreders dyrestil bør studeres. Som medansvarlig for de igangværende undersøgelser i Gudme på Østfyn er det interessant at se, hvorledes de nye fund herfra allerede har givet impulser til forsøget på at sætte brakteaterne ind i et bredere bebyggelseshistorisk, politisk og kultisk syn. Brakteatstudierne må få stor betydning for Gudme-undersøgelser, så udgivelsen er højst beejlig. Pladsen tillader ikke en detaljeret gennemgang af argumentation eller vurdering af nytolkningen. Det kan f.ex. lyde forskrækkende, når 3-mandsbillederne (B-brakteater) tolkes som skildringer af Balders død med Odin, Balder og Loke, men Hauck har sin argumentation på plads. Jo mere man læser, jo mere fanges man af de perspektiver for den nye opfattelse af forholdet mellem Antikken og Norden, som *Ikonographischer Katalog* åbner. Der er god grund til at gøre opmærksom på dette værk med den interesse for yngre jernalder, som vi kan se i disse år, f.ex. i forskningsrådets projekt »fra stamme til stat«.

Kun D-brakteaterne (dyrebillederne) mangler endnu i katalogen. Fremlæggelsen er måske lidt tung at arbejde med, men den er nok også det grundigste vi har set af sin slags til dato.

Henrik Thrane

RIKKE AGNETE OLSEN: *Borge i Danmark*. Århus, Centrum, 1986. 155 s. Rigt ill. 195 kr.

Denne bog er lille af format, men trods det gengives talrige fotos, kort, grundplaner og rekonstruktionstegninger meget tydeligt, en teknisk bedrift. Illustrationerne er velvalgte og ofte nye. Teksten er ligeledes et fremskridt i forhold til Aage Roussels *Danmarks Middelalderborge* fra 1942 som hermed er afløst. Landets borge er arkitektoniske mindesmærker, men de er også målestokke for den politiske udvikling, og man mærker her hvorledes forfatteren forener den nødvendige indsigt i arkæologi og historie. Hun tegner udviklingen fra Valdemarstidens rigsborge over storhedstiden for det private byggeri (1250–1350) til reaktionen under dronning Margrethe og afslutningen i 1. halvdel af det 16. århundrede. Dronning Margretes tid ses som det store vendepunkt. Hendes forbud fra 1396 mod privat borgbyggeri overholdes, og det vises klart hvordan adelens boliger siden hen ikke er ægte fæstninger. Læseren fratages sine illusioner selv hvad angår Glimmingehus og Egeskov. Bogen slutter med et levende fortalt afsnit om borgens funktion og et katalog over enkeltborge og voldsteder omtalt i teksten.

Interessen for de mange voldsteder der ligger spredt ud over landet, markerer en udvikling i forhold til den ældre forskning der især sigtede på de store kongelige anlæg kendt fra rigshistorien. Bogen har vigtige metodiske betragtninger at gøre over disse ofte anonyme voldsteder og betegner sammen med Hans Stiesdals *Types of Public and Private Fortifications in Denmark* (i *Danish Medieval History. New Currents*. Edited by Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund, 1981) en nyorientering. Endnu i det stort påbegyndte *Danske Voldsteder*, der beskriver anlæggene i Hjørring og Thisted amter, blev en borgs store dimensioner taget som et tegn på ælde og kongelig herkomst. I denne bog anlægges det synspunkt at en borgs type ikke siger noget om dens alder, fordi alle det europæiske borgbyggeris former var fuldt udviklede og til rådighed da man skulle bygge i Danmark. Derfor finder vi her i landet samtidig eksempler på mange forskellige udviklingstrin, og to borge af forskellig størrelse kan sagtens være lige gamle. Borgene er med andre ord individuelle i deres anlæg, bestemt af naturforhold og ejernes sociale position. Deres meget forskellige udformning taler imod for håndfast inddeling i forskellige typer, og voldstedsværkets uklare *castrum-curia* begreb afvises uhøjtideligt (»man kunne faktisk lige så godt bare sige borg«).

I sin form er bogen tilgængelig for enhver. Borgenes historie fortælles hele tiden inden for rammen af landets almindelige historie og billederne støtter så godt. Fagfolk vil hæfte sig ved at den ajourførte oversigt oplyser om en række nyvindinger i de senere årtiers forskning.

Esben Albrechtsen

NYERE TID

JØRGEN NYBO RASMUSSEN: Broder Jakob den Danske, kong Christian II's yngre broder. *Odense University Studies in History and Social Sciences*. Vol. 98. Odense Universitetsforlag 1986. 143 s. 134,20 kr.

Jørgen Nybo Rasmussen forsøger gennem undersøgelser af et omfattende kildemateriale, der strækker sig fra Mexico til Danmark, at påvise, at franciskanermunken Jacobus Dacianus, der døde i Mexico i 1560'erne, var af dansk kongeslægt, således som det allerede blev hævdet af franciskanerordenens general, Franciscus Gonzagas, i et skrift fra 1587. Jørgen Nybo Rasmussen søger at efterspore Jakob og når via tyske og danske kilder tilbage til Danmark og mener at kunne fastslå, at Jakob var den tredje søn i ægteskabet mellem kong Hans og dronning Christine og dermed broder til Christian 2. og Frederik 1.s nevø.

Selv om det undersøgte kildemateriale er stort, er det vanskeligt at finde blot tilnærmelsesvist sikre oplysninger, der godtgør, at de forskellige personer, Nybo Rasmussen mener at kunne identificere som kongesønnen, der lever incognito som munk, også rent faktisk er én og samme person og dertil Hans' og Christines søn, og det fører til alt for mange *e silentio*-slutninger. Undertiden er Jørgen Nybo Rasmussens afhandling trods dens store detailrigdom spændende som en krimi,

men indicierne er for svage til den rekonstruktion, der foretages. Og endelig kan man så spørge sig selv, om det egentlig er særlig interessant, om en given franciskanermunk var dansk kongesøn?

Benito Scoozza

Bornholmske Samlinger II. rk. 19. bd. udgivet af Bornholms historiske Samfund. Rønne, 1986. 222 s. Ill. Pris 130 kr.

1525–76 var Hammershus med Bornholm som bekendt pantsat til Lübeck, idet Frederik I og rigsrådet førstnævnte år overlod slot og len til hansestaden som erstatning for dens udgifter under krigen med Christian II. Det følgende år fastsattes varigheden af overdragelsen til 50 år for endelig 1536 at blive forlænget med yderligere 50 år. På klippeøen trådte Lübeck således i lundebispernes sted, dog under kongelig overhøjhed. Hermed indledtes en urolig periode i øsamfundets historie med evindelige lokale klager over de fremmedes adfærd især i forvaltningen af skatter og afgifter, der imidlertid lige så såre besvaredes med godsinddragelser og fængslinger fra disses side. Den foreløbige kulmination indtraf i kølvandet på den Grevens Fejde, hvor Lübeck bekæmpede Christian III, da et bornholmsk oprør måtte nedkæmpes. Inden længe fortsatte trakasserierne under tydelig opmuntring af den efter reformationen styrkede danske kongemagt. Truslen fra den fælles fjende, Sverige, medførte vel en foreløbig pause under Den nordiske Syvårskrig. Men hurtigt herefter måtte hansestaden – under dansk pres – meget mod sin vilje opgive pantet.

Denne dramatiske historie er temaet for dette bind, hvis vægtigste bidrag er udarbejdet af den afdøde lübske historiker, dr. Wilhelm Kruse og oprindeligt publiceret i Zeitschrift für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde Bd. 49–50 (1969–70). Det særdeles veldokumenterede arbejde er især værdifuldt ved – gennem inddragelse af et omfattende hidtil uudforsket regnskabsmateriale navnlig fra Bernt Knops fogedår (1525–43) – at påvise, at den lübske lensadministration som helhed fortsatte i bispernes spor, en markant revision af den hidtidige vurdering af Lübecks bornholmske skattepolitik. En anden landvinding er den – egentlig ikke overraskende – blotlæggelse af en umiskendelig sammenhæng mellem konge, landsdommer og fremstående frimænd som baggrund for den mislykkede opstand i 1536. Fremhæves bør endelig den indgående skildring af Schweder Kettings embedsperiode (1556–72), ikke mindst hans energiske indsats for udformningen af et effektivt lokalforsvar under Syvårskrig, hvor forfatteren har kunnet bygge på utrykte kilder i Rigsarkivet, der ikke tidligere har været anvendt i denne forskning.

De forekommende fejl i fremstillingen af danske og bornholmske forhold er få og gennemgående uvæsentlige. Mere iøjnefaldende er dels Kruses påfaldende tavshed i de tilfælde, hvor lübske overgreb vitterligt synes at have fundet sted, dels hans udtalte aversion mod den gængse bornholmske historieopfattelse (hos Zahrtmann m.fl.), der ikke så det som sin opgave at forsvare Lübecks handlemåde. Pædagogisk velvalgt har redaktionen derfor ladet netop Zahrtmanns – dengang banebrydende – Museumsartikel fra 1894 gengive i reprotryk inden de sædvanlige foreningsmeddelelser.

Alt i alt et vellykket og smukt bind, der kaster afgørende nyt lys over et hidtil forsømt kapitel i bornholmsk og dansk historie med tankevækkende perspektiver til perioderne før og efter.

Ebbe Gert Rasmussen

DIE SCHLESWIG-HOLSTEINISCHE KIRCHENORDNUNG VON 1542. Hrsg. von WALTER GÖBELL. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 1. rk., bd. 34. Neumünster, Karl Wachholtz, 1986, 395 s. 48 DM.

Den store bog på næsten 400 sider er en nyudgivelse af den slesvig-holstenske landskirkes grundlov, foretaget af Kieler-universitetets nestor i kirkehistorie, professor, dr. Walter Göbell, og udsendt som nr. 34 i det slesvig-holstenske kirkehistoriske selskabs 1. række (der fortrinsvis består af monografier, mens 2. række udgør artikelstof).

Nyudgivelsen afløser Ernst Michelsens udgivelse i samme skriferækkes bd. 5 (1909) og bd. 10 (1920), et vældigt pionerarbejde, idet Ernst Michelsens to bind består af en grundig historisk indledning og af selve tekstudgaven. I det nye bind er det udgivelsen af teksten, der er hovedsagen. Nok er der en indledning, der fortæller om baggrunden og om indholdet, men den fylder kun 19 sider.

Teksten er udgivet på den måde, at den plattyske original bringes affotograferet på bogens venstresider, mens der på højresiderne er en højtysk oversættelse, foretaget af dr. Annamarie Hübner. I vor tid anses det åbenbart også af tyskere for at være nødvendigt at have en oversættelse af kirkeordningens plattyske tekst. Hvis den oprindelige plan med at udsende den nye udgivelse af kirkeordningen i 500-året i 1985 for Johann Bugenhagens fødsel var blevet overholdt, vilde det unægtelig også have lettet arbejdet for danske historikere, der i anledning af det just overståede 450-års jubilæum for reformationen i 1536 har beskæftiget sig med den slesvig-holstenske kirkeordning.

Er den historiske indledning end skåret ned til et mindstemål, er til gengæld det store noteapparat overordentlig værdifuldt. Navnlig er det en stor vinding for forståelsen af kirkeordningens tilblivelse, at den latinske »*Ordinatio Ecclesiastica*« fra 1537 overalt citeres, hvor der er tale om en oversættelse til plattysk af dennes latinske tekst. Også Haderslev-artiklerne fra 1528 er jævnlige anført som paralleltekster. Den kyndige bruger af den nye udgivelse har derfor forholdsvis nemt ved at konstatere, hvorfra kirkeordningen fra 1542 har hentet sit stof.

Det siges nemlig meget rigtigt, at den ikke er forfattet af Johann Bugenhagen, men at han alene har redigeret denne (og udgivet den med visse tilføjelser) forud for dens vedtagelse på landdagen i Rendsburg i 1542. Christian III's betydning som reformator nævnes, men da både artiklerne fra 1528 og ordningen fra 1537 er blevet udarbejdet i Haderslev, kunne det måske have været hensigtsmæssigt at pege på denne bys teologer som vigtige ophavsmænd til kirkeordningens indhold; blandt disse især Johann Wenth, fra 1526 til 1537 »læsemester« ved præsteskolen i Haderslev og fra 1537 til sin død i 1541 biskop i Ribe (hvor han almindeligvis kaldes Johan Vandal).

Netop denne mands død har utvivlsomt gjort det påkrævet for Christian III endnu engang at få Bugenhagen op til sine riger og lande for at få afsluttet

arbejdet med en kirkeordning, der kun gjaldt for Slesvig og Holsten, idet det slesvig-holstenske ridderskab under ingen omstændigheder ønskede at dele ordinansen fra 1537 med kongerigerne Danmark og Norge! Der er en masse politisk sprængstof i alt dette, og selv om Walter Göbells udgivelse samler sig om tekstkommentaren, burde der nok noget tydeligere have været gjort opmærksomhed på, at kirkeordningen i henhold til titelbladet gjaldt begge »fyrstendømmer« Slesvig og Holsten. Kun i note 615 nævnes (uden at nærmere forklaring gives), at de sønderjyske sogne under Ribe og Odense bispedømmer var unddraget kirkeordningens bestemmelser. At Ærø i denne omtale bliver forvekslet med Årø, er en fejl så iøjnefaldende, at ingen danske læsere i blinde vil kunne overtage denne.

Vedtagelsen af den slesvig-holstenske kirkeordning på landdagen i Rendsburg i 1542 betød afslutningen på det arbejde for en evangelisk-luthersk reformation, som Christian III i sine unge dage havde påbegyndt ved sin ankomst til Haderslev i 1525. Det siger ikke så lidt om betydningen af den her omtalte nyudgivelse. Historikere, specielt kirkehistorikere, der beskæftiger sig med reformationstiden, vil fremover ikke kunne komme uden om dette værk.

H. V. Gregersen

GUNNAR ARTEUS: Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering. Stockholm, Probus Förlag, 1986. 201 s.

Denne bog er det første resultat af et større projekt, *Krigsmagt och samhälle i 1500-tallets Sverige*. Det primære indhold er en sociologisk analyse af land- og søofficererne i Sverige 1555–1610.

Projektets mål er at afdække stormagts-Sveriges rødder: den sociale basis for ekspansionen, og eventuelle tidlige tendenser til militarisering af samfundet. I hvor høj grad var stormagtstidens militær-bureaukratiske stat etableret som struktur allerede under Gustav Vasas sønner? De førte jo også meget krig, og havde en fast hær – en sjældenhed i perioden. Det er et emne af verdenshistorisk rækkevidde, da stormagtstidens Sverige jo fungerede som incitament og forbillede ved hele Europas udvikling i samme retning.

Forfatteren beklager, at hans arbejde er blevet til under meget stramme vilkår. Forskningstiden har måttet fravristes en tjeneste, hvor forskning i perioden før 1918 ikke er tilladt. Dette uheldige forhold præger ikke arbejdets centrale del, etableringen af et sæt data om officererne. Forfatteren har prøvet den slags før, og gennemfører sit forehavende med sikker hånd. Man føler dog en svag uro ved de kildegrupper, som sandsynligvis ikke indeholder ellers ukendte oplysninger, og som derfor af tidsmæssige grunde ikke er benyttet. Studierens primære produkt, summariske biografier af officererne, er aftrykt i bogen, dog ikke for søkaptajnerne. Der aftrykkes tillige et katalog over periodens ny adel. Den interesserede kan altså fortsætte analysen selv. (Der synes dog desværre ikke at stå en maskinlæsbar version til rådighed).

På grundlag af det ny materiale og tidligere forskning tages to emner op. Det

ene er betalingsmændenes professionalisering, det andet »officersklassen som samfundsspejl«, primært spørgsmålet om samfundets militarisering. Her mærkes tidsnøden for så vidt som analysen er kortfattet. Det gælder både de meget interessante metodiske perspektiver (idet der bevidst benyttes to egentlig anakronistiske variable, professionalisme og militarisering, som målestokke, bearbejdelsen af det nye materiale, inddragelsen af andet stof og diskussionen af udviklingen. De to hovedkonklusioner forekommer dog tilstrækkeligt underbyggede. Der konkluderes på det første punkt, at store officersgrupper, men ikke alle, er betydeligt mere professionaliserede end før antaget, og på det andet punkt, at samfundet trods de lange krige kun er militariseret i ubetydelig grad.

Man aner konturerne af et samfund, hvis forhold til krigen og alt dens væsen er i hastig, ikke altid harmonisk udvikling, og hvor gennemgribende ændringer aftegner sig i horisonten, fordi krigen og våbnene er centrale for den sociale og politiske struktur. Mulighederne i emnet og det etablerede materiale har ikke kunnet udtømmes, men bogen er tankevækkende, og vil uden tvivl være et godt udgangspunkt for kommende forskning.

Gunner Lind

OLE FELDBÆK: Danske Handelskompagnier 1616–1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Kbh., 1986. 779 s. Ill. 300 kr.

Et blik på litteraturlisten i den foreliggende udgivelse viser, hvor fremtrædende en placering handelskompagniernes efterladte arkiver fra det 17. og 18. århundrede har haft for fremkomsten af megen dansk historieskrivning lige fra oversigtsværker til upublicerede specialer. Og mens man på andre felter kan støtte sig på bindstærke trykte udgaver af forordninger såvel som reskripter, så har man for kompagniernes vedkommende været i den lidt uvante situation, at det har været relativt vanskeligt at orientere sig om det *legale* grundlag for deres virke. Dette er der med eet, kilotungt slag rådet bod på ved udgivelsen af octrojer og ledelsesregler for de henved en snes »rigtige« kompagnidannelser, hvis tilblivelse og virkemåde var betinget af den allerhøjeste approbation.

Tidsrammen fremgår af titlen, idet det dog af den knappe, men kyndige indledning fremgår, at det længstlevende, Asiatisk Kompagni, allerede et halvt århundrede før opløsningen måtte betegnes som en anakronisme. Den firdelte disponering af bogen følger kompagniernes virkeområder: først en fjernøstlig, dernæst en afrikansk-vestindisk, siden en nordatlantisk og til sidst en blandet afdeling inkluderende de sidst grundlagte »højkonjunkturselskaber« fra den amerikanske uafhængighedskrigs tid. Kronologisk set følger man endvidere udviklingen fra de »regulerede« købmandssammenslutninger frem til selskaber med både aktionærkreds og direktion. Foran materialet for hvert enkelt kompagni er anbragt yderligere en introduktion, idet man dog skal vænne sig til, at pågældende kompagnidannelses skæbne normalt er beskrevet i forbindelse med dets efterfølger.

Der er tale om en udpræget »serviceudgave« ikke alene i kraft af litteraturlisten og henvisningerne ved de enkelte afsnit, men tillige ved de nyttige fodnoters

forklaringer af »sære ord« og specielt hollandske, franske og latinske udtryk – dette sidste vel i en realistisk erkendelse af, at de sproglige barrierer i forhold til gamle tekster ikke ligefrem kan siges at være under nedbrydning. Bogen er i øvrigt sparsomt, men relevant illustreret.

Man kan glæde sig over, at udgiveren ikke har sat et tiår af til selv på forhånd at udnytte dette store materiales muligheder for komparative studier. Dels har emnet således ikke været blokeret en rum tid, dels vil udgaven gøre nytte et decennium tidligere, end det ellers ville have været tilfældet. Men naturligvis kan Ole Feldbæks holdning til handelskompagnerne og deres historiske betydning let aflæses. Der er, som man kunne vente, tale om et temmelig nuanceret syn på disse selskabsdannelser under større eller mindre statslig dominans, der betragtes som en fase i den økonomiske udvikling. Nuanceringen skal ses i forhold til tidligere tiders firkantet liberalistiske tilrettevisning af handelskompagnerne som fejlskud og udtryk for dilettantisme på højeste plan. I forbifarten sporer man her lidt af forklaringen på, at en udgave som denne ikke så dagens lys allerede for hundrede år siden.

Anders Monrad Møller

CHARLOTTE DOROTHEA BIEHL: *Mit Ubetydelige Levnets Løb* udgivet med indledning, noter og et afsnit om portrætter m.m. af MARIANNE ALENIVS i Universitets-Jubilæets danske samfunds skriftserie nr. 501. Kbh., Museum Tusulanums Forlag, 1986. 219 s. 170,80 kr.

Mit ubetydelige Levnets Løb blev i 1909 offentliggjort i sin helhed af L. Bobé som en slags efterskrift til »Interiører fra Frederik den Femtes hof« – et udtog var allerede få år efter Biehls død i 1788 blevet trykt i »Billedgalleri for Fruentimere« 1793. Godt at Marianne Alenius har fundet tiden moden til at hente denne selvbiografi frem i lyset. Teksten er en ny kritisk udgave efter originalmanuskriptet og forsynet med et exorbitant udførligt noteapparat. De mange ordforklaringer virker tyngende og uforholdsmæssige. Men det er da så også den eneste lille indvending, der kan rettes mod denne udgave.

De indledende afsnit vidner om en fornem indlevelse i Biehls person. Alenius kommer i sjælden grad rundt om Biehl, der fremtræder som en langt mere nuanceret og rig personlighed, end tidligere fremstillinger af hende har vist. Men påstanden om, at vurderingen af Biehl har været præget af diskriminering af kvindekønnet står næppe for en nærmere prøvelse og er uretfærdig over for forfattere som L. Bobé, K.F. Plesner og Sv. Cerdergreen Bech. Alenius er ingenlunde selv ukritisk over for Biehl, men hendes portræt er gennemsyret af indsigt og kærlig forståelse for et usædvanligt menneske, der forvaltede sine pund på forbilledlig vis. »Charlotte Dorothea Biehl er hverken sand, ægte eller blufærdig. Hun er blevet taget for alvorligt. Hun er morsom ... en kvindelig klovn i det borgerlige selskab, ikke altid vittig, men med en giftig tunge«, skriver Alenius. Hvis man leder efter reelle facts om Biehls levnedsløb, er hendes selvbiografi ikke den mest pålidelige kilde. Men der er godt stof at hente for dem, som søger efter vidnesbyrd om det gamle kønsrollemønsters indskrænkende muligheder for kvinder, både som børn og voksne.

Mit ubetydelige Levnets Løbs værdi ligger på et andet plan. Det handler om kærlighed, den kærlighed, som tror alt, håber alt og udholder alt. Det er bekendelseslitteratur, men på hvilket niveau! I en alder af 40 år forelskede Biehl sig betingelsesløst i den 20-årige Johan Bülow, og forelskelsen holdt sig til hendes sidste åndedrag. Selvbiografien er direkte skrevet som en slags brev til Bülow, og sendt ham som fødselsdagsgave i 1787. Hendes altomfattende kærlighed til denne lunkne mandsperson er gribende. På engang storladen og nænsom, fyldt med en optimistisk vemod. Her er intet hverken morsomt eller uægte over Biehl.

I forordet belyser udgiveren en række facetter af det iøvrigt også for samtiden mærkværdige forhold, som bestod mellem Charlotte Dorothea Biehl og Johan Bülow. Det er derfor med stor forventning, man ser frem til Marianne Alenius' endnu ikke publicerede bog, »Brev til eftertiden. Om Charlotte Dorothea Biehls selvbiografi og andre breve«. Indtil da, er der kun grund til at glæde sig over den her foreliggende udgave af *Mit ubetydelige Levnets Løb*, som Marianne Alenius skal have både ros og tak for.

Kirsten-Elizabeth Høgsbro

HARALD GUSTAFSSON: Mellan kung och almoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island. *Stockholm Studies in History* 33. Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1985. 320 s.

Den unge svenske historiker *Harald Gustafsson* har til det fællesnordiske forskningsprojekt *Centralmagt-Lokalsamfund* leveret flere bidrag om islandske forhold til belysning af beslutningsprocesserne i henholdsvis det enevældige dansk-norske monarki og det konstitutionelle svensk-finske kongedømme i Frihedstiden. Jævnside hermed og tæt op ad det nævnte projekts problemstillinger har han foretaget den her foreliggende undersøgelse, som har indbragt ham den filosofiske doktorgrad ved Stockholms universitet.

Bogen handler om, at den enevældige dansk-norske kongemagt ikke var så enevældig endda, og hvorfor den ikke var det. Den handler om, at i en stat, hvor man savner valgte forsamlinger, som repræsenterer større eller mindre befolkningsgrupper overfor centralmagten, udøves den politiske indflydelse gennem embedsapparatet, uden hvis indforståelse hverken ønsker nedefra eller beslutninger ovenfra kan gennemføres med nogen effekt.

Som et lille og i usædvanlig grad klart afgrænset område af det dansk-norske monarki er 1700-tallets Island med et folketal, der svinger omkring de 50.000, et overskueligt og trods sine samfundsmæssige afvigelser fra både Danmark, Norge og hertugdømmerne tilsyneladende velegnet til case studies inden for den skitserede emnekreds. Med tyngdepunkter i den islandske landkommission 1770/71, færesygen 1761–1779, forsøg på beskatning af de islandske embedsmænd og domkirkebyggeriet på Hólar 1757–1763 undersøger forfatteren magtrelationerne og beslutningsprocesserne på Island i 2. halvdel af 1700-tallet, før det katastrofale vulkanudbrud i 1783 næsten lamslog det islandske samfund. Både forholdet mellem almuen og embedsmændene, især sysselmændene, og mellem disse og centralmagten analyseres ud fra et meget konkret materiale.

Fra de almene tendenser, som denne specifikt islandske analyse afslører, søger

forfatteren at trække linier til magtudøvelsens grænser ikke blot i det øvrige dansk-norske monarki, men også ud til 1700-tallets øvrige Europa. Forsøget er dristigt, man fristes næsten til at sige dumdristigt, men det er i hvert fald meget spændende og kalder på flere case studies af tilsvarende art.

Selv om sigtet er teoretisk og vidtrækkende, er bogen samtidig en righoldig og kyndig fremstilling af det islandske samfund og den islandske embedsstand og dens rekruttering i 1700-tallet. Undersøgelsen har forudsat et kendskab også til dansk centraladministration og almindelig dansk historie, som går ud over, hvad man normalt ville forvente hos en ikke-dansk forsker.

Jens Holmgaard

BEATA LOSMAN: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Livsöden för människor födda i Väse församling Värmland 1800–1840. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg, 1986. 279 s. 125 skr.

Statistiske undersøgelser om forhold som fødsler, dødsfald og vielser er velkendte. Derimod ved vi mindre om de menneskelige vilkår bag tallene. Disse livsvilkår har arkivaren Beata Losman sat sig som mål at undersøge for derigennem at synliggøre livet i et svensk landsogn i første del af 1800-tallet. Bogen forener såvel social- som familiehistoriske tilgangsvinkler.

Väse sogn i Värmland er valgt som undersøgelsens geografiske område. Det var et landsogn med større og mindre jordbrugere og folk i tjeneste for andre. Det var samtidig et centralt beliggende område med gennemfartsveje til større byer. Mobiliteten var derfor betydelig.

De mest benyttede kilder bag undersøgelsen er kirkebøger, folketællinger og fattigvæsenets protokoller. Alle fødte børn i årene 1800, 1820, 1830 og 1840 er udvalgt. Disse børns søskende og forældre er derpå eftersøgt. Alt ialt omhandler bogen 500 familier eller omkring 2500 personer. I vor data- tidsalder er det et spinkelt talmæssigt materiale at bygge en undersøgelse på. Forfatteren argumenterer imidlertid for, at det kan lade sig gøre at få væsentlige sammenhænge belyst uden datamatens muligheder.

Bogens kapitler er bygget op omkring temaer som fødsler, barndom, ungdom, ægteskab, sygdom, alderdom og død. Denne opdeling forhindrer dog ikke, at alle temaerne ofte indgår i et og samme kapitel, idet forfatteren følger familierne i deres livscyklus. Hvor mange børn fødte kvinderne, hvor mange overlevede, hvordan formede opvæksten og børnenes liv sig? Nogle børns skæbne synes forudsigelig: husmandsdatter, gift med husmandssøn, selv mor i et husmandshjem. Andre fik ringere eller lidt bedre vilkår end forældrene. Mens atter andre emigrerede til Amerika eller flyttede til byerne, hvor det kun i sjældne tilfælde er muligt at følge dem. Atter andre af børnene døde inden de blev voksne. Døden ramte alle – både rige og fattige – så længe der ikke var midler mod selv de almindeligste infektionssygdomme. Gennem disse personskildringer bidrager Beata Losman, blandt andet, til et mere nuanceret syn på børnedødeligheden og holdningen dertil end normalt i de senere års socialhistorier. Et andet af bogens fortrin er analyserne af kønnenes forskellige vilkår som for eksempel mændenes store mobilitet i forhold til kvinderne, og mødrenes tætte kontakt til de store

begivenheder omkring liv og død og deres kamp mod nød og sygdom. I kriseperioder kom mange under fattigforsorgen. Gennem forhandlinger om hjælpens størrelse fås der et indgående billede af datidens barske vilkår.

Mange personskæbner passerer revy. Glæden over at finde materiale medfører desværre, at bogen ofte overdynges med detaljer. Hertil kommer, at den omfattende brug af fattigvæsenets protokoller betyder, at der især oplyses om de mindre heldige skæbner. De bedre stillede i sognet høres der uendeligt lidt om og heller ikke om brydninger mellem forskellige sociale klasser. En nærmere redegørelse for kildematerialets muligheder og mangler havde været ønskelig.

At belyse familieliv og nærmiljø i alle dets facetter er en spændende men vanskelig opgave. En indfaldsvinkel er hermed præsenteret.

Bodil K. Hansen

JENS ENGBERG: Den Internationale Arbejderforening for Danmark. Aktstykker til belysning af statsmagtens kamp mod den tidlige arbejderbevægelse i Danmark fra august 1871 til slaget på Fælleden i maj 1872. Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie i samarbejde med Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Kbh., 1985. 429 s. 275 kr.

Da Jens Engberg i 1979 udsendte sin store bog om Louis Pio, *Til arbejdet! Liv eller død!*, lovede han i et efterord at ville udarbejde en supplerende kildesamling. Trods talrige andre gøremål siden da er det nu lykkedes ham at indfri sit løfte, og en ny imponerende bog fra Engbergs hånd foreligger hermed.

I den indledende gennemgang af de principper, der ligger til grund for udvælgelsen af de 175 aktstykker, skelnes imellem fire kildefelter. Bogen vil for det første bringe kilder om Internationales politiske virksomhed og opfattelse indenfor tidsrummet mellem foreningens start i august 1871 og Slaget på Fælleden i maj 1872. For det andet vil den gengive tekster om statsmagtens, hvilket især vil sige politiets og domstolenes bedømmelse og behandling af Internationale. For det tredje vil den rumme kilder, der viser sammenhængen mellem ét og to, og endelig for det fjerde vil den medtage tekster, der for størstedelen er utrykte.

Trods denne indsnævring tvinger det omfattende kildemateriale selvsagt til en yderligere sortering, der, som Engberg skriver, naturligvis må bero på et personligt skøn. Det, der herefter bliver tilbage, er »hovedsageligt utrykte aktstykker, som enten er blevet beslaglagt fra Internationale af myndighederne eller som hidrører fra politiets og domstolenes virksomhed omkring Den internationale Arbejderforening« (s. XI). Så godt som alt det øvrige kildemateriale til forholdet mellem arbejderbevægelsen og statsmagten i 1870'ernes begyndelse ser Engberg bevidst bort fra. Således vil han ikke bruge noget så nærliggende som centrale artikler fra *Socialisten*, der mærkværdigvis kaldes »væsenforskellige« fra de tekster, der ellers bringes i bogen. Hvad der alligevel publiceres, som *ikke* stammer fra statsmagtens arkiver, er udelukkende medtaget »af hensyn til den tekstmæssige sammenhæng i udgivelsen« (s.st.).

Denne afgrænsning forekommer en smule anstrengt, når man ser på samlingens faktiske indhold. Ikke mindre end 20 aktstykker er nemlig hentet andre

steder end i statsmagtens arkiver. Når Engberg nu alligevel helt konsekvent undlader at gøre kildernes arkivmæssige placering til udvælgelsens grundlæggende princip, havde det så ikke været rigtigere at tage skridtet fuldt ud? D.v.s. inddrage *hele* det foreliggende kildemateriale til forholdet mellem arbejderbevægelse og stat i den pågældende periode? Som kildeudvalget er nu, kommer Engberg i hvert fald i nogen grad til at sætte sig imellem de to berømte stole.

Men denne inkonsekvens i afgrænsningen af det store materiale må ikke skjule kildeudgivelsens oplagte kvaliteter. De enkelte tekster fremstår klart og overskueligt og er i den til formålet meget brede margen forsynet med oplysende og henvisende noter af høj kvalitet. Derudover er samlingen forsynet med en række fortegnelser, oversigter og registre, der i væsentlig grad forøger dens værdi og samtidig gør den let at arbejde med. Og også hvad udvælgelsen af kilderne angår, er der – indenfor den givne afgrænsning – næsten kun godt at sige. Enkelte kan virke overflødige. Men det er kun småting i betragtning af den sammenhæng, det er lykkedes Engberg at etablere imellem de mange tekster – *samtidig* med at bredden i kildeudvalget i meget høj grad er bevaret.

Kildernes centrale indhold er velkendt for læsere af Engbergs Piobiografi. Men det er altid en helt speciel oplevelse at komme så tæt på råstoffet som her: At kunne følge arbejderbevægelsens fødselsproblemer på nærmeste hold, mærke den folkereligøse forvirring og forventning i Internationale, se hvorledes praktiske erfaringer og klarsynede ledere langsomt får tingene til at ændre sig, og opleve hvordan kampen om taktik og strategi tager til, efterhånden som vi nærmer os Slaget på Fælleden; men også at kunne følge statsmagtens reaktioner på den nye bevægelse, kigge politispionerne over skulderen, være med på højeste niveau, når politi, regering og kongemagt lægger sine planer, opleve hvorledes fælden bliver stillet op, være vidne til hvordan Pio, Brix og Geleff selv går ind i den; og endelig forarges over den åbenlyst politiske proces, der førte til deres domfældelse og straf.

Det er spændende – *meget* spændende læsning.

Claus Larsen

NYESTE TID

TINNE VAMMEN: *Rent og urent*. Hovedstadens piger og fruer 1880–1920. Kbh., Gyldendal, 1986. 296 s. Ill. 248 kr.

Rent og urent er led i et nordisk kvindehistorisk projekt om kvinders arbejde i familie og samfund ca. 1870–1970. Men bogen er ikke primært skrevet for den akademiske verden. Tinne Vammen satser bevidst på en bredere målgruppe, på kvinder der interesserer sig for deres rødder. Hun afstår således fra et mere omfattende noteapparat, der afbryder læsningen, og hun indskrænker sig til korte teoretiske afsnit.

Det er der kommet en meget velformuleret, sprogligt varieret fremstilling ud af, ledsaget af velvalgte fotos af tjenestepiger og deres foresatte. Det formidlingsmæs-

sige aspekt er prioriteret højt. Tinne Vammen har dog en forkærlighed for at flette datidens sprogbrug ind i sin egen. Det får af og til lidt pudsige udslag, som når luksussludderer kaldes for »aktivistisk forførelseske«, og det hedder at hun »kalkulatorisk fulgte devicen, hun havde annammet hjemmefra: det gjaldt om at spille knibsk og koket...« (s. 181–182). Men det rokker ikke ved helhedsindtrykket: en lettilgængelig, smukt udstyret bog, skrevet i et sprog, der appellerer til intellekt, følelser og sanser. Man ser, føler og lugter tjenestepigernes arbejde.

Tinne Vammen skriver sig ind i den tværfaglige kvindeforskningstradition, og bevæger sig langt ud over, hvad der traditionelt er blevet opfattet som den historiske videnskabs genstandsområder. Hun inddrager kildetyper som erindringer, private breve og normdannende brugslitteratur, hvilket historikere enten står usikre eller afvisende overfor. Hun udvider således det historiske tekstbegreb, og hendes tilgang er ofte hentet fra den litterære analyse. Bogens titel er litteratens, dens undertitel historikerens.

Hvor det lader sig gøre, skriver Tinne Vammen om navngivne kvinder. Hun begynder med det konkrete historiske eksempel: herskabsejendommen Sølvgade 30 (hvor hun selv bor), går videre til det generelle om tjenestepigekår og pladserfaringer, om normdannende brugslitteratur, om udvidede sfærer for kvinder, om tjenestepigemoderskab og om tjenestepigeprostitution. Tjenestepigernes første organisatoriske forsøg: Københavns Tjenestepigeforening gøres til genstand for både en intern og en ekstern analyse, med hovedvægt på det første. Bogen afsluttes med en opsummering af periodens udvikling i vilkår for piger og fruer, og den bevidsthed dette afsatte.

Rent og urent kan tages direkte for pålydende. Det rene arbejde udførte husmoderen, tjenestepigen det urene. I overført betydning var fruene ren, husmodertilværelsen var kvindens bibelske bestemmelse, og tjenestepigen skulle underordne sig, som det laverestående væsen hun var. Denne opfattelse havde pigen som regel også af sig selv og af forholdet mellem pige og frue. Men der var modgående tendenser her, både blandt pigerne og fruene. Nuanceringer, også nuanceringer, som ikke er populære i kvindeforskningskredse, er Tinne Vammens force. For hun er udogmatisk og ønsker ikke at tækkes nogen. Jeg nævner i flæng: at mandlig modstand mod kvindearbejde mere skyldtes løntryk, end den var udtryk for patriarkalisme (s. 58), at fruene benyttede sig af herskertechniker over for pigerne og var deres undertrykkere (s. 103), at prostitutionens fundament ikke blot var fattige kvinders økonomiske overlevelseshed, men også skyldtes de højere klassers sene ægteskabsstiftelse (s. 192), at prostitueredes arbejdsbetingelser gav plads for en vis selvstændig tilrettelæggelse af indsatsen, som fabriksarbejdere eller tjenestepiger ikke kendte til i samme målestok (s. 202), at Københavns Tjenestepigeforenings mangeårige formand, Marie Christensen nok var en demokratisk valgt leder, men havde udprægede autoritære tilbøjeligheder (s. 225), og at Københavns Tjenestepigeforening var så heterogen, at den hverken kan betegnes som borgerliggjort tjenestepigekultur eller proletarisk husassistentkultur (s. 253). Omvendt er nuanceringernes faldgrube naturligvis, at analysen falder fra hinanden, som f.eks. i diskussionen af tjenestepigernes mulighed for at udvikle klassebevidsthed (s. 73). Men indvendigerne er petitesser, når man ser på hele resultatet. Det er et vellykket forsøg på at skrive en usentimental historie om en overset og lidet gloriøs gruppe, der med Tinne Vammens bog har fået historisk identitet. Det er en ren fornøjelse at læse!

Hanne Caspersen

C.A. KOEFOED: *My Share in the Stolypin Agrarian Reforms*. Edited by Bent Jensen. Odense University Slavic Studies, vol. IV. Odense University Press, 1985. 184 s. Ill.

I 1945 udsendte statsråd C.A. Koefoed erindringsværket »50 år i Rusland«, omhandlende perioden fra 1878, da han som ung landbrugskandidat tog afsked med Danmark, og frem til 1920, hvor han for et kort mellem spil vendte tilbage til sit fødeland. En væsentlig del af værket optages af beretningen om hans rolle som en af drivkræfterne bag statsminister P.A. Stolypins agrarreformer (indledt 1906), hvis hovedsigte var at få gennemført en udskiftning af de russiske bønders jorder.

Det er denne del af Koefoeds erindringer, der med Bent Jensen som redaktør nu er blevet oversat til engelsk, forsynet med noter og kommentarer og genudgivet under ny titel.

Som redaktøren anfører, rummer værket mange oplysninger, som det er svært eller umuligt at finde andre steder, og som derfor først med den foreliggende oversættelse reelt er blevet tilgængelige for forskere, der ikke læser dansk. Disse oplysninger vil dog næppe røkke grundlæggende ved hidtidige vurderinger af Stolypin-reformernes baggrund og betydning. Men de kan givetvis hjælpe historikeren til at tegne et mere nuanceret billede af personer, begivenheder og samfundstilstande i tsarismens sidste årtier og således også give stof til en ny debat om Skanderborg-drengen C.A. Koefoeds særlige rolle i den russiske regerings reformarbejde.

Generelt set har Bent Jensen nok ret, når han siger, at Koefoeds egen beskrivelse af sin indsats udmærker sig ved større nøgternhed end de mest panegyriske danske biografier, mens den til gengæld stemmer ganske godt overens med den moderne internationale forsknings resultater. Men det bør dog nævnes, at David A.J. Macey for nylig har gjort gældende i en anmeldelse i *Slavic Review*, at Koefoed på visse punkter klart tenderer mod at overbetone sin egen betydning.

Diskussionen er således allerede i gang – stimuleret både af de oversatte dele af Koefoeds eget værk og af en række noter og kommentarer fra Bent Jensens hånd, som alle er udarbejdet med den *sober-mindedness*, der ifølge bogens forord kendetegner jyder.

Niels Erik Rosenfeldt

BENT BLÜDNIKOW: *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904–1920*. Kbh., Borgen, 1986. 224 s. Ill. 178 kr.

Blüdnikow har gennem en årrække arbejdet med at samle stof om de såkaldte »progromindvandrede jøder« – eller østjyderne, som mange danskere kalder dem – og nu måtte det altså ud. Sådan gætter anmelderen på, at det er gået, for bogen er næppe det endelige værk om denne indvandring. Som den fremtræder er den en blanding af en populær bog, som henvender sig til indvandrernes børn og børnebørn og en faglig bog med noter, kildehenvisninger osv.

Bogen indledes med en oversigt over jødernes forhold i det russiske imperium, gør derefter kort rede for deres situation i Danmark gennem tiderne og når så

frem til det egentlige: immigranternes liv i Danmark i begyndelsen af vort århundrede. På en måde forekommer meget af det bekendt, men det er nok fordi det har givet sig nedslag i en del af vor skøn- og erindringslitteratur, for der er her tale om den første faghistoriske afhandling om emnet i sin helhed. Og selv om det faktisk var for sent, lykkedes det forfatteren at samle lidt bløde informationer og tidskolorit hos de få overlevende af selve indvandrergenerationen. De citerede interviews antyder, at ordet »progromindvandrere« måske ikke er helt dækkende, for der ser ud til at være et stort moment af »brødimmigration« involveret: jødernes levevilkår i de vestlige dele af det russiske imperium, som var det eneste tilladte »bosættelsesområde« for dem, var så ringe, at de måtte se at komme ud. Progromerne fremskyndede processen, og for udvandrere hjemmehørende i de dele af imperiet, som senere blev til Polen og Randstaterne, var vejen over Sverige og Danmark den enkleste; de fleste var her kun på gennemrejse, på vej til Nordamerika. Det store gennemtræk har nok været medvirkende til, at man i Danmark overdrev indvandringens størrelse – dengang som nu var der racistiske kredse på højrefløjen, som var interesserede i en sådan overdrivelse. Sluttallet på indvandringens størrelse får vi ikke i bogen, men det officielle tal, ca. 3.000, regner Blüdnikow for alt for lille.

Østjødernes skæbne i Danmark som den fremstilles, ligner på ét punkt nær, andre indvandrergrupper: man begynder på bar bund, kæmper sig frem, holder sammen, stifter foreninger, spiller teater og udgiver blade. Så bliver man rigere, flytter væk fra hinanden (her fra det indre København), spredes i næste generation på mange erhverv, begynder at gifte sig med majoritetsbefolkningen og assimileres efterhånden. Det specielle for de her behandlede immigranter er, at de behandles specielt dårligt af de danske myndigheder, fordi de både er fremmede og i mange tilfælde også socialister. Heller ikke de etablerede danske jøder var særlig glade for immigranterne, men hjalp dem, om ikke med andet, så med penge til en billet videre. Deres ankomst gav anledning til stærke konflikter i det mosaiske trossamfund.

Bogen er rigt illustreret, især med gamle gruppe- og familie billeder, men der er også en del, som viser det københavnsk-jødiske miljø: butikker, værksteder, gadeliv, fattigkontor. Mange af billedteksterne indeholder navne på (næsten) alle de personer, man ser, også på gruppebillederne. Dette, sammen med et personregister med over 300 navne, viser, at der er tale om en bog, som især henvender sig til immigranternes efterkommere. Vi andre kan springe alt dette over, og glæde os over en spændende (foreløbig) beretning.

George Nellemann

CARSTEN JØRGENSEN: *Fra Bjelkes Allé til Barcelona. Danske frivillige i Spanien 1936–39.* Kbh., Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1985. 230 s. 178 kr.

Denne bog, der er tilegnet de danske Spaniensfrivillige, og som forholder sig sympatisk til deres sag, giver i fortællende form og især ud fra overlevende deltageres egne beretninger en fremstilling af de danske frivillige, deres motiver til at rejse, deres skæbne i Spanien og senere. Bogen er rigt illustreret med fotos og giver værdifulde uddrag af de fremdragne breve og dagbøger fra deltagerne.

Bogen har sin styrke i detaljen. Forfatteren anser Leo Karis tal på ca. 550 deltagere for at være for højt (De Danske Spaniensfrivillige. København, 1952). Iøvrigt har Kari kun navne på 120. I et lille, men interessant afsnit om de frivilliges motiver, alder og erhvervsfordeling opererer forfatteren med et navnegrundlag på 232–233. Han antager, at ca. 500 måske er det rigtige tal og giver selv en udførlig liste på de 411, der er kendt idag. Bogen bekræfter de antagelser, som også ses i den internationale litteratur, nemlig at det store flertal var arbejdere og oftest arbejdsløse, og at de lokale kommunistpartier spillede en afgørende rolle ved rekrutteringen.

Det kan undre, at forfatteren helt har udeladt noteapparat, og heller intet meddeler om, hvornår de gengivne beretninger er nedskrevet. Flere er tydeligvis først lavet efter 1945. Det må undre endnu mere, at forfatteren forholder sig så ureflekteret til det interessante, fremlagte materiale. Oftest har han slet ingen kommentarer til de lange kildeuddrag, men er åbenbart tilfreds med bare at fremlægge dem. I modsætning til Leo Karis bog, der er skrevet af en deltager, er Carsten Jørgensens fremlagt i en nøgtern ånd, uden heroiserende tendens. Men det havde været interessant, om forfatteren mindre optrådte som talerør for de frivilliges syn og mere som den senere tids historiker, der kunne sætte deres virke ind i den spanske politiske sammenhæng. Modsigelser mellem kildecitaterne afføder ingen debat. Den bevægende beretning om den danske trotskist, der som andre, der ikke passede de spanske og russiske kommunister, blev grusomt forfulgt, fremkalder ingen overvejelser om det hovedsynspunkt, som forfatteren ellers fremsætter, at det drejede sig om et forsvar for demokratiet i Spanien.

Carsten Jørgensen søger ikke at forklare de franske, engelske og danske regerings holdning til borgerkrigen i Spanien. Det danske socialdemokratis indsats omtales kun i en kort billedtekst. Der er ingen karakteristik af »Arbejderbladet«s Spanien-dækning, selv om forfatteren ellers slittigt bruger denne kommunistiske avis. Det er misvisende at skrive, at A.P. Møller indbetalte 5000 kr. til Franco-siden, når man ikke oplyser, at beløbet aldrig blev udbetalt, og at det hele var led i en politisk trussel mod Socialdemokratiets stillingtagen til borgerkrigen. A.P. Møller ville fremme en upartisk holdning. Forordet er skrevet af Klaus Ribbjerg, og det er bortset fra den formentlige PR-funktion helt uforståeligt. Det afslører nemlig en dyb uvidenhed om Spanienproblemet i 1930'erne og røber endog, at han ikke kan have læst den foreliggende bog særlig grundigt.

Kay Lundgreen-Nielsen

KARL CHRISTENSEN: Min spanske krig. Erindringer fra den internationale brigades luftbatteri »Argument Dimitrov « 1936–37. Århus, SP Forlag, 1986. 196 s. 145 kr.

Forfatteren deltog december 1936 – september 1937 som luftværnsartillerist på den republikanske side i borgerkrigen. Hans dagbog blev desværre stjålet fra ham ved hjemrejsen, så hans fremstilling hviler på erindringen og trykte kilder. Ikke uden djærv humor skildrer han en række episoder fra sin deltagelse.

En hovedrolle spiller kampene, kammeratskabet, forholdet til de overordnede

og ikke mindst forholdene til de spanske piger. Hans livlige skildring bekræfter DKPs rolle ved rekrutteringen og kommunisternes store indflydelse i Spanien. Forfatteren var selv DKP-medlem til 1956, men bogen viser, at han dengang ikke var en særligt ortodoks kommunist, og at han åbenbart forlod Spanien i utilfredshed med de russiske rådgiveres holdning. Han skriver selv, at teori ikke var hans stærke side, og de indviklede politiske forhold i det Spanien synes først langsomt og ufuldkomment at være gået op for den arbejdsløse bager. En udmærket, meget kort historisk indledning ved Henrik Scriver sætter den anekdotiske fortælling ind i en større ramme.

Kay Lundgreen-Nielsen

Samråd i kristid. Protokoll från den nordiska arbetarrörelsens samarbetskommitté 1932–1946. Utgivna genom KRISTER WAHLBÄCK och KERSTI BLIDBERG. Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 12. Stockholm, 1986. 363 s.

Samarbejdet mellem de nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser i tiden før og efter 2. verdenskrig har i det sidste årti været genstand for stigende interesse. Fra svensk side har man metodisk forsket i Sveriges politiske historie i årene før og under krigen, og i Vesttyskland har man interesseret sig for genskabelsen og integreringen af det tyske socialdemokrati i tysk og europæisk politik i efterkrigstiden. Interessen for det nordiske samarbejde skyldes, at de socialdemokratiske partier bevidst stræbte mod at fremtræde for omverdenen med en koordineret politik. De relativt store, velfungerende og regeringsbærende nordiske partier fik gennem denne fællesopræden indflydelse på Socialistisk Internationales stillingtagen til f.eks. fascismeproblemet i førkrigsperioden og den tyske rekonstruktion i efterkrigstiden. Udefra oplevede man Norden som et homogent kulturelt og politisk område der i en vis udstrækning blev forbilledligt, og det gav lydhørhed og indflydelse.

Kersti Blidberg fremlagde i 1984 sin disputats om den nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelses samarbejde i perioden 1931–1945, og fik her nuanceret forestillingen om de fælles nordiske interesser en del (se min anm. i HT 1986 s. 218. I forsættelse af arbejdet med disputatsen publiceres nu de referater fra den nordiske samarbejdskomité's sessioner 1932–1946, der er en væsentlig del af grundmaterialet i Blidbergs afhandling. Protokollerne, der er aftrykt i deres helhed, er ret detaljerede. De afslører tydeligt den dualisme, som socialdemokraterne oplevede over for internationale problemer, når de befandt sig i spændingsfeltet mellem ideologi og »ansvarlig« varetagelse af nationale særinteresser.

Kun en mindre del af det meget store bilagsmateriale af rapporter og redegørelser om specielle problemer er aftrykt, fordi materialemængden har sat grænser. Disse til tider ret omfattende redegørelser om politiske, økonomiske og sociale spørgsmål kan ellers være meget givende til belysning af forhold og holdninger i de enkelte lande. Protokollerne er bevaret i de socialdemokratiske arbejderbevægelses arkiver i Norden. I Danmark findes materialet næsten i sin helhed i Socialdemokratiets og L.O.s arkiver på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København. Her vil man i øvrigt også kunne finde et omfattende og

interessant baggrundsmateriale for forberedelsen af de sessioner, hvor det danske socialdemokrati varetog sekretariatsfunktionen.

Udgivelsen er forsynet med personliste og forkortelsesliste, men et egentligt noteapparat mangler.

Mogens Nielsen

SVEND CEDERGREEN BECH og AXEL BOLVIG: Anden verdenskrig i billeder. Kbh., Gyldendal, 1985. 190 s.

Bogen er en veldisponeret oversigt over anden verdenskrigs forskellige krigsskuepladser, 10 afsnit på hvert omkring 20 sider. Hvert afsnit indledes med en kort og klar, læseværdig redegørelse for strategi, krigsførelse og politik. Omkring 300 udvalgte fotos er gengivet, med deres øjeblikksindtryk, ofte af et drama. Korte tekster uddyber forståelsen af den situation, de er udtryk for. Der gøres ofte opmærksom på samtidens brug af billedet som propaganda. 40 års afstand giver mulighed for at unddrage sig også den allierede propaganda.

Forfatterne ønsker, at denne koncentrerede anden verdenskrigs historie skal give et indtryk af krigens bestialitet og absurditet, fra Spanien til Hiroshima. Et gennemgående motiv er civilbefolkningernes lidelser, men det ses, hvordan krigens gru også ramte soldaterne. Et andet motiv er de tyske og japanske raceforfølgelser. Billedernes lige-på-og-hård-virkning har inspireret til at se bort fra de mange forbehold og nuancer. Hensynsløs terror mod civile hørte også med til britisk og amerikansk krigsførelse. Sammen med de anklagede i Nürnberg og muselmanen fra Ebenzee-KZ-lejren i Østrig vises Dredsden efter luftbombardementet 14. februar 1945. Man må dog studse over, at ordene i Casablancakonferencens slutkommuniké om aksemagternes betingelsesløse kapitulation betegnes som en uheldig sætning, og en linje i epilogen s. 179: »Krigen løste næppe nogen af de problemer, der har været medvirkende til dens udbrud«, forekommer kynisk. De ufattelige ofre var dog ikke forgæves. Blev det nazistiske voldsstyre ikke overvundet? Betingelsesløst.

Det synes at være hensigten, at denne oversigt skal være i brede træk all round. Derfor er det rimeligt at påpege nogle mangler. I indledningerne savnes totalt kampen om de hemmelige koder, specielt englændernes ULTRA, som havde umådelig betydning for de vestallieredes krigsførelse allerede fra Dunkerque. Både i tekst og billeder savnes også den fjerde våbenart: Russiske partisaner er med, men ikke de vest- og østeuropæiske modstandsbevægelser. – Endelig: i en bog for et dansk publikum burde det fremgå, at også danske deltog i anden verdenskrig. Der er den kendte ensomme vejviser ved Åbenrå den 9. april. Ellers var det øjensynlig ikke vores krig. Foruden modstandsbevægelsen kunne 5–6000 søfolk i allieret tjeneste, bl.a. på Nordatlanten og under invasionen i Normandiet, være omtalt, og der er også billeder at få.

Til sidst bringes en billedfortegnelse med angivelse af proveniens, men ingen andre registre. Ingen litteraturliste, ej heller over andre billedværker (f.eks. den store Time-Life serie).

Christian Tortzen

A.R. JØRGENSEN: Spionage mod Danmark. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1987. 137 s. 50 kr.

I 1980 udgav oberst A.R. Jørgensen bogen »9. april. De spildte muligheders dag«. I denne søgte forfatteren at argumentere for det postulat, at en egentlig militær modstand fra dansk side den 9. april 1940 ville have skabt store og måske katastrofale følger for de invaderende tyske tropper. I forlængelse af dette arbejde har A.R. Jørgensen fået den idé at udarbejde en redegørelse for, hvad tyskerne efterretningsmæssigt vidste om de danske forhold, herunder det militære forsvar i forbindelse med planlægningen og gennemførelsen af Operation Weserübung Süd, besættelsen af Danmark.

Materialet, der udgør grundlaget for en sådan undersøgelse, kan ikke siges at være jomfrueligt. Allerede i forbindelse med den parlamentariske kommissions arbejde i årene umiddelbart efter krigen blev der fra det erobrede tyske arkivmateriale skaffet dokumenter vedrørende gennemførelsen af besættelsen af Danmark. A.R. Jørgensen har påny gennemgået dette materiale, som for hovedpartens vedkommende befinder sig i kopi på Rigsarkivet, med henblik på de tyske efterretningsrapporter. Ca. en trediedel af fremstillingen optages af bilag. Disse gentages i udstrakt grad i selve teksten, hvor de så kommenteres og evt. sammenholdes med de faktiske forhold. Derigennem er A.R. Jørgensen i stand til at påvise utallige fejl og misforståelser i de tyske efterretninger. Det fremlagte materiale bekræfter endnu engang, at den tyske besættelse var dårligt forberedt, og at beslutningen om den kom på et meget sent tidspunkt i foråret 1940. Det viser også, at tyskerne ikke i slutningen af 1930'erne anså Danmark for et potentielt operationsområde, idet et meddelernet i Danmark så at sige ikke eksisterede, og at de agenter, der opererede i Danmark, primært havde til opgave at holde øje med gennemsejlingen af de danske stræder, altså i virkeligheden en observation mod tredje land. Den hollandske historiker L. de Jong påviste allerede i 1953, at den almindelige opfattelse af eksistensen af en omfattende tysk femte kolonne-virksomhed før krigen stort set var en myte. Det materiale, som A.R. Jørgensen fremlægger, bekræfter denne antagelse, hvad angår Danmark.

Der synes at have været en klar tendens i fejlene i det tyske efterretningsmateriale, nemlig at det satte mandskabstallene højere end de faktisk var. Denne tendens giver planlægningen af Weserübung et vist perspektiv, som A.R. Jørgensen desværre ikke undersøger. Hvilke dispositioner blev der taget på grundlag af forkerte oplysninger, og fik de nogen betydning for selve gennemførelsen af operationen? Hvis tyskerne har troet, at der flere steder var et større dansk mandskab end der i virkeligheden var, må man altså have disponeret efter disse oplysninger, og et naturligt spørgsmål vil da være, ikke mindst i forbindelse med A.R. Jørgensens tidligere udsendte bog, hvilken virkning det overhovedet ville have haft, hvis danskerne havde sat sig hårdnakket til modværge! En af A.R. Jørgensens konstateringer er, at den tyske efterretningstjeneste var dårlig, og også dårligere end den allierede. Forklaringen er efter hans mening dels eksistensen af flere indbyrdes rivaliserende efterretningstjenester i Tyskland, dels at efterretningstjenesten ikke blev prioriteret særlig højt, idet man mere troede på den offensive overraskelse, der energisk gennemført ophævede den fordel, der kunne ligge i nøje at kende fjendens styrke og svagheder. Det er der nok noget om. Men når A.R. Jørgensen konstaterer (s. 86), at kampen den 9. april 1940 »ville have forløbet ganske på samme måde, selv om tyskerne ikke havde fået en eneste

oplysning fra danske agenter« er der tale om et postulat, som kun kan sandsynliggøres, såfremt man samtidigt kan redegøre for hvilken indvirkning på de tyske dispositioner, som det indhentede efterretningsmateriale rent faktisk har haft.

Den form, som A.R. Jørgensen har valgt at fremlægge dette i og for sig interessante materiale på, har givet bogen et kompilatorisk præg, som gør den mindre overskuelig. Det kan undre, at den er ganske uden noteapparat.

Hans Chr. Bjerg

CHARLES CRUICKSHANK: *SOE in Scandinavia*. Oxford University Press, 1986. 292 s. 15 £.

Den officielle britiske historie om den hemmelige sabotageorganisation, Special Operations Executive's virke i Skandinavien under 2. verdenskrig har været ventet med spænding siden dens forfatter for nogle år siden førte sig frem på en medierejse til de nordiske hovedstæder. For dr. Cruickshank har tidligere forsket i verdenskrigens historie, med bøger om SOE i Det fjerne Østen og om den tyske besættelse af Kanaløerne, og han er den første historiker, der har fået adgang til SOE's arkiver for Skandinavien. Men resultatet er blevet en skuffelse. Cruickshank mestrer ingen af de nordiske sprog og har kun overfladisk kendskab til modstandsbevægelserne i Norge og Danmark – de to lande der står i fokus for fremstillingen. Bogens norske del er blevet stærkt kritiseret af K.O. Grimnes i *Norsk Historisk Tidsskrift* 1986 s. 101 ff, og det står ikke bedre til med den danske side – til trods for at Cruickshank her har kunnet støtte sig til oversættelsen af Jørgen Hæstrups grundlæggende arbejde om den danske modstandsorganisation, »Secret Alliance« I–III (1976–77). Der er masser af sjuks og misforståelser (se f.eks. s. 14, 57, 136, 146, 158, 229, 232), de citerede eller refererede kilder mangler altid datering og proveniens, og noteapparatet med en halv snes henvisninger til trykt litteratur er nærmest med af kosmetiske grunde. Cruickshanks interesse er operationerne i marken – og han sælger gerne sin gamle mor for en god historie. Han har således ingen ambitioner om at sætte SOE's arbejde ind i en større strategisk sammenhæng, og synes forbløffende nok ukendt med den vigtige undersøgelse af David Stafford: *Britain and European Resistance 1940–1945* (1980), der netop behandler dette tema.

Men naturligvis dykker man ikke ned i et centralt og friskt arkiv uden at gøre opdagelser, og indtil SOE's samlinger åbnes for forskerne generelt – og det sker formentlig ikke med det første – vil *SOE in Sandinavia* være primær for en række oplysninger om beslutningsprocesserne ude og hjemme. Således understreger materialet SOE's nær desperate situation i 1941/42 overfor kravet om at kunne fremvise resultater i Danmark, hvad der igen forklarer det store dilettanteri og det faktum, at man øjeblikkelig skrottede sit eget projekt for opstillingen af en »secret army« til fordel for efterretnings-officerernes tilbud om det samme i P-planen. Baker Street blev dermed en uforbeholden støtte til E-officerernes status-quo-linje, og inkonsekvenserne i den britiske politik igennem 1942 skyldtes ikke SOE, men generalstaben, der ville have sabotage for at fastholde så mange

tyske tropper i Danmark som muligt. De fyldige referater af samtalerne med E-officererne Lunding og Nordentoft dementerer H.C. Bjergs konstruktioner i »Ligaen« (1985), der vil underspille E-tjenestens modstand imod sabotagen (se anmeldelsen ovenfor s. 407 ff). Således trådte Nordentoft så sent som i august 1943 op imod Flemming Muus' sabotagelinje. Da havde hovedkvarteret for længst gennemskuet at P-planen var en papirtiger og kun E-officerernes alibi for ikke at gøre noget. Det grundlagde en dyb skepsis overfor hæren, der uddybedes med begivenhederne 29. august 1943, hvor SOE noget urealistisk forestillede sig P-styrkerne bragt til kamp, men hvor E-officererne i stedet opgav ævred og flygtede til Sverige. Da E-officeren Gyth i september ankom til London for at få SOE til at finansiere – ikke retableringen af P-styrkerne i Danmark, men en hvidgarde der kunne slå kommunisterne ned efter krigen – var målet fuldt. Muus' politiseren bragte SOE og hæren på linje i løbet af 1944. Men under striden i vinteren 1944/45 mellem modtagerchefen Toldstrup og jyllandslederen, oberstløjtnant Bennike tog SOE klart Toldstrups parti, som den der lavede noget overfor den passive officer.

Om sabotagerne imod jernbanerne i 1944/45 skriver Cruickshank som om Aage Trommers disputats om »Jernbanesabotagen« (1971) ikke eksisterede, men bogen afspejler utvivlsomt her SOE's egen selvforståelse. I det omfang denne mere systematisk lader sig udsandre af det fremlagte materiale kan *SOE in Scandinavia* være til nytte.

Hans Kirchhoff

Redaktionen har modtaget følgende indsigelse imod Per Ingesmans anmeldelse i sidste hæfte (87:1, s. 177f.) af *Tore Nyberg: Die Kirche in Skandinavien*.

Kapitel I behandler kontinuiteten i de tidligste forestillinger om Skandinavien som missionsområde i de europæiske centre, hvorfra missionen udgik: Rom, Hamburg-Bremen og – implicit – de uddannelsessteder, hvor de udsendte missionærer havde studeret. Kontinuiteten kan aflæses i beskrivelser af Nordens regioner og den tilsvarende inddeling i bispedømmer.

Det bliver påvist, hvad der indtil nu ikke er sket, at de to vigtigste kilder til regionalinddelingen, Adam af Bremens »hvidbog« fra ca. 1070/75, og fortegnelsen over nordiske bispedømmer i et håndskrift i Florens fra 1104/22, i grunden tegner det samme billede og giver indblik i missionens udvikling fra en generation ca. år 1070 til den følgende ca. år 1100. En særlig interesse for den danske kirkehistorie har konstateringen af, at mens den dynamiske fase af stiftsinddelingen nåede sin afslutning i Danmark allerede omkring 1060 med Svend Estridsens oprettelse af de nordjyske stifter, indtraf perioden med bevægelige stiftsgrænser i Norge og Sverige omkring en til to generationer senere, dog åbenbart under styring af de samme missionsstrategiske præmisser. Et led i argumentationen er Knytlingasagas oplysninger om ledingsopbudet i de danske bispedømmer.

De to behandlede klosterlige domkapitler, Børglum og Odense, har det til fælles, at begge er centrum for et stift, der kun består af øer. Det insulære træk i begge bispedømmer anskues som en missionsstrategisk udfordring, der er blevet løst ved indføringen af et klosterligt domkapitel efter engelsk (Odense) og tysk

(Børglum) model. Af øvrige danske stifter er kun Roskilde i samme betydning insulært, men her har kongemagtens nærvær medført oprettelsen af et sækularø domkapitel ligesom i fastlandsstifterne Slesvig, Ribe, Århus og Lund. Det tredje danske regulære domkapitel, Viborg, er ikke blevet genstand for behandling i afhandlingen, da dets historie er belyst ved P. Severinsens arbejder.

Indordningen af de augustinske kannikers ankomst til Børglum fra Steinfeld til ca. 1140 er en væsentlig omdatering i forhold til et i lang tid, under indtryk af Peter Riemann, fremherskende, men uacceptabelt grundlæggelsestidspunkt i 1170'erne. Hvis argumentationen er holdbar, indebærer den nye datering en stor gevinst for forståelsen af den danske kirkes gennemstrukturering, idet Børglums begyndelse da bliver indsat i en ny sammenhæng: klosterdomkapitlet oprettet i forlængelse af kirkeprovinsen Lunds genetablering under Eskil og af Laterankonciliet 1139. Dette gør dets senere krise og den stærke kongelige indflydelse over Børglum mere begribelig.

For Odense regulære domkapitels vedkommende er den her fremlagte, grundige analyse ikke tidligere blevet foretaget, hvorfor det også for tidligere forskere er forblevet skjult, dels at striden om Livo som provst og biskop i høj grad har med den kongelige kirkepolitik i 1140'erne og 1150'erne at gøre, dels at klostret som domkapitel får sin rolle i Odense by grundlæggende forandret i perioden fra 1140'erne til privilegierne af 1180, hvori kong Valdemar samarbejdede med Absalon. En stærkere polarisering mellem kongelig magt og klosterlig afsondring i Odense og Børglum er en følge af dette samarbejde mellem »stat og kirke«.

Undersøgelsen bekræfter bogens hovedtese: at der foreligger et sammenhængende geografisk og missionsstrategisk program for Skandinavien i de europæiske centre, hvorfra missionen styres, og at dette program har fået vedvarende følger i det middelalderlige Danmark ved at domkapitlerne udformedes forskelligt i de otte danske stifter.

Andre forfattere er omtalt, fortrinsvis i noterne og kun sjældent i hovedteksten, ligeledes på affattelsestidspunktet nyudkommen litteratur, f.eks. Ekboms bearbejdelse af Knytlingasagas oplysninger. I mange tilfælde er foregribende hypoteser og modeller blevet opstillet og afprøvet med henblik på undersøgelse af deres grad af gyldighed. Brugen af modeller er ikke svensk, ligeså lidt som brugen af fodnoter er tysk, da historisk forskning hviler på international consensus om problemer og metode.

Tore Nyberg

Historisk tidsskrift skelner som bekendt mellem de kritiske, dybtgående anmeldelser og de kortere anmeldelser, hvis primære formål er en præsentation af den historiske litteratur. De sidste har hovedvægten på oversigten og referatet og giver ikke plads for citater eller eksemplificering i detaljen. Redaktionen har bestemt, at Tore Nybergs bog skulle have en kortere anmeldelse, og det er en sådan – med dennes begrænsninger – jeg har skrevet. De af Tore Nyberg fremsatte bemærkninger giver mig hverken anledning til at ændre mit referat eller min sammenfattende vurdering af hans bog, og jeg skal derfor nøjes med at fremføre følgende to kommentarer: 1) Bogens såkaldte hovedtese om »et sammenhængende geografisk og missionsstrategisk program for Skandinavien« er efter min mening en ren

påstand, som de fremlagte detailundersøgelser ikke giver dækning for. 2) Mine bemærkninger om luftige spekulationer inden for visse dele af svensk middelalderforskning og om opsvulmede fodnoter i tyske disputatser retter sig *naturligvis* hverken mod anvendelsen af modeller eller mod normal brug af fodnoter i historisk forskning.

Per Ingesman

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

REGNSKAB FOR 1985

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter	203.485,27
Abonnementsindtægter	56.716,46
Tilskud	60.000,00
 Skrifter	
Salg	25.803,15
 Andre indtægter	
Renter	4.877,69
Udtrukne obligationer	1.600,00
Refusion af moms	10.887,00
Kassebeholdning fra forrige år	13.304,21
	<hr/>
	376.673,78
	<hr/>

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning	315.179,28
Oversættelser	180,00
 Skrifter	
Trykning	15.317,66
Forfatterhonorar	1.044,23
 Andre udgifter	
Kontorhold	8.399,39
Porto, transport	2.296,14
Løn til medhjælp	11.698,27
Gebyrer m.v.	755,40
Moms	8.943,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	200,00
Refusion af salgsindtægter til	
Statens humanistiske Forskningsråd	2.835,00
Møder	970,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1985	8.855,41
	<hr/>
	376.673,78
	<hr/>

REGNSKAB FOR 1986

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter	210.679,91
Abonnementsindtægter	46.602,46
Tilskud	50.000,00
 Skrifter	
Salg	19.635,79
 Andre indtægter	
Renter	4.726,10
Udtrukne obligationer	1.800,00
Refusion af moms	66.609,00
Kassebeholdning fra forrige år	8.855,41
	<hr/>
	408.908,67

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning	336.444,12
Oversættelser	242,00
 Skrifter	
Honorarer	3.925,83
 Andre udgifter	
Kontorhold	9.280,26
Porto, transport	584,60
Løn til medhjælp	17.153,70
Gebyrer m.v.	861,50
Moms	6.906,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	200,00
Refusion af salgsindtægter	3.761,55
Møder	244,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1986	29.305,11
	<hr/>
	408.908,67

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

- CLAUS BJØRN, f. 1944. Universitetslektor, mag. art., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- CARSTEN DUE-NIELSEN, f. 1945. Universitetslektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- HENRIK HALKIER, f. 1952. Forskningsbibliotekar, cand. mag., Aalborg Universitetsbibliotek.
- OLE HYLDTOFT, f. 1943. Universitetslektor, dr. phil., Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- HANS KIRCHHOFF, f. 1933. Universitetslektor, dr. phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- INGELA KYRRE, f. 1946. Stud. mag., Sortemoen 15, 3520 Farum.
- RIKKE AGNETE OLSEN, f. 1939. Cand. mag., Lille Mølle, Christianshavns Voldgade 50, 1424 København K.
- ERLING LADEWIG PETERSEN, f. 1929. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- BENITO SCOCOZZA, f. 1935. Universitetslektor, cand. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- INGE SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1932. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- KAREN SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1962. Forskningsrådsstipendiat, cand. phil., Institut for Klassisk Filologi, Københavns Universitet.
- OLE THOMASSEN, f. 1919. Professor, arkitekt., Kunstakademiets arkitekt-skole.
- ERIK ULSIG, f. 1928. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Århus Universitet.
- AAGE TROMMER, f. 1930. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- POUL VILLAUME, f. 1950. Forskningsrådsstipendiat, cand. phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- CURT WEIBULL, f. 1886. Professor em., Skånegatan 29, S-41251 Göteborg, Sverige.

Historisk tidsskrift

Bind 87

(15. række bind II)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

ESBEN ALBRECHTSEN og HANS KIRCHHOFF

København 1987

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15,
2300 København S.

Copyright © 1987
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Census regis – et grundskyldsbegreb. Bol – et ejendomsbegreb. Af C. A. CHRISTENSEN	1
Zusammenfassung	17
Margaretica. Et bidrag til den dansk-svenske pennefejde i det 16. århund- rede. Af KAREN SKOVGAARD-PETERSEN	209
Summary	237
Struktur og mentalitet. Aktuelle tendenser i opfattelsen af den franske revolution 1789. Af HENRIK HALKIER	299
Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder i anledning af en disputats om N. L. Høyen. Af HANS VAMMEN	18
Summary	38
Den spanske borgerkrig 1936-1939. En oversigt over den nyere forskning. Af KAY LUNDGREEN-NIELSEN	39
Program eller ej? Om udforskningen af Tyskland under den anden verdenskrig. Af AAGE TROMMER	318
Amerikanske flybaser på dansk jord? En studie i Danmarks base- og stationeringspolitik i NATO 1951-1957. Af POUL VILLAUME	238
Summary	297

Nekrolog

Bjarne Nørretranders. Af CARSTEN DUE-NIELSEN	335
--	-----

Diskussion

Ny historieskrivning. Af CURT WEIBULL	340
Om begrebet bol – endnu engang. Af ERIK ULSIG	345
Afsluttende bemærkninger til Leif Grane. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	95
Københavns industrialisering 1840-1914. En kommentar om teori, faser, dampmaskiner m.v. Af OLE HYLDTOFT	347
Historie og offentlighed. Af HANS CHR. BJERG	80
Embedsmandsånd og historieforskning går dårligt i spand. Af CLAUD BRYLD	87

Anmeldelser

Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid (OTTAR DAHL)	100
Birgitte Wählin (red.): Tidsopfattelse og historiebevidsthed (POUL LÜBCKE)	103
Dansk Litteraturhistorie I-IX (OLE FELDBÆK)	106
M. Schwartz Lausten: Danmarks Kirkehistorie (ALEX WITTENDORFF)...	111

Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark (BIRGIT LØGSTRUP)	115
Carsten Breengard: Er du kristen? (ARNE SØBY CHRISTENSEN)	120
Grethe Jacobsen: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder (RIKKE AGNETE OLSEN)	363
Anders Sunesen: Hexaëmeron, oversat af H. D. Schepelern. Andreae Sunonis: Hexaëmeron, edd. Sten Ebbesen og Lars B. Mortensen. Sten Ebbesen og Lars B. Mortensen: A Partial Edition of Stephen Langton's Summa and Quaestiones with Parallels from Andrew Sunesen's Hexaëmeron. Lars B. Mortensen: The Sources of Andrew Sunesen's Hexaëmeron. Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter, red. af Sten Ebbesen (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	365
Harry Christensen: Len og magt i Danmark 1439-1481 (ERIK ULSIG) . . .	124
Henrik Lundbak: . . . Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere (BENITO SCOCOZZA)	369
Lars Tvede-Jensen: Jylland i oprør (INGELA KYRRE)	372
Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev (KNUD J. V. JESPERSEN og SVEND ELLEHØJ)	127
Helge Gamrath: Roma sancta renovata (OLE THOMASSEN og E. LADEWIG PETERSEN)	376
Else Kai Sass: Lykkens Tempel (POVL ELLER)	139
Vagn Skovgaard-Petersen: Tiden 1814-1864. Danmarks historie 5 (CLAUS BJØRN)	392
Jørgen Henrik Petersen: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I (SIGNILD VALLGÅRDA)	142
Leiv Mejdheim: Folketørsla som vart parti (NIELS THOMSEN)	148
Hans Chr. Bjerg: Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945 (HANS KIRCHHOFF og AAGE TROMMER)	397
W. Christmas-Møller: Niels Bohr og atomvåbnet (C. DUE-NIELSEN) . . .	152

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

Aggersborg gennem 1000 år (RIKKE A. OLSEN)	168
Biographisches Lexicon für Schleswig-Holstein (SV. CEDERGREEN BECH)	161
C. Bjørn: Fra 'fortid og nutid' (L. DOMBERNOWSKY)	163
v. Clausewitz: Om krig (G. LIND)	419
Festskrift til Vagn Dybdahl (H. KRYGER LARSEN)	416
Festskrift for Carl Heinrich Petersen (CLAUS LARSEN)	167
Handbuch der Geschichte Russlands (H. BAGGER)	164
O. Høiris: Antropologien i Danmark (M. HARBSMEIER)	424
Indholdsfortegnelse til 'fortid og nutid' (L. DOMBERNOWSKY)	163
B. Ochsner: Fotografer i og fra Danmark (A. BOLVIG)	160
A.-B. Ravn og M. Rostgård: Kvindefællesskaber (BODIL K. HANSEN) . . .	420
L.-H. Schmidt og J. E. Kristensen: Lys, luft og renlighed (NING DE CONINCK-SMITH)	422
Skolen i Danmark fra 1500-tallet til i dag (F. LØKKEGAARD)	159

Rudi Thomsen: Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn (J. E. SKYDSGAARD)	417
B. Thorsteinsson: Island (J. HOLMGAARD)	423
Vejledning i lokalhistorie (HARRY CHRISTENSEN)	157
A. Wittendorff: Rejsen mod virkeligheden (M. HARBSMEIER)	156
P. G. Ørberg: Når nøden er størst (TH. RIIS)	421

Oldtid og middelalder

E. Aner og K. Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit (H. THRANE) .	425
M. Axboe m.fl.: Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit (H. THRANE)	427
Aschehougs verdenshistorie 1-3 (N. M. SAXTORPH)	170
S. Ebbesen (red.): Anders Sunesen (C. BREENGAARD)	175
H. Heuer: Das Kloster Reinbek (HERLUF NIELSEN)	178
Lexicon des Mittelalters III (T. NYBERG)	172
B. McGuire: Mennesker i Danmarks og Europas middelalder (NIELS JØRGEN POULSEN)	173
J. Myrdal: Medeltidens åkerbruk (M. HERTZ)	175
T. Nyberg: Die Kirche in Skandinavien (P. INGESMAN)	177
Indsigelse imod anmeldelsen og svar	447
Rikke A. Olsen: Borge i Danmark (E. ALBRECTSEN)	428
N. M. Saxtorph: Danmarks kalkmalerier (A. BOLVIG)	174
J. H. Schreiner: Antikkens historie (S. ISAGER)	169

Nyere tid

G. Arteus: Till militärstatens förhistoria (G. LIND)	432
H. A. Barton: Scandinavia in the Revolutionary Era 1760-1815 (O. FELD- BÆK)	191
G. Behre m.fl.: Sveriges historia 1521-1809 (K.-E. FRANDSEN)	179
C. D. Biehl: Mit Ubetydelige Levnets Løb (K.-E. HØGSBRO)	434
Bornholmske Samlinger II rk. 19.bd. (EBBE G. RASMUSSEN)	430
N. Christensen: De fynske kornmøller 1660-1800 (F. STENDAL PEDERSEN)	186
J. Engberg: Den internationale Arbejderforening (CLAUS LARSEN)	437
O. Feldbæk: Danske Handelskompagnier 1616-1843 (A. MONRAD MØL- LER)	433
R. Fladby: Handbok i Norges historie V (M. VENGE)	181
E. Gamby: Edgar Bauer (POUL JENSEN)	195
H. Gustafsson: Mellan kung och almoge (J. HOLMGAARD)	435
K. Thingholm Kristensen: Når hver fik sin lod (T. HANSGAARD)	193
H. Larsen: Københavns liberale vælgerforening 1883-1908 (NIELS THOM- SEN)	195
T. Lindkvist og K. Ågren: Sveriges medeltid (K.-E. FRANDSEN)	179
B. Losman: Kvinnor, män och barn på 1800-talet (BODIL K. HANSEN) . .	436
E. Lönnroth: Den stora rollen (O. FELDBÆK)	190
H. Matthiessen: De kagstrøgne (B. SCOCOZZA)	186
E. Ladewig Petersen m.fl.: Odense 1559-1660 (P. DRAGSBO)	184

E. Rasmussen: Mester og svend (TH. BLOCH RAVN)	187
J. Nybo Rasmussen: Broder Jakob den Danske (B. SCOCOZZA)	429
K. Rasmussen: Ruslands historie i 16. årh. (S. SUPPELLEN)	182
M. Roberts: The Age of Liberty. Sweden 1719-1772 (K.-E. FRANDSEN)	179
Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 (H. V. GREGERSEN)	431
J. Schovelin: Strejkerne i Danmark 1862-1881 (NIELS F. CHRISTIANSEN)	194
S. Vallgård: Sjukhus och fattigpolitik (KARIN JOHANNISSON)	188
V. E. Vozgrin: Rusland og de europæiske lande 1697-1710 (H. BAGGER)	184

Nyeste tid

S. Cedergreen Bech og A. Bolvig: Anden verdenskrig (CHR. TORTZEN)	444
B. Blüdnikow: Immigranter (G. NELLEMAN)	440
K. Christensen: Min spanske krig (K. LUNDGREEN-NIELSEN)	442
C. Cruickshank: SOE in Scandinavia (H. KIRCHHOFF)	446
G. Gram: Norske tilstande (O. K. GRIMNES)	202
A. R. Jørgensen: Spionage mod Danmark (H. CHR. BJERG)	445
C. Jørgensen: Danske frivillige i Spanien (K. LUNDGREEN-NIELSEN)	441
O. Kiilerich: Ubetalelige Danmark (H. KIRCHHOFF)	203
C. A. Koefoed: My Share in the Stolypin Agrarian Reforms (N. E. ROSENFELDT)	440
K. C. Lammers (red.): Magt og masser	199
U. Lindström: Fascism in Scandinavia (H. LUNDBAK)	199
P. Nordendorf Olson: Fredspolitisk Folkeparti (P. VILLAUME)	204
E. Nørgaard: Drømmen om verdensrevolutionen 1-4 (HANS UWE PETERSEN)	196
Samråd i kristid (MOGENS NIELSEN)	443
T. Vammen: Rent og urent (H. CASPERSEN)	438
T. Ørum: The Promised Land (HENRIK S. NISSEN)	204
Foreningsmeddelelser	450
Medvirkende ved hæfte 1	207
Medvirkende ved hæfte 2	455

ALMINDELIG HISTORIE

Festskrift til Vagn Dybdahl	416
RUDI THOMSEN: Det athenske demokrati	417
v. CLAUSEWITZ: Om krig	419
RAVN og ROSTGÅRD: Kvindefællesskaber	420
ØRBERG: Når nøden er størst	421
SCHMIDT og KRISTENSEN: Lys, luft og renlighed	422
THORSTEINSSON: Island	423
HØIRIS: Antropologien i Danmark	424

OLDTID OG MIDDELALDER

ANER og KERSTEN: Die Funde der älteren Bronzezeit	425
AXBOE m fl.: Die Goldbrakteaten	427
RIKKE A. OLSEN: Borge i Danmark	428

NYERE TID

NYBO RASMUSSEN: Broder Jakob den Danske	429
Bornholmske Samlinger	430
Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung	431

ARTEUS: Till militärstatens förhistoria	432
FELDBÆK: Danske Handelskompagnier	433
BIEHL: Mit Ubetydelige Levnets Løb	434
GUSTAFSSON: Mellan kung och almoge	435
LOSMAN: Kvinnor, män och barn	436
ENGBERG: Den internationale Arbejderforening	437

NYESTE TID

TINNE VAMMEN: Rent og urent	438
KOEFOED: My Share in the Stolypin Reforms	440
BLÜDNIKOW: Immigranter	440
C. JØRGENSEN: Danske frivillige i Spanien	441
K. CHRISTENSEN: Min spanske krig	442
Samråd i kristid	443
CEDERGREEN BECH og BOLVIG: Anden verdenskrig	444
A. R. JØRGENSEN: Spionage mod Danmark	445
CRUICKSHANK: SOE in Scandinavia	446
En indsigelse og et svar	447

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen søger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriferække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romental + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivesarbejder anbringes værket's titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 87 Hæfte 2

Margaretica. Et bidrag til den dansk-svenske pennefejde i det 16. århundrede. Af KAREN SKOVGAARD-PETERSEN	209
Summary	237
Amerikanske flybaser på dansk jord i fredstid? En studie i Danmarks base- og stationeringspolitik i NATO 1951-1957. Af POUL VILLAUME.	238
Summary	297
Struktur og mentalitet. Aktuelle tendenser i opløttelsen af den franske revolution 1789. Af HENRIK HALKIER	299
Program eller ej? Om udforskningen af Tyskland i den anden verdenskrig. Af AAGE TROMMER	318

Nekrolog

Bjarne Nørretranders. Af CARSTEN DUE-NIELSEN	335
--	-----

Diskussion

Ny historieskrivning. Av CURT WEIBULL.	340
Om begrebet bol – endnu engang. Af ERIK ULSIG	345
Københavns industrialisering 1840-1914. En kommentar om teori, faser, dampmaskiner m.v. Af OLE HYLDTOFT.	347

Anmeldelser

Grethe Jacobsen: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder (RIKKE AGNETE OLSEN)	363
Anders Sunesen: Hexaëmeron, oversat af H. D. Schepelern. Andreae Sunonis: Hexaëmeron, edd. Sten Ebbesen og Lars B. Mortensen. Sten Ebbesen og Lars B. Mortensen: A Partial Edition of Stephen Langton's Summa and Quaestiones with Parallels from Andrew Sunesen's Hexaëmeron. Lars B. Mortensen: The Sources of Andrew Sunesen's Hexaëmeron. Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter, red. af Sten Ebbesen (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).	365
Henrik Lundbak: . . . Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere (BENITO SCOCOZZA)	369
Lars Tvede-Jensen: Jylland i oprør (INGELA KYRRE)	372
Helge Gamrath: Roma sancta renovata (OLE THOMASSEN og E. LADEWIG PETERSEN)	376
Vagn Skovgaard-Petersen: Tiden 1814-1864. Danmarks historie 5 (CLAUS BJØRN)	392
Hans Chr. Bjerg: Den danske militære efterretningstjeneste 1940-45 (HANS KIRCHHOFF og AAGE TROMMER)	397

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	416
Oldtid og middelalder	425
Nyere tid	429
Nyeste tid.	438

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser	450
Medvirkende ved dette hæfte	455